

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARDA DİNİ DUYGU VE DÜŞÜNCE
GELİŞİMİ:
ÜSKÜDAR ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

HATİCE DÜLGEROĞLU

İstanbul, 2017

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

**SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARDA DİNİ DUYGU VE DÜŞÜNCE
GELİŞİMİ:
ÜSKÜDAR ÖRNEĞİ**

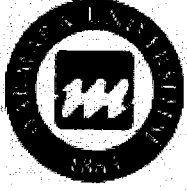
Yüksek Lisans Tezi

HATİCE DÜLGEROĞLU

DANIŞMAN

Prof. Dr. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN PSİKOLOJİSİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi HATİCE DÜLGEROĞLU'nun SOKAKTA ÇALIŞAN
ÇOCUKLARDA DİNİ DUYGU VE DÜŞÜNCE GELİŞİMİ: ÜSKÜDAR ÖRNEĞİ adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.01.2017 tarih ve 2017-1/36 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...23.../...01.../...2017...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU	
2.	Jüri Üyesi Doç. Dr. ALİ AYTEN	
3.	Jüri Üyesi Yrd.Doç.Dr. FEHİM GASHİ	

ÖZET

SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARDA DİNİ DUYGU VE DÜŞÜNCE GELİŞİMİ: ÜSKÜDAR ÖRNEĞİ

Bu araştırma, toplumdaki dezavantajlı gruplardan biri olan sokakta çalışan veya çalıştırılan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerinin din psikolojisi açısından değerlendirilmesini konu edinmektedir. Bu çalışmayla İstanbul'un Üsküdar ilçesinde yaşayan ve sokakta çalışan çocukların yaş, cinsiyet, eğitim durumu, doğum yeri, sokakta çalıştıkları iş türü, ailelerinin genel profili ve maddi koşullar gibi demografik değişkenler bakımından tespit edilmesi, çocukların sokakta çalışmasının nedenlerinin ortaya çıkarılması ve içinde buldukları sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşulların çocukların diğer gelişim türleriyle birlikte dini duygu ve düşünce gelişimlerini nasıl etkilediğinin din psikolojisi açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bunun için en uygun metot olarak da nitel araştırma yöntemine başvurulmuş ve Üsküdar Belediyesi'nin, ilçe sınırları içerisinde sokakta çalışan ve eğitim hayatına devam edemeyen çocuklara yönelik başlattığı ve yürüttüğü Çocuk Eğitim Merkezi Projesi kapsamında ulaşılan ve ilgilenilen 20 çocuk ile birebir derinlemesine mülakat yapılmıştır. Bu doğrultuda çocuklar ilk olarak projenin ana merkezi olan binada düzenlenen etkinlikler esnasında gözlemlenmiş, daha sonra her birine mülakat formu uygulanmıştır.

Araştırmanın bulgularına göre Üsküdar ilçesinde sokakta çalışan çocuklar çoğunlukla erkek olup 11-14 yaş aralığındadır. Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki şehirlerden göç etmiş, maddi koşulları kötü olan kalabalık ailelere mensuptur. Çocukların sokakta çalışma nedeni ise ailelerinin yaşadığı geçim sıkıntısıdır. Söz konusu ailelerin bütünlüğünü koruması, anne babanın dini bilgilerini çocuklarına aktarabilmelerini sağlamış, çocuk eğitiminde ailenin önemini bir kere daha ispat etmiştir. Ancak çocukların sokakta çalışmaları, onların fiziksel, bilişsel ve sosyal gelişimlerinin yanı sıra dini duygu ve düşünce gelişimlerini de olumsuz etkilemiş, akranlarının gerisinde kalmalarına neden olmuştur. Bu nedenle çocukların dini inançları daha çok taklit düzeyinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: sokak çocukları, çalışan çocuk, dezavantajlı grup, din

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS FEELINGS AND THOUGHTS AMONG THE CHILDREN WORKING IN THE STREET: USKUDAR CASE

This research examines religious feelings and thoughts improvement of children who work or force to work in the streets as one of the disadvantageous groups in society in terms of psychology of religion. It aims to determine demographic variables of children who live in Uskudar-İstanbul and work in the streets such as age, sex, education, type of work they do, general profile and financial situation of their family and to define the reasons force them to work and to study how these socio-economic and socio-cultural conditions affect their religious feelings and thoughts improvement. During the research I applied qualitative research technique as the most convenient method and I reached to and interviewed in depth with 20 children in the content of Children Education Centre Project, which is conducted by Uskudar Municipality and aimed at children who work in the streets and cannot continue their education. These children firstly are observed during the activities in project building and then an interview form is applied to each of them.

According to research results children who work in the streets in Uskudar are mostly boys between the ages of 11-14. They belong to low-income and crowded families who migrated from East or South-east Anatolian regions to Istanbul. The main reason to work for the children is poor economical condition of their families. The unity of family and children ensure parents to transfer their religious knowledge to the children and demonstrated again the role of family in education. Nevertheless for children to work in the streets affects badly their religious feelings and thoughts improvement in addition to physical, cognitive and social improvement and causes them to stay behind their peers. Because this reason, their religious faith stays mostly in the level of imitation.

Keywords: street children, working children, disadvantageous group, religion

ÖNSÖZ

Günümüz dünyasının en ciddi toplumsal meselelerinden biri olan sokakta çalışan çocuklar problemi ülkemizde, büyük şehirlerdeki güç yaşam koşulları nedeniyle çocukların aile bütçesine katkı sağlamak için sokakta satış yapmaları veya çeşitli hizmetler sunarak para kazanmaya çalışmalarının neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak çocukların anne baba denetiminden uzak bir şekilde, her türlü tehlikeye açık olan sokaklarda geç saatlere kadar çalışmaları, onların hem zarar görmeleri hem de suça sürüklenmeleri riskini de beraberinde taşımaktadır. Oysa çocukların küçük yaşlardaki yaşantıları, kişilik gelişimi, ruh sağlığı, toplum ile uyum sağlama gibi hususlarda gelecekteki yaşantıları için bir alt yapı oluşturmakta; gelecek toplumların dini inançları, ibadet konusundaki tutumları ve ahlâkî yapıları, gelişimin en mühim aşaması olan çocukluk döneminde temellenmektedir. Buna rağmen toplumsal bir yara olan sokakta çalışan çocuklar meselesini, onların karşılaştıkları koşulların gelişimlerine etkisi bakımından ele alan çalışma sayısı çok azdır. Dolayısıyla bu araştırma, dezavantajlı gruplardan biri olan sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini, gelişimin diğer boyutları ile ele alarak hem toplumsal bir problemi tüm yönleri ile ortaya koymayı hem de alana katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimini inceleyen bu çalışmada, çocukları sokakta çalışmaya mecbur bırakan koşullar, onları sokakta bekleyen tehlikeler, sokakta çalışıyor olmanın çocuğun ruh sağlığı üzerindeki etkileri ve tüm bu faktörlerin çocuğun dini duygu ve düşünce gelişimini nasıl etkilediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma süresince, yol göstericiliğini ve değerli vaktini esirgemeyen, anlayışlı tavrı ile beni destekleyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma esnasında çalışmaya konu olan çocuklar ile bir araya gelmemi sağlayan, bana kapılarını açarak çalışma imkânı sunan Üsküdar Çocuk Eğitim Merkezi mesul ve çalışanlarına, proje vesilesi ile sokakta çalışmayı bırakarak eğitim hayatına devam eden ve benimle mülakat yapmayı kabul eden çocuklarıma, bizlere sunduğu

Çalışma ortamı ve zengin kütüphanesi ile bu zorlu çalışma sürecini kolaylaştıran Diyanet Vakfı İşlâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Ayrıca tüm hayatım boyunca destekleri, teşvikleri ve duaları ile bana refakat eden sevgili aileme; çalışmalarım sırasında yardım ve samimiyetlerini benden esirgemeyen dostlarıma müteşekkir olduğumu da söylemem gerekir.

Hatice DÜLGEROğLU

Üsküdar, 2017

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ	3
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	4
C. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI.....	5
D. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

A. TEMEL KAVRAMLAR	8
1. GELİŞİM	8
2. DİN	10
B. ERGENLİK ÖNCESİ DÖNEM GENEL ÖZELLİKLERİ	13
1. GELİŞİM ÖZELLİKLERİ	14
2. DİNİ VE MÂNEVÎ GELİŞİM	29
3. ÇOCUĞUN GELİŞİMİNDE AİLE VE ÇEVRE FAKTÖRÜ	44
C. SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARA GENEL BİR BAKIŞ.....	48
1. ÇALIŞAN ÇOCUK, SOKAK ÇOCUĞU, SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUK.....	48
2. ÇOCUĞU SOKAKTA ÇALIŞMAYA İTEN SOSYO-EKONOMİK NEDENLER.....	55
3. SOKAĞA İLİŞKİN RİSKLER.....	57
4. ÇALIŞAN ÇOCUĞUN RUH SAĞLIĞI.....	60
5. TÜRKİYE'DE SOKAK ÇOCUKLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN ÇALIŞMALAR VE İLGİLİ KURUMLAR.....	61
6. SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARI KORUMAYA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....	65
7. KONU İLE İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

A. ARAŞTIRMANIN MODELİ.....	73
B. ARAŞTIRMAYA KONU OLAN PROJENİN KAPSAMI	74
C. EVREN VE ÖRNEKLEM	76
D. ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ	77
E. UYGULAMA.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

A. DİNİ İNANCA DAİR BULGULAR.....	86
1. ALLAH İNANCI.....	87
2. PEYGAMBER İNANCI.....	94
3. AHİRET İNANCI.....	98
4. KADER İNANCI.....	101

B. DİNİ TASAVVURLARA DAİR BULGULAR	106
1. ALLAH TASAVVURU	106
2. MELEK, CİN VE ŞEYTAN TASAVVURU	110
3. CENNET VE CEHENNEM TASAVVURU	114
4. GÜNAH VE SEVAP TASAVVURU	117
C. İBADET VE DUAYA DAİR BULGULAR	118
1. İBADET.....	119
2. DUA.....	122
D. AHLÂK VE DİN ANLAYIŞINA DAİR BULGULAR.....	126
1. AHLÂK TASAVVURU.....	126
2. DİN VE AHLÂK İLİŞKİSİ.....	130
E. DİNİ İNANÇLARIN GÜNDELİK YAŞAMA ETKİSİNE DAİR BULGULAR.....	133
1. İNSANIN YARATILIŞ SEBEBİ.....	134
2. GÜNDELİK YAŞAMDA DİNİ KURALLARIN GÖZETİLME DURUMU.....	135
3. ALLAH İNANCI İLE YAŞAMIN ANLAMI ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	136
SONUÇ VE ÖNERİLER	138
EKLER	142
EK 1: Çocuk Bilgi Formu	143
EK 2: Derinlemesine Mülakat (Görüşme) Formu	144
EK 3: Mülakat Cevapları.....	146
EK 4: Kurum İzin Dilekçesi.....	154
KAYNAKÇA.....	155

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyetine Göre Dağılım	77
Tablo 2: Katılımcıların Yaşlarına Göre Dağılım	77
Tablo 3: Katılımcıların Kardeş Sayılarına Göre Dağılım	78
Tablo 4: Katılımcıların Annelerinin Hayatta Olma Durumuna Göre Dağılım	79
Tablo 5: Katılımcıların Babalarının Hayatta Olma Durumuna Göre Dağılım	79
Tablo 6: Katılımcıların Anne Babalarının Birlikte Olma Durumuna Göre Dağılım	79
Tablo 7: Katılımcıların Doğum Yerlerine Göre Dağılım	80
Tablo 8: Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Dağılım	81
Tablo 9: Katılımcıların Sokakta Yaptıkları İş Türüne Göre Dağılım	82
Tablo 10: Katılımcıların Ailelerinin Maddi Koşullarına Göre Dağılım	83
Tablo 11: Katılımcıların Allah İnancına Göre Dağılım	87
Tablo 12: Dini Uyanışın Zamanına Göre Dağılım	88
Tablo 13: Dini İnançın Uyanışında İç ve Dış Faktörlerin Etkisine Göre Dağılım	89
Tablo 14: Dini Arayıp Bulma Eğilimine Göre Dağılım	90
Tablo 15: Allah'a Karşı Duydukları En Güçlü Hislerine Göre Dağılım	91
Tablo 16: Kendilerini Allah'a Yakın Hissettikleri Durumlara Göre Dağılım	93
Tablo 17: Peygamber Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	95
Tablo 18: Peygambere İhtiyaç Duyma Durumuna Göre Dağılım	96

Tablo 19: Hz. Muhammed ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	97
Tablo 20: Ahiret İnancı iel İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	99
Tablo 21: Ödül ve Ceza Sisteminin Olmaması Durumunda Karşılaşılacak Güçlüklerle İlgili Görüşlerine Göre Dağılım.....	100
Tablo 22: Başlarına Gelen Üzücü Olaylar ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	102
Tablo 23: Allah'ın İnsanın Eylemlerine Müdahale Durumu ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	104
Tablo 24: Dünyada Meydana Gelen Kötülüklerin Kaynağı ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	105
Tablo 25: İlk Çocukluk Dönemindeki Allah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	107
Tablo 26: Şimdiki Allah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	108
Tablo 27: Melek Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım.....	110
Tablo 28: Cin Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	112
Tablo 29: Katılımcıların Şeytan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım....	113
Tablo 30: Şeytanın Kötülüğün Yayılmasındaki Payına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	114
Tablo 31: Cennet Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım.....	115
Tablo 32: Cehennem Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım.....	116
Tablo 33: Günah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	117
Tablo 34: Sevap Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	118
Tablo 35: İbadet Hakkındaki Görüşlerine Göre Dağılım	119

Tablo 36: İbadet Esnasındaki Hislerine Göre Dağılım	121
Tablo 37: Dua Etmeye İhtiyaç Duydukları Durumlara Göre Dağılım	122
Tablo 38: Dualarına Karşılık Bulması ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım	124
Tablo 39: İbadet/Dua Etmenin İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisine Dair Görüşlerine Göre Dağılım.....	125
Tablo 40: İyi İnsan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım.....	127
Tablo 41: Kötü İnsan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	128
Tablo 42: Doğru Davranışın Ne olduğuna İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım.....	129
Tablo 43: Ahlâkî Kuralların Dindeki Bağlayıcılığına Dair Görüşlerine Göre Dağılım	131
Tablo 44: Dini Kuralların Toplum Yaşamındaki Önemine Dair Görüşlerine Göre Dağılım	131
Tablo 45: Dini İnançların Ahlâkî Kaidelere Uymada Belirleyiciliğine İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım	132
Tablo 46: İnsanın Yaratılış Sebebi ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım.....	134
Tablo 47: Gündelik Yaşamlarında Dini Kuralların Gözetilme Durumuna Göre Dağılım	135
Tablo 48: Allah İnancı ile Yaşamın Anlamı Arasındaki İlişkiye Dair Görüşlerine Göre Dağılım	137

KISALTMALAR

AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
EÜSBED	:	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
s.	:	Sayfa
hızl.	:	Hazırlayan
ILO	:	International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
İSMEM	:	İstanbul Sokak Çocukları Meslek Edindirme Merkezi
SHÇEK	:	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
UMATEM	:	Uçucu Madde Bağımlıları Tedavi Merkezi
UNICEF	:	United Nations International Children's Emergency Fund
yay.	:	Yayınları

GİRİŞ

Psikoloji, insanın duygu, düşünce ve davranışlarını inceleyen, bunların altında yatan sebepleri bulmaya ve irdelemeye çalışan, bu yönüyle insanı ve insan davranışlarını anlamayı amaçlayan sosyal bir bilimdir. Psikolojinin alt birimi olan din psikolojisi ise, insanın din ve maneviyat ile ilgili duygu, düşünce ve davranışlarını, dinin insan üzerindeki her türlü etki ve görünümünü ele alan bir bilim dalıdır. Bu çerçevede din psikolojisi, dinin gerçekliğini değil, insan hayatına nasıl yansıdığını, insanın dini davranışlarını, din ile ilgili olumlu veya olumsuz her türlü ilişkisini incelemektedir.¹ Dolayısıyla din psikolojisinin konularını, din ve Allah inancının kişide nasıl oluştuğu ve değiştiği, insanın doğumundan ölümüne kadar süren hayatı boyunca gelişim dönemlerinde nasıl şekillendiği, dini yaşantı açısından kişiler arasında ne tür benzerlikler ve farklılıklar olduğu, insanın din ve dinle ilgili konularda (peygamber, melek, ahiret, günah, sevap, cennet cehennem, ibadet, dua vb.) düşünce ve tasavvurlarının nasıl olduğu, insanın dini hayatını besleyen duyguların neler olduğu, insanın hangi dini davranışlarda bulunduğu ve bu davranışların onun iç dünyasını nasıl etkilediği, dini inancın insanın gündelik yaşamında, arzu ve istekleri üzerindeki etkisi gibi meseleler teşkil etmektedir.

Din psikolojisi, psikolojinin kullandığı pek çok yöntemi kullanmaktadır. Bu nedenle din psikolojisinin kullandığı yöntem, düzenli ve objektif bir şekilde bilgiye ulaşmayı sağlayan, tekrar edilebilirlik özelliği gösteren bilimsel bir yöntemdir. Bir bütün olan insan davranışlarını tam mânâsıyla anlayabilmek için, dinin insan davranışları ve yaşamı üzerindeki etkilerini bilimsel metotlarla araştıran din psikolojisinin araştırmalarına ve verilerine de ihtiyaç vardır.

İnsanı anlamak, duygu, düşünce ve davranışlarının altında yatan sebepleri etraflıca öğrenmek, bilişsel ve psiko-sosyal gelişimini tüm boyutları ile tahlil edebilmek için sahip olduğu dini inancın yaşamı üzerindeki etkileri ile birlikte içinde bulunduğu yaşam koşullarının dini inancının üzerindeki tesirini de tespit etmek gerekir. Bu çalışmada modern dünyanın ciddi problemlerinden biri olmaya devam eden sokakta

¹ Ali Köse ve Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s.18.

çalışan çocuklar meselesi ele alınmış, söz konusu çocukların dini duygu ve düşünce gelişimleri incelenmiştir.

Sokakta çalışan çocuklar, son zamanlarda literatürde, engelliler, şiddet gören kadınlar, madde bağımlıları, mağdur ya da kimsesiz çocuklar, evsizler, bakıma muhtaç yaşlılar, hükümlüler, parçalanmış aileler, iyileşme ümidi olmayan hastalar, işsizler, mülteciler, suça karışmış çocuklar, beklenmedik bir olay ile karşılaşmış psiko-sosyal desteğe ihtiyaç duyanlarla birlikte dezavantajlı gruplar içerisinde değerlendirilmektedir. Bu gruplar, toplumun yaşam standartlarının gerisinde kalan, yetersiz koşullar içinde yaşayan ve ihtiyaçlarına erişemeyen; değişkenlere bağlı olarak farklı nicelik ve nitelikler gösteren; fizyolojik, psikolojik, sosyal, sağlık, ekonomik, siyasal ve kültürel bakımdan gerekli yaşam koşullarına ulaşmak için devletin sorumluluğuna, organizasyonuna; toplumsal koruma ve hizmete gereksinim duyan gruplardır.² Bu grupların maddi ihtiyaçlarının yanı sıra psikolojik ihtiyaçlarının da karşılanması ve bireylerin topluma kazandırılması için bir durum tespiti yapılması gerekmektedir. Bu hususu da göz önünde bulunduran çalışma üç bölüme ayrılmıştır.

Kavramsal ve kuramsal çerçevenin çizildiği kısım olan birinci bölümde öncelikle çalışmanın temel kavramları olan gelişim ve din kavramlarının tanımı yapılmış, daha sonra araştırmanın konusu olan 11-14 yaş aralığındaki çocukların gelişim özellikleri psikoloji kuramları ile birlikte açıklanmış, hususen de dini ve manevi gelişimleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çocuğun gelişim serüveninde aile ve çevre faktörlerinin etkileri de ayrıca irdelenmiştir. Sokakta çalışan çocuk meselesi irdelenirken ise çalışan çocuk, sokak çocuğu ve sokakta çalışan çocuk kavramları arasındaki ayrım gözetilmiş ve her birinin izahı ayrı ayrı yapılmıştır. Çocukları sokakta çalışmaya iten nedenler, aile içi faktörler ve sosyo-ekonomik koşullar olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca sokağa ilişkin riskler ve çalışan çocuğun ruh sağlığı meseleleri de tartışılmış, Türkiye’de sokak çocuklarının korunmasına ilişkin çalışmalar ve ilgili kurumlar hakkında bilgi verilmiş, sokakta çalışan/yaşayan çocukları korumaya yönelik çözüm önerileri, TBMM’nin 2005 yılında hazırlamış olduğu Sokak Çocukları Meclis Araştırma Komisyonu Raporu çerçevesinde ele alınmıştır. Sokakta

² İhsan Çapcıoğlu, Fatıma Zeynep Bilen (Ed.), **Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım**, Ankara: Grafiker Yay., 2016, s. 5.

çalışan çocuklar ile ilgili ülkemizde daha önce yapılan araştırmaların içeriği hakkında da kısaca bilgi verilerek birinci bölüm tamamlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın yöntemi ve nasıl uygulandığı anlatılmıştır. Araştırmanın modeli, araştırmaya konu olan projenin kapsamı, çalışmanın sınırları, evren ve örneklem, uygulama safhası ve araştırmaya katılan çocukların nitelikleri gibi hususlar irdelenmiştir.

Son olarak üçüncü bölümde, katılımlı gözlem ve derinlemesine mülakat teknikleri neticesinde elde edilen araştırma bulguları aktarılmış ve bu bulguların yorumlarına yer verilmiş, konu ile ilgili bilimsel bir tablo sunulmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışma sonucunda elde edilen bulgular detaylı bir şekilde tartışılarak önerilerde bulunulmuş ve çalışma sonlandırılmıştır.

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Bu araştırmanın konusu, “sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerinin din psikolojisi açısından değerlendirilmesi”dir. Temel problemi ise, Üsküdar örneğinden hareketle, çocukları sokakta çalışmaya iten sebepleri ortaya koymak, sokakta çalışan çocukların içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşulların, onların dini duygu ve düşünce gelişimleri üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu tespit etmektir.

Çocukluk dönemi, kişilik gelişiminde en hassas dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde çocuğun karşılaşacağı her travmatik durum, onun ileriki yaşamı için bir risk oluşturmaktadır. Sokakta çalışan çocukların akranları gibi normal bir gelişim dönemi geçirmedikleri, daha küçük yaşlardan itibaren ekonomik sıkıntılar, işsizlik, göç veya aile içi problemler ile baş etmek durumunda kaldıkları için neredeyse travmatik bir çocukluk geçirdikleri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Kabul etmek gerekir ki çocukların karşılaştıkları bu koşulların, onların gelişimlerini tüm boyutları ile etkilemesi kaçınılmazdır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Hızlı nüfus artışı ve sanayileşme sonucu işsizliğin artması, çalışma imkânı bulma umuduyla kırdan kente göçlerin yaşanmasına ve bunun zamanla önüne geçilemeyen bir problem olarak karşımıza çıkmasına sebep olmuştur. Zira ailelerin bu büyük kentlerde hayata tutunma ve geçimini temin etme çabaları, çocukların aile bütçesine katkı amacıyla sokağa çıkıp satış yaparak ya da çeşitli hizmetler sunarak para kazanmaya çalışmalarını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Takdir etmek gerekir ki, aile denetiminden uzak bir şekilde her türlü risk ve tehlikeye açık olan sokaklarda çocukların gün boyu geç saatlere kadar bulunmaları, yol açtığı ve açacağı problemler itibarıyla toplumsal bir meseledir. Bu doğrultuda, yalnız dünyada değil gün geçtikçe ülkemizde de insanı şaşırtan boyutlara ulaşan bu meselenin çözümüne yönelik uluslararası kuruluşlar birtakım çalışmalar yürütmektedir. Ancak sokakta çalışan çocuk sayısının hızlı artışı, çocukların buldukları koşulların olumsuz etkisi ile yalnızca zarar gören değil aynı zamanda zarar veren bireylere dönüşmeleri, meselenin her boyutu ile incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Dolayısıyla bu meselenin çözüme kavuşturulması için yalnızca istatistiksel veriler yeterli olmayacaktır. Çocukların genel profilinin, aile yapılarının, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşullarının bilinmesinin yanı sıra, bütün bunların çocukluk dönemi üzerindeki etkisinin ve belirleyiciliğinin de muhakkak incelenmesi gerekmektedir. İleride yetişkin birer fert olarak toplumda yer alacak bu çocukların küçük yaşlardaki yaşantıları, kişilik gelişimi, ruh sağlığı, milli ve manevi değerlere sahip olma, toplum ile uyum sağlama gibi konularda bir alt yapı oluşturması bakımından son derece önemlidir. Hepimizin bildiği gibi gelecek toplumların dini inançları, ibadet konusundaki tutumları ve ahlâkî yapıları, gelişimin en mühim aşaması olan çocukluk döneminde temellenmektedir. Buna rağmen toplumsal bir problem olan sokakta çalışan çocuklar meselesini böyle farklı yönleriyle kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmalar çok azdır ve üstelik istenilen yeterlilikte de değildir. Bu nedenle bu araştırma, sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini, gelişimin diğer boyutları ile ele alması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada araştırmacı temel olarak İstanbul'un Üsküdar ilçesinde yaşayan ve sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Gelişim sürecinin çok boyutlu ve hayli uzun bir serüven olması, onun tüm yönleri ile ele alınmasını, diğer gelişim alanları ile dini duygu ve düşünce gelişimi arasındaki münasebeti incelemeyi de gerektirmektedir. Bu doğrultuda araştırma esnasında çocukları sokakta çalışmaya mecbur bırakan koşullar, onları sokakta bekleyen tehlikeler, sokakta çalışıyor olmanın çocuğun ruh sağlığı üzerindeki etkileri ve tüm bu faktörlerin çocuğun dini duygu ve düşünce gelişimini nasıl yönlendirdiğinin tespiti amaçlanmıştır. Bunun için ayrıca çocukların cinsiyeti, yaşı, kardeş sayısı, anne babalarının hayatta ve birlikte olup olmamaları, doğum yeri, eğitim durumları ve tahsil gördükleri sınıf seviyesi, ailelerin ekonomik durumu, sokakta yaptıkları işler gibi demografik bilgilere de yer verilmiş ve bu değişkenler etrafında çocuğun dini duygu ve düşünce gelişiminin açıklanması amaçlanmıştır.

Bu hedefler doğrultusunda araştırmada, konu ile ilgili istatistiksel değil de nitel verilerin tespit edilmesi daha kapsamlı neticelere ulaşılmasını sağlamıştır. Böylelikle daha evvel yapılan çalışmalara katkıda bulunulması; elde edilen sonuçlardan hareketle konuyu inceleyen veya bu konuda çalışmalar yürüten kurumlara önerilerde bulunulması amaçlanmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Bu araştırmanın temel probleminin İstanbul-Üsküdar örneğinden hareketle çocukları sokakta çalışmaya iten sebepleri ortaya koymak, sokakta çalışan çocukların içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşulların, onların dini duygu ve düşünce gelişimleri üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu tespit etmek olduğu daha evvel ifade edilmiştir. Bu problemi temel almakla birlikte araştırmacının bu çalışmada birtakım varsayımlardan yola çıktığı da belirtilmelidir. Bu varsayımlar ise aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- Sokakta çalışan çocuklar kalabalık ailelerin çocuklarıdır.
- Sokakta çalışan çocuklar, çoğunlukla kırdan göç etmiş ve büyük şehirde yaşamaya çalışan, ekonomik durumu zayıf ailelerin çocuklarıdır. Bu

nedenle çocukların sokakta çalışmaya mecbur kalmaları, ailelerin yoksulluk, eğitimsizlik, parçalanmış olma durumlarının bir neticesidir.

- Sokakta çalışan çocukların anne babalarının sağ veya birlikte olup olmama durumu aile bütünlüğünü etkilemekte ve bu durum çocuğun sokakta çalışma nedenlerinden biri olabilmektedir.
- Sokaklar her türlü tehlikeye açık olmaları nedeniyle çocuklar için tehlikelidir.
- Çocuklar sokakta çalışıyor olmaktan hoşnut değillerdir.
- Sokakta çalışan çocuklar, çok az sermaye ile dönebilen ve bir beceriye sahip olmayı gerektirmeyen işleri tercih etmektedir.
- Sokakta çalışan çocukların büyük kısmı erkek çocuklardır.
- Çocukların sokakta çalışması, eğitimlerine devam edebilmelerine engel olmaktadır.
- Çocukların günün büyük çoğunluğunu sokakta geçirmeleri, onların psiko-sosyal gelişimini olumsuz etkilemekte, bu durum onların dini duygu ve düşünce gelişimine de yansımaktadır.
- Sokakta çalışan çocukların dil gelişimleri ve sosyal iletişim becerileri, daha olumlu koşullarda yaşayan akranlarının gerisinde kalmaktadır. Ayrıca bu çocukların toplum kurallarına uyum sağlama konusunda da birtakım güçlükler yaşadıkları görülmektedir.
- Ekonomik şartları kötü olan ailelerin çocukları gelişim düzeyi olarak akranlarından geri kalmıştır. Bu durum onların dini duygu gelişimlerini de olumsuz etkilemiştir.
- Ailelerinden tamamen kopmamış çocuklar, ailelerinden dini eğitim alma şansına sahiplerdir. Ancak aile ile bağ zayıfladıkça çocuktaki dini duygu da zayıflamaktadır.
- Sokakta çalışan çocukların Allah, peygamber, melek, cin, şeytan, cennet, cehennem gibi dini tasavvurları akranlarına oranla yeterince gelişmemiştir.
- İbadet ve dua gibi konularda çocuklar ailelerini taklit etmekte, onlardan öğrendiklerinin ve gördüklerinin etkisinde kalmaktadır.
- Araştırma için belirlenen örneklem evreni temsil etmektedir.

- Araştırmada kullanılan derinlemesine mülakat ve katılımcı gözlem tekniği geçerli ve güvenilirlerdir.
- Araştırmanın örneklemini teşkil eden katılımcılar, kendilerine yöneltilen sorulara içten cevap vermişler, buldukları ortamda kendilerini emniyette hissederek doğal davranmışlardır.
- Örnekleme oluşturan katılımcılar, derinlemesine mülakat formunda yer alan açık uçlu veya doğrudan ifade edilen sorulara doğru olduğunu düşündükleri ve hissettikleri cevaplar vermişlerdir.

D. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırmanın sınırları şöyle sıralanabilir:

Araştırma, İstanbul ilinin Üsküdar ilçesinde yapılmıştır. Üsküdar Belediyesi'nin, ilçe sınırları içerisinde sokakta çalışan ve eğitim hayatına devam edemeyen çocuklara yönelik başlattığı ve yürüttüğü Çocuk Eğitim Merkezi Projesi kapsamında ulaşılan ve ilgilenen çocuklar, araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Araştırma esnasında mülakatlar 2015 yılı Temmuz ayı içerisinde yapılmış olup yapıldığı zamanla ve Üsküdar'da sokakta çalışan ve söz konusu proje kapsamında ulaşılabilen 11-14 yaş arası çocuklar ile sınırlıdır.

Ayrıca bu araştırma, çalışma esnasında kullanılan yöntem ve tekniklerle de sınırlı bulunmaktadır. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular, belirli bir örneklem grubunun dini ve manevi gelişimi konusunda derinlemesine incelenmesi sonucunda toplandıkları için geçerlilikleri yüksektir. Ancak çalışma sonucunda elde edilen bulgular, sadece görüşme yapılan kişiler için geçerli olup diğer kişilere genelleştirme yapılamaz. Diğer taraftan mülakat tekniğinde katılımcının isteği ve kendini ifade etme kabiliyeti sonuç üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla mülakatlardan elde edilen bulgular, katılımcıların kendini ifade edebildiği kadarıyla sınırlıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

A. TEMEL KAVRAMLAR

1. GELİŞİM

Gelişim, insanın duygusal, sosyal ve zihinsel özellikler bakımından düzenli bir biçimde değişmesi, bedeninin fiziksel olarak büyümesi, gelişmesi ve istenilen görevleri yapabilecek duruma gelmesidir.³ Gelişim kavramı hem nicelik hem de nitelik bakımından bir değişimi; düzenli, uyumlu ve devamlı bir ilerlemeyi ifade eder. Sadece sayısal ölçümlerle açıklanamayan, birçok yapı ve işlevi bütünleştiren karmaşık bir olgudur.⁴

Bir insanın gelişimi demek, onun büyümesi ve öğrenmesi, hem fiziksel hem de zihinsel olarak değişmesi demektir. Dolayısıyla gelişim; büyüme, olgunlaşma, hazırbulunuşluk ve öğrenme kavramlarını da kapsamaktadır. Büyüme, beden boy ve ağırlık yönünden artışı; organların belli bir düzeye gelinceye kadar biçim, hacim ve ağırlıkla ilgili geçirdikleri değişimlerdir.⁵ Daha çok bireyin bedeni ile ilgilidir ve organizmanın fiziksel değişikliklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Olgunlaşma, organizmanın kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilecek düzeye gelmesi için çevre ve genetik yapının etkileşimi neticesinde geçirdiği biyolojik bir değişimdir.⁶ Büyümenin bir sonucudur ve öğrenme yaşantıları olmadan, büyüme ile kendiliğinden oluşur. Bu anlamda kişinin herhangi bir çaba göstermesine gerek yoktur. Olgunlaşma hızı ve biçimi, bireyler arasında farklılıklar gösterebilir. Hazırbulunuşluk, bireyin olgunlaşma ve öğrenme sonucu belli davranışları yapmaya hazır olması; bedensel, duyuşsal ve zihinsel gelişiminin bir davranışı yapmak için yeterli düzeye ulaşmasıdır.⁷

³ Gülsen Ünver, "Gelişimle İlgili Temel Kavramlar", Aytun Ulusoy (ed.), **Gelişim ve Öğrenme**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2006, s. 3.

⁴ Haluk Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002, s. 27.

⁵ Fatma Gül Cihirlioğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı ve Gelişimi Okul Öncesi Dönem**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001, s. 5.

⁶ Nuray Senemoğlu, **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, Ankara: Pegem Akademi, 2010, s. 3.

⁷ Ziya Selçuk, **Gelişim ve Öğrenme**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 16.

Öğrenme ise, tekrar ya da yaşantılar yoluyla organizmanın zihninde ve davranışlarında meydana gelen oldukça kalıcı, sürekli ve gözlenebilir değişikliklerdir.⁸

Gelişim, bireyin doğuştan getirdiği biyolojik özellikler ile çevre koşullarının sürekli etkileşimi neticesinde gerçekleşir. Dolayısıyla bireyin gelişimi, kalıtım ve çevrenin ürünüdür. Kalıtım, bireye anne ve babadan genler vasıtası ile geçen özelliklerdir. Çevre ise, insanın gelişimine döllemeden başlayarak her gelişim evresinde etki eden dış uyarıcıların tümüdür. Bireyin kalıtımla getirdiği gizil güçleri, yaşadığı çevredeki uyarıcıların etkisi ile körelebilir ya da gelişebilir. Gelişimde kalıtım ve çevre faktörlerinden hangisinin daha etkili olduğu sorusuna ise kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Gelişimin bazı alanlarında çevre, bazı alanlarında kalıtım daha etkilidir. İkisi de etkin rol oynadığı için herhangi birini ihmal etmek söz konusu değildir.⁹

Gelişim süreci, insanın etkilerini ömrü boyunca taşıdığı çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir.¹⁰ Dünyadaki tüm insanlar için aynı gelişim ilkeleri geçerlidir. Bu ilkeleri şöyle özetlemek mümkündür:

1. Gelişim kalıtım ve çevrenin etkileşimi sonucunda oluşur.
2. Baştan ayağa, içten dışa doğru gerçekleşir.
3. Genelden özele doğrudur.
4. Süreklilik gösterir. Bazen hızlı, bazen yavaş olabilir.
5. Belirli evrelerde gerçekleşir ve kritik dönemleri vardır. Bireyin bir gelişim evresindeki gereksinimlerinin karşılanmaması, sonraki evreye özgü yeterlilikleri gösterememesine sebep olabilir.
6. Gelişim, değişik alanlarda nöbetleşe gerçekleşir.

⁸ Hasan Bacanlı, **Gelişim ve Öğrenme**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 145.

⁹ Selçuk, s. 15-16.

¹⁰ Doğan Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009, s. 331.

7. Gelişim alanları birbiriyle ilişkilidir ve etkileşim hâindedir. Fiziksel, zihinsel, duygusal ve sosyal alanlarda bir bütün olarak ilerlemektedir.

8. Gelişimde bireysel ayrılıklar vardır.¹¹

2. DİN

Dilimize Arapça'dan geçen din sözcüğü sözlükte borç, ceza, mükafat, itaat, yol gibi mânâlara gelmektedir. Latince'de dinin karşılığı olarak kullanılan "religio" sözcüğü ise Allah'a saygı ve korku ile bağlılık, kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma gibi anlamlara gelmektedir.¹² İnsanın kutsal olduğuna inanılan metafizik alanla bağımlı kuran din, insanla beraber var olan ve onunla yaşayan bir hakikattir. Hem ferdi hem de sosyal yaşamda çok önemli olan bu kavramın nasıl tanımlandığı bugüne kadar hep tartışma konusu olmuştur. Herkesin üzerinde ittifak edebileceği bir tanım yapmak mümkün olmamakla birlikte, bugüne kadar yapılmış tanımlar da, tanımlayan kişinin dine bakışını ve amacını içermektedir.

Din ile ilgili, fertlerin kendilerini Allah'la, tabiatüstü bir dünya ile ve birbirleriyle münasebete getirdiği, yaşanan dünyadaki olaylar hakkında hüküm verecek bir değerler sırası çıkardıkları tutumlar, âdetler, âyinler, merasimler ve inançlar sistemi;¹³ Allah tarafından belirlenmiş, insanlara mutlu olmanın yollarını gösteren, yaratılışın gaye ve hedefini, Allah'a nasıl ibadet edileceğini bildiren, insanları kendi arzu ve irâdeleri ile hayra sevk eden kanun¹⁴ gibi tanımlamalar yapılabilir. Bu tanımlara bakıldığında ortak noktaların her şeyden üstün, kudretli bir varlığın ya da varlıkların kabul ve tasdiki, bu varlığın insandan yerine getirmesini istediği hüküm ve emirlerin olduğu, bunların yerine getirilmesi neticesinde ise dini bir hayatın teşekkül edeceği görülür.¹⁵

İslam kelamında din, Allah'ın koyduğu ilkelerden, mensuplarını hem dünyada hem de ahirette kurtuluşa götüren inanış ve davranışlardan meydana gelen bir

¹¹ Ünver, s. 4-6.

¹² Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008, s. 29.

¹³ Belma Özbaydar, **Din ve Tanrı İnanıcının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Baha Matbaası, 1970, s. 5.

¹⁴ Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Dini**, Ankara: Nur Yayınları, 1983, s. 5.

¹⁵ Peker, **Din Psikolojisi**, s. 29-30.

kurumdur.¹⁶ Batı dünyasında ise bu kavramın tanımında bir ittifak yoktur. Din adamları, kilise ve ahlâkçılar kendi görüşlerine uygun tarifler yaparken; filozoflar, psikologlar, sosyologlar da çeşitli yönlerden dini açıklamaya çalışmışlardır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır:¹⁷

Durkheim'e göre din, kutsal varlıkla ilgili her türlü ibadetler ve itikatlardan meydana gelen toplu bir sistemdir. Bu sisteme bağlanan fertler manevi bir birlik (cemaat, ümmet) meydana getirirler.

Max Müller'e göre din, duyu organları ve akla rağmen insanı sonsuzluğu kavramaya sevk eden zihni melekeler ve kabiliyettir. Bu sonsuzluk, insanda davranışlarına tesir edecek bir potansiyel kudret yaratır.

Kant için din, insanın bütün vazifelerinde ilahi emrin bilinmesi ve tanınmasıdır.

Auguste Comte dini, ferdi şahsiyetleri ve tabiatları tanzim eden bir kuvvet olarak izah etmektedir.

Rudolf Otto ise bir kutsala inanmak ve onunla münasebet kurmak için yapılan davranışları din olarak tanımlarken; kutsalı, insanı aşan ve onda tazim ve saygı uyandıran varlık olarak kabul etmektedir.

Psikologlar dini içe bakış yöntemi ile incelemiş, dinin ne olması gerektiğinden çok insanların dini nasıl algıladıkları ve dini inancın psikolojik etkileri üzerinde durmuşlardır. Din ile insan ilişkilerini farklı yönlerden ele alan bu isimlerden bazılarının görüşleri şöyledir:

Din Psikolojisi'nin kurucusu olan William James, dini bireysel ve kurumsal olarak ikiye ayırmış ve bireysel din üzerinde durmuştur. Diğer psikologlar gibi dinin kökeninin ne olduğu yerine, dinin bireyin yaşantısına yaptığı katkı ile ilgilenmiştir. Ona göre dini inançlar doğru oldukları için işe yaramazlar, işe yaradıkları müddetçe

¹⁶ Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisine Giriş**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, s. 42.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968, s. 26-28.

doğrudurlar. Ayrıca bu inançlar bireye sağladıkları yarar açısından değerlendirilmelidirler.¹⁸

Dini insan tabiatının doğal bir ürünü olarak gören Abraham Maslow, dinin insanın kendini gerçekleştirmesine katkı sağlayan önemli bir faktör olduğunu, ancak din ve Tanrının doğaüstü olmadığını savunmuştur. Maslow'a göre Tanrı, insanın kendini gerçekleştirme sürecinde sahip olduğu toplam yeteneklerin bir sembolüdür ve aşkın bir tarafı yoktur.¹⁹

Viktor Frankl, dinin insan tabiatına uygun olduğunu ancak Tanrıya inanılsa da ona ulaşamayacağını ve onunla konuşulamayacağını savunmuştur. Dinin daha çok fonksiyonel yönü üzerinde durmuş, bir dini inanca sahip olmanın insana hiçbir yerde bulamayacağı bir anlam ve güven duygusu verdiğini söylemiştir.²⁰

Psikologların aksine psikanalistler dine daha çok teorik açıdan bakmışlardır. Psikanalizin kurucusu olan Sigmund Freud, din ve Tanrı konusunda fonksiyonel ve indirgemeci bir yaklaşım sergileyerek dini bir saplantı, çocukluk arzularının tatmini ve bir yanılsama olarak değerlendirmiştir. Dinin varlığının geçici bir süre devam edeceğini ancak bilimin gelişmesi ile insanlığın bu yanılsama ve nevrozdan kurtulacağını ileri sürmüştür.²¹

Din kavramına karşı fenomenolojik bir yaklaşım benimseyen Carl G. Jung, dinin insanın kolektif bilinçaltının bir ürünü olduğunu ve dini kabul etmenin bir tür kader olduğunu savunmuştur.²²

Her insanın bir dine inanmaya ve bağlanmaya ihtiyaç duyduğunu söyleyen Erich Fromm ise dinin en temel görevinin insanın gelişimini sağlamak olduğunu savunmuş ve bu gelişimi destekleyip desteklememesine göre dinleri otoriter ve hümaniter olmak üzere ikiye ayırmıştır.²³

¹⁸ Ali Köse ve Ali Ayten, **Din Psikolojisi**, s. 26.

¹⁹ Ali Ayten, **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 119.

²⁰ Ayten, **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, s. 145-146.

²¹ Ayten, **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, s. 38.

²² Ayten, **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, s. 63.

²³ Ayten, **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, s. 92.

Bütün bu yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde dinin insanın bütününe nüfuz eden bir kuvvete sahip olduğu, insan tecrübesinin herhangi bir alanını boş bırakmaksızın bütününe kuşattığı görülmektedir. Dolayısıyla sahip olduğumuz dini inanç ve değerler, yalnızca bilişsel hakikatlerden ibaret değildir. Her türlü davranışımızda, bireysel ve sosyal tecrübelerimizin her alanında etkinlik gösterebilmektedir.

B. ERGENLİK ÖNCESİ DÖNEM GENEL ÖZELLİKLERİ

İnsan hayatı normal şartlarda doğumla başlayıp ölüme kadar süren bir bütündür. Bununla birlikte gerek bedenî gerekse ruhî gelişim özellikleri yönünden kendi içinde bir takım farklı dönemlere ayrılır.²⁴ Kabaca tasnif ettiğimizde çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak isimlendirebileceğimiz bu dönemlerin her biri, bir öncekinin üzerine temellenir. Dolayısıyla çocukluk dönemi, bireyin ileriki hayatının temellerini oluşturması ve karakterinin şekillendiği dönem olması açısından diğerlerinden daha kritik bir öneme sahiptir. Birey, kendisini yetişkin hayatına hazırlayıcı davranışları ve değerleri büyük ölçüde küçük yaşlarda öğrenir ve bu öğrenmeler onda derin izler bırakır.²⁵ Ayrıca araştırmalar da bireyin yetişkinlikte sahip olduğu kişilik yapısının, alışkanlıklarının, inanç ve değer yargılarının çocukluk yıllarında geçirdiği yaşantılar ve kazandığı davranışlar etkisiyle şekillendiğini, dolayısıyla sağlam bir karakterin temellerinin aslında çocukluk döneminden itibaren atıldığını ortaya koymaktadır.²⁶

Çocukluk dönemi kendi içerisinde genellikle bebeklik (0-2 yaş), ilk çocukluk (2-7 yaş) ve son çocukluk (7-12 yaş) olarak üç bölümde ele alınır. Bebeklik döneminde zihinsel gelişimin temelleri atılır ve dil gelişiminde ilerleme görülür. İlk çocukluk dönemi bebeklik ile okula başlama yaşı arasındadır. Zihinsel, duygusal, sosyal, cinsel, kişisel, ahlâkî ve bedenî gelişimin temelleri bebeklik ve ilk çocukluk döneminde atılır.

²⁴ Hayati Hökelekli, "Çocuk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s. 355.

²⁵ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", **AÜİFD**, sayı 11, Ankara, 2004, s. 137.

²⁶ Hasan Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", Mustafa Köylü (ed.), **Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 13.

Son çocukluk ise dünyayı mantıkî ilişkiler içinde görebilme, olay ve olguları soyut kavramlara göre daha kolay anlayıp yorumlama dönemidir.²⁷

Çocukluk döneminin sona ermesi ile biyolojik, psikolojik, zihinsel ve sosyal açıdan bir gelişme ve olgunlaşma evresi olan ergenliğe giren birey, yetişkin olma yolunda da ilk adımı atmış olur. İnsan gelişimindeki en hızlı iki büyüme evresinden biri olan ergenlik ile birlikte birtakım biyolojik ve fiziksel değişimler yaşamasının yanı sıra, psikolojik olarak da yeni gelişimlere intibak etmek durumunda kalır. Soyut düşünme kabiliyeti gelişir, olayları daha gerçekçi bir bakışla görme ve kavrama yeteneği kazanır.

1. GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

a. Bedensel Gelişim

Bedensel gelişim doğum öncesinden başlayarak ölüme kadar devam eden, beden iskelet, kas, sinir, solunum, sindirim, dolaşım ve boşaltım sistemleri ile organlarındaki değişimi içeren bir süreçtir.²⁸

Bedensel gelişim okul çağında daha yavaş bir tempoda seyreder. Bu dönemde boyunun uzamasının yanı sıra çocuk, daha kompleks hareketleri yapabilecek duruma gelir. Bedensel kuvvetinde de bir artma gözlenir. Ancak bütün bu değişiklikler az evvel de ifade edildiği gibi yavaş yavaş gerçekleşir ve bu nedenle dikkat çekmemektedir.²⁹

Ergenlik çağında ise hem bedensel hem de psikolojik açıdan birçok temel değişiklik yaşanır. Bu dönemdeki değişiklikler, cinsel salgı bezlerinin kana bol miktarda salgı bırakmalarıyla başlar. Kız çocuklarında 11 yaş civarında başlayan cinsiyet organlarının gelişimi, erkek çocuklarında iki yıl sonra görülürken, her iki cinste de büyüme belirli bir sırayı takip eder. İlk büyüyen organlar eller ve ayaklardır. Daha sonra kollar ve bacaklar, en sonra da beden gelişir. Bedensel gelişim sırasında kızlardaki kas gelişiminin erkeklerinkine göre ikinci planda kaldığı görülür.³⁰

²⁷ Adnan Kulaksızoğlu, **Ergenlik Psikolojisi**, İstanbul, 1998, s. 14-16.

²⁸ Ünver, s. 20.

²⁹ Cüceloğlu, s. 345.

³⁰ Cüceloğlu, s. 345-346.

b. Bilişsel Gelişim

Bireyin bebeklikten yetişkinliğe kadar çevresini ve dünyayı algılamasını, anlamasını ve yorumlamasını sağlayan akıl yürüterek öğrenme, bilgi edinme gücü ve aktif zihinsel faaliyetlerdeki gelişimine bilişsel gelişim denir.³¹ Dolayısıyla bilişsel gelişim, bireydeki akıl yürütme ve düşünme süreçlerinin bir bütünü olarak ifade edilebilir.

Diğer gelişim alanlarında olduğu gibi bilişsel gelişim de kalıtım ve çevre etkileşiminin bir ürünüdür. Buna göre kişi, genlerinde mevcut olan potansiyel bilişsel gücünü yaşantıları ve öğrenme yoluyla en üst sınıra kadar geliştirebilir.³²

Bilişsel gelişim dendiğinde akla ilk gelen isim Jean Piaget'dir. Biyolojik ilkelere dayanan ve çocuğun dünyayı anlamasını sağlayan bir süreci savunan Piaget'e göre bilişsel gelişim, birbiriyle ilişkili dört faktörden etkilenir: olgunlaşma, tecrübe, sosyal etkileşim ve dengeleme.³³

Piaget, bireyin bilişsel gelişimini hiyerarşik bir yapı ile açıklar. Bu yapı duyuşsal motor dönem (0-2 yaş) ile başlayıp sırası ile, işlem öncesi dönem (2-7 yaş), somut işlemler dönemi (7-11 yaş) ve son olarak soyut işlemler dönemini (11 yaş ve üstü) takip eder.³⁴

Piaget'e göre zihinsel kabiliyetlerin tam olarak gelişmesi, 11 yaşından sonra gerçekleşir. Soyut işlemler dönemi denilen bu aşamada somuttan uzaklaşılır, soyutlama ve kavramsallaştırma kabiliyeti kazanılır. Ayrıca hipotetik düşünme dahil olmak üzere, çok boyutlu ve karmaşık düşünebilme konusunda birey artık yeterli hâle gelmeye başlamıştır.³⁵ Bu evrede sorunlara farklı açılardan bakabilen, başkalarının görüşlerini ve değer yargılarını kavrayabilen bireyler, davranışlarını buna göre şekillendirerek olumlu sosyal ilişkiler geliştirebilir ve toplumsal yaşama etkin bir biçimde katılabilirler.³⁶

³¹ Senemoğlu, s. 32.

³² Dam, s. 17.

³³ Cirhinlioğlu, s. 79.

³⁴ Cüceloğlu, s. 346-352.

³⁵ Faruk Karaca, **Diñ Gelişim Teorileri**, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 33.

³⁶ Ayhan Aydın, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003, s. 42.

Ancak Piaget'e göre her yetişkin soyut işlem aşamasına ulaşamaz ve ancak az sayıdaki yetişkin formel işlem kapasitesini bilginin tüm alanlarına ve her duruma uygulayabilir.³⁷

Piaget'ten sonra bilişsel gelişim kavramını evrensel bir bakış açısı ile ele alan isimlerden biri de Jerome Bruner'dir. Bruner'e göre bilişsel gelişim yaşam boyu devam eden bir süreçtir ve eylemsel, imgesel ve sembolik olarak adlandırılan üç aşamada gerçekleşir. Eylemsel aşamada çocuk nesnelere doğrudan etkileşime geçer ve yaşayarak öğrenir. Piaget'nin işlem öncesine karşılık gelen imgesel aşamada bilgi, sözcükler ve kavramlar yoluyla edinilir. Sembolik aşama ise yaşamın tümüyle mecazlar, formüller ve simgeler yoluyla kavranmasıdır.³⁸

Lev Vygotsky bilişsel gelişimi sosyal çevre ve kültürel yapının etkileşimi olarak tanımlar. Bireyin bilişsel gelişiminin sosyal etkileşimler yoluyla bilgiyi özümseyip davranışa çevirmesine bağlı olduğunu savunur.³⁹ Vygotsky'ye göre çocukların kazandıkları kavramların, fikirlerin, olguların, becerilerin ve tutumların kaynağı aslında yetiştikleri sosyal çevredir. Dolayısıyla bilişsel gelişim, çocuğun sosyal çevresinden öğrendiği davranışları içselleştirerek kendi kendine düzenlediği davranışlara dönüştürdüğü bir süreçtir.⁴⁰

c. Psiko-Sosyal Gelişim

İnsanın sağlıklı bir hayat sürdürebilmesi, içinde bulunduğu fiziksel ve sosyal çevreye uyum sağlayabildiği nispette mümkündür. Bu nedenle sosyal gelişim, bir diğer ifade ile sosyalleşme kavramı büyük önem taşır. İnsanın doğduğu andan itibaren başlayarak hayatı boyunca toplumun bir bireyi olmak üzere o toplumun davranış, duygu, tutum ve değerlerini kişiliğine mal ederek grubundakilerle geçinebilmesi ve onlar gibi davranabilmesi, ihtiyaçlarını o toplumun beklentilerine uygun bir şekilde karşılaması ve yine o topluluk için uyumlu ve yararlı bir birey haline gelmesi, sosyal gelişim ifadesi ile tanımlanır. Ancak sosyal gelişim yalnızca belli bir toplumun kültürel değerlerine göre değil, evrensel değer ve ilkelere uygun davranış örüntülerinin

³⁷ Karaca, s. 34.

³⁸ Ayhan Aydın, s. 44-45.

³⁹ Ayhan Aydın, s. 46.

⁴⁰ Senemoğlu, s. 55-56.

edinilmesini de kapsamaktadır. Bu yönüyle bilişsel ve ahlâkî gelişim öğeleriyle de bağlantılıdır.⁴¹

Bireyin diğer insanlarla uyumlu ve tutarlı bir münasebet geliştirebilmesi öncelikle kendisi ile uyumlu ve tutarlı olmasını gerektirir. Bunun için bireyin bebeklik döneminden itibaren uygun yaşantılar geçirmeye, temel gereksinim ve beklentilerinin doğru biçimde karşılanmasına ihtiyacı vardır.⁴² Bir bebeğin ilk sosyal temasını kurduğu kişi olan annesine bağlılığı, onun sosyal ilişkilerinin de başlangıcıdır. Anne bebeğine sevgi gösterip dokunduğu takdirde olumlu sosyal gelişimin tohumlarını atmış demektir.

Okul öncesi dönemde çocuğun yaşamındaki en etkili sosyalleşme kurumu ailesidir. Zira aile, çocuğa yöneltilen davranış ve takınılan tutum, sosyo-ekonomik durum, kültürel düzey ve ailenin genişliği itibarıyla çocuğun ilk sosyal izlenimlerini ve deneyimlerini edindiği yerdir. Çocuk yürümeye ve konuşmaya başladığında sosyal çevresi daha da genişler; özellikle oyun vasıtası ile yakın çevresindeki yetişkin ve çocuklarla yoğun etkileşime girer. Bununla birlikte olumlu ve olumsuz olmak üzere birçok davranış örnekleriyle karşılaşır. Çocuğun bunlardan hangisini benimseyeceği, büyük ölçüde içinde yaşadığı çevrede karşılaştığı modellere bağlıdır.⁴³

Okula başlaması ile çocukta bencil duygu ve davranışların azaldığı ve sosyalleşmenin hızlandığı görülür. Bu dönemde başkaları ile daha iyi ilişkiler kurmaya başlar, gruba daha iyi uyum sağlar ve işbirliği yapmada daha başarılıdır.⁴⁴ Bu yaştaki çocuklar arasında arkadaşlığın gittikçe önem kazandığı görülür. Ergenlik evresinde de devam eden bu durum, bir süre sonra akran gruplarının baskısına dönüşerek aile etkisine denk, hatta ondan daha üstün bir hâle gelir.⁴⁵

Ergenlik döneminde birey, toplumda saygınlık (prestij) kazanmak ve statü sahibi olmak ister. Faaliyetlerini, kendi cinsinden oluşturduğu grup içinde düzenlemeye çalışır. Kim olduğunu, neye değer vereceğini, kime bağlanıp inanacağını, amacını

⁴¹ Ayhan Aydın, s. 48.

⁴² Ayhan Aydın, s. 49.

⁴³ Selçuk, s. 54.

⁴⁴ Aysel Çağdaş, "Sosyal Gelişim", Ramazan Arı (ed.), **Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2002, s. 42.

⁴⁵ Cüceloğlu, s. 358.

bulmaya çalışır. Kendi davranışlarını içinde bulunduğu grubun idealleri ve sosyal standartlarıyla değerlendirir.⁴⁶

Psiko-sosyal gelişim denince akla ilk Erik Erikson gelir. Erikson kuramını, birbirini destekleyen ve her birinin bir önceki dönem ile ilişkili olduğu 8 evreli hiyerarşik bir yapı üzerine kurarak yaş dönemlerine ayırır.⁴⁷ Her bir dönem için de bir kriter ortaya koyar. Bu sekiz evreden her biri kendine özgü, biri olumlu diğeri olumsuz iki karşıt ucu bulunan bir çatışma içerir. Sistemdeki bu çatışmalar, insanın sağlıklı bir kişilik oluşturması için psiko-sosyal gelişim süreci içinde aşılması gereken krizler olarak yer alır. Yalnız kriz ifadesi olumsuz bir durumu değil, yeni güç ve imkânlar kazanılması için bir fırsat, içinden geçilmesi gereken bir süreç anlamı taşımaktadır. Erikson'un teorisine göre her dönem, kendinden önceki dönemlerin etkisi ile şekillenir ve kendinden sonra gelen dönem için bir basamak oluşturur. Buna göre birey bir dönemdeki krizi başarılı bir biçimde çözemediği durumda, o dönemin karakteristik özelliklerine kilitlenip kalır.⁴⁸

Erikson'un kişilik kuramı, bireyin sosyal bir varlık oluşunu merkeze alır. Bireylerin her dönemde etkisinde kaldığı sosyal çevrenin onun temel kişilik özelliklerini nasıl ve neden biçimlendirdiğine ilişkin genel yorumlar getirir.⁴⁹ Kurama göre 11- 15 yaş aralığı, dördüncü evrenin (başarıya karşı aşağılık duygusu) sonu ile beşinci evrenin (kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası) ortalarına tekabül eder. Bu yaşlardaki çocuk için bir iş planlama, işbirliği yapma ya da bir iş başarma büyük öneme sahiptir. Yaşadığı başarı duygusu çocuğun kendi kapasitesi ve kabiliyetlerine dair olumlu bir tutum geliştirmesine yardımcı olur. Aksi durum ise aşağılık ve yetersizlik hissinin yaşanmasına neden olur.

Dönemin devamı olan ergenlik ile birlikte çocuk, daha önceki dönemlerde kazandığı geçici kimlikler yerine daimi bir kimlik kazanma uğraşı içine girer. Dolayısıyla bu dönemde sorulan temel soru “Ben kimim?” sorusudur. Birey, kendi kimliğini bulabilmek için öncelikle anne baba etkisinden kurtulmaya çalışır. Onlarla

⁴⁶ Yavuzer, s. 276-278.

⁴⁷ Şenay Yapıcı ve Mehmet Yapıcı, **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2005, s. 43.

⁴⁸ Karaca, s. 105.

⁴⁹ Yapıcı, s. 43-44.

doğrudan ya da dolaylı olarak çatışma içine girer. Bir taraftan da kendi kimliğini bulmak için başkalarının kimliğine müracaat eder ve kendisi için modeller arar.⁵⁰ Ergenin bu kimlik arayışında bulacağı cevabın mahiyeti, yanında yer alan yetişkinlerin uygun bir model olup olmamasına bağlıdır. Aksi takdirde baş vuracağı ilk yer kendisi gibi arayışta ve her türlü yönelime hazır akran grupları olacaktır.⁵¹

d. Dil Gelişimi ve Duygusal Gelişim

İnsan, dil gelişimine yatkın ve konuşulanları anlayacak bir biyolojik yapı ile dünyaya gelir ve bu sayede doğduğu andan itibaren ana dilini öğrenmeye başlar. Dilin öğrenimi doğal bir süreçtir. Temel olarak bebekler dili, dinleyerek ve taklit ederek öğrenirler. Anne, baba ve kardeşlerden oluşan toplumsal çevre de yanlışlarını düzelterek ve kendi tecrübelerini onlarla paylaşarak bu süreci pekiştirir ve biçimlendirirler.⁵²

Çocuklarda dilin ustaca kullanılmasının ve inceliklerin öğrenilmesinin 5-10 yaşları arasında olduğu kabul edilir. Çocukların büyük bir çoğunluğu temel dil kazanma sürecinin önemli bir bölümünü 5-6 yaşlarında gerçekleştirir. Çocuk açısından dilin incelikleri olarak ele alınan deyim, mecaz ve atasözlerinin hangilerini anlamlandırıp hangilerini anlamlandıramayacağı ise daha çok onun bilişsel gelişimi ile ilgilidir.⁵³ Özellikle son çocukluk döneminde bilişsel gelişimin de ilerlemiş olması nedeniyle çocuğun dili bazen bir yetişkin gibi kullandığı görülür. Eski sözcük bilgisinin de zenginleşmesiyle sözcük dağarcığı neredeyse 3000 kelimedir. Çocuk yalnızca olayların ve nesnelerin adını bilmekle yetinmez; özelliklerini, farklılıklarını ve benzerliklerini de öğrenmek isteyecektir.⁵⁴

Dil, insanların birbirlerine bilgi ve görüşlerini aktarmalarını sağlamasının yanı sıra düşüncelerini düzenlemelerine ve duygularını ifade etmelerine olanak sağlayan bir iletişim aracıdır. Dil gelişimi, çocuğu kendi egosundan uzaklaştırarak sosyal bir birey

⁵⁰ Selçuk, s. 62.

⁵¹ Yapıcı, s. 52-53.

⁵² Cirhinlioğlu, s. 23

⁵³ Yapıcı, s. 108-109.

⁵⁴ Yavuzer, s. 114.

olmasını, düşüncelerini ve duygularını paylaşmasını kolaylaştırması nedeniyle duygusal gelişim ile de ilişkilidir.⁵⁵

Bebeklikle başlayan duygusal gelişimde ilk ve yakın duygular zamanla ayrışır ve daha karmaşık duygular ortaya çıkar. Son çocukluk döneminde mantıksal düşünmenin başlaması ve artık baskın bir his hâline gelen toplumda kabul edilen bir birey olma isteği, duyguların daha kontrollü bir şekilde dışa vurulmasına neden olur.⁵⁶ Oldukça uzun süren bu dengeli çocukluk döneminden sonra kişinin ansızın kendini çalkantılı bir evre olan ergenlik döneminin eşiğinde bulması ise, duygusal dünyasında bir takım çelişkiler yaşamasıyla sonuçlanır. Yalnızlıktan duyulan hazzın yanı sıra bir gruba katılma özlemi, etrafındaki yetişkinleri hor görme ama ona dayanma, endişe ve umutsuzluğa karşı geleceğe coşkuyla yöneliş, bu dönemdeki çelişkili duygular arasında gösterilebilir.⁵⁷

e. Ahlâkî Gelişim

Türkçe'deki ahlâk sözcüğünün kökeni Arapça'dır. Arapça'da "yaratılış, tabiat, huy" gibi mânâlara gelen hulk sözcüğünün çoğulu olan ahlâk, kaynaklarda insanı mânen yükselten iyi tabiatler, faziletler; bir toplumda kişilerin davranışlarını düzenleyen ve herkesin uyması gereken kurallar;⁵⁸ insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan mânevî nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü; bu konularla ilgili ilim dalı⁵⁹ olarak tanımlanır.

Türkçe'deki günlük dilde ve felsefede ahlâk kelimesinin yerine kullanılan etik ise Grekçe "ethos" sözcüğünden gelir. Ethos, töre, gelenek, görenek, alışkanlık, yerleşik hâle gelmiş duygululuk hâli, karakter, huy, mizaç gibi anlamlara gelmektedir. Latince "mos" ve bunun çoğulu olan "mores" sözcükleri de ethos ile aynı anlamları karşılamaktadır.⁶⁰ Türkçe'deki ahlâk kavramının karşılığı olarak İngilizce'de "ethics", "morals", Fransızca'da "éthique", "morale", Almanca'da ise "ethik" ve "moral"

⁵⁵ Yavuzer, s. 43.

⁵⁶ Abide Güngör, "Toplumsal ve Duygusal Gelişim", Ayten Ulusoy (ed.), **Gelişim ve Öğrenme**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2006, s. 120.

⁵⁷ Yavuzer, s. 268-269 .

⁵⁸ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, "Ahlâk", C. I, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005, s. 58.

⁵⁹ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1989, s. 1

⁶⁰ Doğan Özlem, **Etik ve Ahlâk Felsefesi**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2004, s. 23

sözcükleri kullanılmaktadır. Ancak bu sözcükler bağlamlarına göre farklı anlamlara karşılık gelebilmektedir.⁶¹

Ahlâk kavramının muhtevasında insanların düzen içinde, faydalı ve mutlu bir hayat geçirmeleri ve tekâmül etmeleri için gerekli olan yaşam kaideleri vardır. Bunlar insan hareketlerini idare eden, nasıl hareket etmeleri lâzım geldiğini belirten ideal kanunlardır.⁶²

Ahlâkî değerler ve kurallar insanları bir arada tutan önemli bir ortak payda olup aynı zamanda onların birlikte yaşamalarının teminatıdır. Kaynağı ister bir din, ister bir otoriteye dayansın, neyin iyi neyin kötü olduğu hakkında müşterek bir anlayış ve kanaate sahip olunması, topluma etkin bir uyum sağlanabilmesi için gereklidir. Henüz doğmuş bir bebeğin ilerleyen yaşlarda sosyal dünyaya ayak uydurabilmesi için zamanla dünyaya geldiği toplumun değerler sistemini ve ahlâkî kaidelerini öğrenmeye ihtiyacı vardır. Çocuğun toplumsallaşmasında önemli bir yere sahip olan ahlâkî gelişim, çocukların belirli davranışları “doğru” ya da “yanlış” olarak değerlendirmelerine rehberlik eden ve kendi eylemlerini yönetmelerini sağlayan ilkeleri kazanma⁶³ ya da çocuğun hayatının ilk yıllarında başlayan ve yaşamı boyunca devam eden, içinde yaşadığı toplumun değer yargılarını kabullenme ve sosyalleşirken o toplumun iyi ve kötülerini öğrenme süreci⁶⁴ olarak tanımlanabilir. Yalnız bu süreçten kasıt toplumun tüm değerlerine kayıtsız şartsız edilgin bir uyma değil, topluma etkin bir uyum sağlamak için bazı kuralların içselleştirilmesiyle birlikte geçerliliğini yitirmiş olanların atılması, gerekli olanların gözden geçirilmesi ile de yeni bir değerler sistemi oluşturulmasıdır.⁶⁵

Ahlâkî yaşamın temeli erken dönemde atılmaktadır. Ahlâkî gelişimin merkezi ise niyet ve davranışları iyi veya kötü olmak açısından değerlendiren, iyi hareketleri takdir eden, kötülerini yeren bir iç kontrol gücü olan vicdandır.⁶⁶ Ahlâkî gelişim, birey kendi eylemlerini yönetebilecek bilişsel düzeye ulaştığı zaman vicdana işlerlik

⁶¹ Mustafa Gündüz, **Ahlâk Sosyolojisi**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2005, s. 3.

⁶² Pazarlı, **İslâm’da Ahlâk**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980, s. 12-13.

⁶³ Bekir Onur, **Gelişim Psikolojisi**, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 173.

⁶⁴ Zarife Seçer “Ahlak Gelişimi”, Ramazan Arı (ed.), **Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2002, s. 95.

⁶⁵ Senemoğlu, s. 62.

⁶⁶ Peker, **Din ve Ahlak Eğitimi**, Samsun: Aksi Seda Matbaası, 1998, s. 222.

kazandırmakla başlamaktadır.⁶⁷ Çocukta vicdanın harekete geçtiğinin en önemli belirtisi ise utanma ve suçluluk duygularıdır. Ahlâkî gelişimin en önemli unsuru olan vicdani gelişim için çocuğun yaptığı kötülük karşısında ceza çekmesi etkili değildir. Kötülük yaptığı kişinin yerine kendini koyup onun için üzülmesi, onun gibi hissetmesi ve yaptığından pişmanlık duyması gereklidir. Ceza ancak bu hissi harekete geçirebilirse kötü davranışın bir daha tekrar etmemesini sağlamakta ve çocuğun vicdan gelişimine katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle sevgiyi esirgemek ve fiziksel ceza dediğimiz güç kullanarak cezalandırmak, ahlâk gelişiminde kanıt göstererek inandırmak kadar etkili disiplin türleri değildir.⁶⁸

Empati ve muhakeme kabiliyetine bağlı olarak gelişen ahlâkî duygu, bir yönüyle de öğrenme hadisesidir. Yani insanın geçirdiği sosyal yaşantılar ve bilişsel tekâmül neticesinde kazandığı davranış şemalarından ibarettir. İnsan kendisi ile başkaları arasındaki münasebetleri düzenler ve değerlendirirken hem kendisi hem de başkaları hakkında birtakım fikirlerden, inançlardan ve değerlerden hareket eder. İnsanın ahlâklı bir davranışta bulunması, onun bazı şeylere belli birer anlam yüklemesi ve kendi davranışlarını bu anlayışa göre organize etmesi demektir.⁶⁹

İnsanda ahlâkî gelişim yaş, zekâ ve idrak seviyesine göre belirli bir sırayı takip eder. Bu gelişim sırasına göre birey önce benlik duygusunun etkisine ve koyduğu sınırlara göre hareket eder. Daha sonra “ben”in yerini çevresindeki yetişkinlerin görüşleri alır ve çocuk sadece yetişkinlerin kuralları ile düşünüp onlara göre davranır. Bu dönem çocuğun aynı zamanda toplumsallaşma sürecidir. İnsanlar ile arasındaki münasebetini dengelemek için ihtiyacı olan ahlâkî yargıları ve standartları öğrendiği ilk kurum ise ailesidir. Bu aşamayla birlikte aslında çocuğun otonom ahlâk dediğimiz iç denetimi gelişmektedir. İç denetim dediğimiz kontrol gücü, insanın mecburiyeti kabulü sayesinde oluşur. Çocuğun kurallara göre hareket etmeyi bir mecburiyet olarak duyması, çevresinin bunun için hazırlayacağı koşullar ile mümkündür; içinde yaşadığı sosyal çevre bunu çocuğa zorunlu kılmalıdır.⁷⁰

⁶⁷ M. Nur Pakdemirli, **Genç Dindarlığı ve Din Eğitimi**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015, s. 39.

⁶⁸ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, İstanbul: Beta Basım ve Dağıtım, 1985, s. 251.

⁶⁹ Erol Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, İstanbul: Ötüken Neşriyat 1995, s. 24-25.

⁷⁰ Refia Şemin, **Karakter Formasyonu**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1976, s. 10.

İç denetimi kazanmış birey, artık kendi istekleri ile toplumun istekleri arasında denge kurmayı başarır. Bunun için ise empati, muhakeme, duygularını başkaları ile paylaşma ve kendi kendini eleştirebilme gibi sosyal davranışlarını geliştirmesi yeterlidir. Bunu başardığı takdirde dış etkilerin denetimi olmadığı durumlarda da toplumun değerlerine ve normlarına uygun davranışlarda bulunur. Kurduğu toplumsal münasebetler ile toplumun kurallarından haberdar olması sayesinde “biz” kavramı şekillenen çocuk, ahlâkî tekâmülün ileri safhasına intikal etmiş olur. Hasbîlik ve adalet duyguları ahlâkî davranışın muharrikleri hâline gelir.⁷¹

Ahlâkî gelişim ile ilgili çalışmalar, eski Yunan filozofları Sokrates, Platon ve Aristo dönemine kadar uzanmaktadır. O dönemlerden itibaren filozoflar toplumun tüm bireyleri tarafından benimsenebilecek ve uygulanabilecek davranış örnekleri aramışlardır. Manevi oluşumların en ilerisi olan dinler bile esasında büyük ölçüde ahlâkî sistemlerden müteşekkildir.

Psikoloji alanında ahlâk gelişimine ilk bilimsel yaklaşım Sigmund Freud ve Jean Piaget sayesinde 20. yüzyıl itibariyle başlamıştır. Daha sonraları Skinner ile Davranışçı Psikoloji ve Sosyal Öğrenme Kuramları da ahlâkî gelişim olgusuna eğilmişlerdir.⁷²

Psikanalitik Teori

Ahlâkî gelişim konusunda ilk psikolojik modeli getiren psikanalitik kuramdır. Bu kurama göre ahlâk gelişimi, süper egonun ortaya çıkması ve ana baba yasaklarının içselleştirilme sürecinden ibarettir.⁷³

Psikanalitik kuramın kurucusu olan Freud, ahlâk ve kişilik gelişimini duygusal-güdüsel bir süreç olarak ele almış, ahlâkî gelişimi id, ego ve süper-ego ilişkilerindeki denge kavramına bağlamıştır. Bu teoriye göre insanın doğuşundan itibaren sahip olduğu tüm güdülerin toplamı olan id, isteklerini karşılaması için sürekli olarak egoya baskı yapar. Ego, kişiliğin gerçekçi ve akılcı bölümü olduğu için, idin isteklerinden yalnızca

⁷¹ Refia Şemin, *Çocukta Ahlâkî Davranış ve Ahlâkî Hüküm*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1954, s. 57.

⁷² Meral Çileli, *Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 9

⁷³ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlâk Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004, s. 76.

toplumca kabul edilenlerin bilinç düzeyine çıkmasına izin verir. Egonun, hangi isteklerin bilinç düzeyine çıkmasına izin vereceğini, hangilerinin bilinç altında tutulması gerektiğini belirleyen ise süper-egodur. Süper-ego, kişiliğin ahlâkî yönüdür. Çocuğun anne baba ile etkileşimi sonucunda gelişir, toplumsal kuralları ve değerleri içerir. Freud'a göre ahlâkî gelişim, kişilik gelişimine paralel olarak, belirli psiko-seksüel dönemlerden geçerek gerçekleşir. Sırasıyla oral dönem, anal dönem, fallik dönem, latent dönem ve genital dönem olarak isimlendirilen bu dönemlerden ahlâkî gelişim açısından en önemlisi, Freud'a göre fallik dönemdir. Çocukta 3-5 yaşlarına tekabül eden bu evrede Freud, kişilik ve ahlâk gelişiminin ana hatlarıyla tamamlandığını savunmaktadır.⁷⁴

6-12 yaş aralığını kapsayan latent dönemde çocuk dış dünyaya müdahil olur ve kendi cinsleri ile münasebet kurar. Bu dönemde libido dağımıktır. 12 yaştan erişkinliğe kadar devam eden genital dönemde ise çocuk artık fizyolojik olgunluğa erişmiştir. Bu dönemde bazı hormonların faaliyetlerinin artması cinsel dürtülerin de hareketlenmesine ve güçlerinin artmasına, dolayısıyla önceki gelişim dönemlerindeki çatışmaların yeniden canlanmasına sebep olur. Çocuk bu çatışmalara çözüm yolları bulup dengelediğinde yetişkin bir insan kimliği kazanmış olur.⁷⁵

Genital dönemde bedensel gelişimin hızlı olması ve toplumsal beklentilerin artması, ergenlerin rol çatışmaları yaşamaları nedeniyle gerilmelerine yol açar. Bu tür gerilimler ergenin iç dünyasında daha çok, insanlardan tarafından beğenilme, bir sosyal gruba ait olma bağlamında yaşanır. Ancak dışardan gözlenen davranışlar, ebeveynlere ve toplumsal normlara baş kaldırma şeklindedir. Gerçekte ise ergen, yetişkinlerin ilgi ve desteğine her zamankinden daha çok ihtiyaç duyar. Düştüğü bu belirsizlik ve karmaşadan kurtulmaya çalışır. Bunu yaparken bir taraftan toplumsal değerlere sıkıca sarılır, bir taraftan da varlığını kanıtlamak için söz konusu değerleri sorgulama eğilimi gösterir.⁷⁶

⁷⁴ Kağıtçıbaşı, s. 247-249.

⁷⁵ Seçer, s. 106.

⁷⁶ Ayhan Aydın, s. 98.

Sosyal Öğrenme Teorisi

Sosyal öğrenme kuramcıları ahlâk gelişimini, ani hiçbir değişim olmadan derece derece ve sürekli biçimde ilerleyen birikimli bir toplumsallaşma olarak görürler.⁷⁷ Bu kuramcılara göre ahlâkî davranışlar da diğer toplumsal davranışlar gibi pekiştirme, ceza ve gözleme dayalı olarak öğrenilir. Toplumsal çevre tarafından pekiştirilen ve kabul edilen davranışlar zamanla içselleştirilir ve bireyin kendisini denetlemesi için temel bir ilke hâline gelir.⁷⁸

Sosyal öğrenme teorisine göre insan doğduğunda boş bir levhaya benzer. Bu durum itibariyle ne iyi ne de kötüdür ve toplumsallaşma sürecinde istenildiği gibi yönlendirilmesi mümkündür. Çocuk olumlu davranışları bu süreç içerisinde çevresindeki modelleri taklit ederek öğrenir. Benzer şekilde ahlâkî ilkeleri öğrenirken de çevresindekileri gözlemler ve onlar gibi davranmaya çalışır. Ancak ahlâkî bir davranışın çocuk tarafından benimsenmesi ve çocukta o davranışın sürekliliğinin sağlanması çevrenin pekiştirmesi ile gerçekleşir. Dolayısıyla ahlâkî tekâmül, çocuğun içinde yetiştiği kültürel normları doğru veya yanlış değerler olarak içselleştirme sürecidir. Neyin ahlâkî olduğunun kültürel aktarımındaki araçları ise anne-babalardır. Ancak unutmamak gerekir ki değerler görecelidir ve kültürden kültüre farklılık gösterebilir.⁷⁹

Davranışçı Teori

Davranışçı teoriye göre ahlaki yargılar, bireyin dışındaki etkenlere bağlı olarak teşekkül etmektedir. Çocuğun ahlâkî bir tutumu benimsemesi, o davranışı yaptığı takdirde pekiştirilmesi koşuluyla gerçekleşir. Çünkü çocuğa göre çevre tarafından onaylanan ve ödüllendirilen davranışlar doğru, hoş karşılanmayan ve cezalandırılan davranışlar ise yanlıştır. Çocuk yalnızca davranışın doğuracağı neticeye göre nasıl davranacağına karar verir; nedeni üzerinde ise düşünmemektedir.⁸⁰

⁷⁷ Onur, s. 173-174.

⁷⁸ Abide Güngör, s. 83.

⁷⁹ Seçer, s. 106-107.

⁸⁰ Seçer, s. 107.

Bilişsel Teori

İnsanın doğuştan iyi olduğunu savunan bu teorinin kuramcıları, iyi ve kötünün nasıl değerlendirildiğinin zihinsel gelişim ile açıklanabilecek bir durum olduğunu savunurlar. Bu nedenle ahlâkî gelişimi zihinsel gelişimde olduğu gibi belirgin değişimlerle ilerleyen ve birbirinden temel farklılıklarla ayrılan evrelere dayandırırır.⁸¹ İyi ve kötünün tespit edilmesini ve değerlendirilmesini oluşturan zihinsel süreçleri ise çocuğun zihinsel etkinliklerini ortaya koyacak bulgular toplayarak araştırırır.

Kurama göre bilişsel gelişim ve toplumsal deneyimleri, çocuğun kuralları, yasaları ve insanlar arası sorumlulukların gereğini daha güçlü bir şekilde kavramasına ve anlamlandırmasına yardımcı olur. Çocuk bu yeni kavramları kazandıkça aslında ahlâkî gelişim mânâsında da aşama kaydetmiş olur. Bu aşamalardan her biri bir öncekinin yerini alır ve çocuğa ahlâkî konularda daha ileri bir bakış açısı kazandırır. Dolayısıyla çocuğun ahlâkî tutumunun ulaşacağı sınırlar bilişsel yapının gelişimi ile birlikte daha karmaşık ve daha yetkin hâle gelir.⁸²

Ahlâkî gelişimin bilişsel gelişim ile münasebetine ve tekâmüllerinin birlikteliğın dikkat çeken, çalışmalarını da bu doğrultuda yürüten ilk isim John Dewey'dir. Dewey ahlâk eğitiminin temelinde zihnî gelişim süreçlerinin olduğunu savunmuş ve ahlâkî tekâmülü üç evrede incelemiştir:

- Ahlâk ve Gelenek Öncesi Düzey: Ahlâkî davranışın biyolojik ve sosyal dürtülere göre güdülendiği evre.
- Gelenekse Düzey: Bireyin içinde bulunduğu grubun değerlerini benimsediği ve davranışlarını buna göre düzenlediği evre.
- Özerk Düzey: Bireyin içinde bulunduğu grubun değerlerini artık irdelediği, davranışlarını kendi değerlerine göre organize ettiği evre.⁸³

Çocukta ahlâkî yargının gelişimi alanında yapılan araştırmalardan en önemlisi Piaget'ninkidir. Piaget ahlâkî gelişim kuramını şekillendirirken çocukların doğru-yanlış yargılarını, onların oyunlarını gözlemleyerek açıklamaya çalışır. Bunun için oyun

⁸¹ Özeri, s. 76.

⁸² Abide Güngör, s. 74.

⁸³ Seçer, s. 108.

sırasında çocukları oyun kurallarına riayet etmeleri ve kaideleri tatbik etmeleri bakımından değerlendirir, oyun ile ilgili sorular sorar ve çocukların verdiği cevapları inceler. Ayrıca yine çocukların ahlâkî yargılarını tetkik etmek için küçük öyküler de geliştirir.⁸⁴ Piaget bu çalışmalar neticesinde ahlâkî gelişimin ilk çocuklukla ergenlik arasında giderek anlamlı bir biçimde değiştiği, değişimlerin düzenli ve kestirilebilir olduğu, neredeyse bilişsel gelişim neticesinde görülen değişimlerle aynı zamana rastladığı kanaatine varır. Piaget'e göre ahlâkî gelişim iki dönemden oluşur:

- Dışa Bağımlı Dönem: 7-8 yaşına kadar süren bu dönemde vazife ve itaat ahlâkî hâkimdir. Yetişkinlerin koyduğu kâidelere sıkı sıkıya itaat etmeyi gerektirir ve itaat cezadan korunmanın teminatıdır. Bir davranışın doğruluğu sebeplerine ya da sahibinin niyetine göre değil neticelerine göre değerlendirilir. Zira ahlâkî gelişimin bu merhalesinde çocuk, kuralın neden konulduğunu ve mânâsını henüz kavrayamamıştır.
- Özerk Dönem: 11-12 yaşlarından itibaren çocuk, ahlâk kâidelerinin hakiki mânâsına artık intikal eder. Yani çocuk kuralı cezadan korunmak için değil, kendi vicdanının verdiği bir karar olarak kabul eder. Ayrıca bu kural çocuğu benzerlerine bir mütekalibiyet ile bağlar. Çocuk kendisine yapılan muamelenin nasıl olmasını istiyorsa başkalarına karşı da aynı şekilde muamele edilmesini bir ihtiyaç olarak görür.⁸⁵

Piaget'e göre çocuğun ahlâkî gelişimi ile birlikte adalet duygusu da gelişir. Bu gelişim sürecini başlangıçta kötü bir iş yapan insanın bu kötülüğü karşısında acı çekmesi gerektiği düşünülen kefarete adaleti, yapılan yanlış davranışa misliyle karşılık vermeyi gerektiği düşünülen misilleme adaleti ve son aşamada da yaptığı yanlış telafi etmeyi gerektiren tazmin etme adaleti olarak özetlemek mümkündür.⁸⁶

Piaget'nin kuramından hareketle ahlâkî muhakeme gelişimini daha kapsamlı bir çerçevede açıklayan Lawrence Kohlberg de Piaget gibi çocuk ve yetişkinlerin belirli durumlarda davranışlarını yöneten kuralları nasıl yorumladıklarını incelemiştir. Ancak araştırmasını çocukların oyunlarını gözleyerek değil, onlara ahlâkî ikilemler içeren

⁸⁴ Yapıcı, s. 120-121.

⁸⁵ Şemin, *Çocukta Ahlâkî Davranış ve Ahlâkî Hüküm*, s. 6.

⁸⁶ Seçer, s. 114-115.

birtakım hikâyeler anlatıp bu durum ile kendileri karşılaştıkları takdirde nasıl tepkide bulunacaklarını sorarak hazırlamıştır.

Kohlberg ahlâkî gelişimin genel bilişsel yeteneklerdeki ikilemlere dayandığını savunduğundan onun evre kuramını deneklerin ikilemlere verdiği cevaplar oluşturur. Üç temel aşama ve üç alt aşama olmak üzere, altı aşamalı olarak teklif edilen Kohlberg'in teorisinde aşamalar değişmez karakterde olup ardışık, hiyerarşik ve evrensel özelliklere sahiptir. Yani teorideki her evre bir öncekinden daha kompleks ve daha kapsamlı bir mahiyet taşır.⁸⁷

a. Gelenek Öncesi Düzey: Bireyin ahlâki yargısı eylemin fiziksel sonuçlarına ya da kuralı koyan otoritenin fiziksel gücüne göre şekillenir. Kurallar başkaları tarafından koyulmuştur ve bu kurallara itaat şarttır.

1. Evre (Ceza ve İtaat Yönelimi): Piaget'nin heteronom ahlâk düşüncesi ile paralel olan bu aşamada doğru ve yanlış yargısı, birisinin otoriteye itaat edip etmemesi ve yaptığından dolayı cezalandırılıp cezalandırılmadığı üzerine kuruludur.⁸⁸

2. Evre (Araçsal İlişkiler Yönelimi): Bireyin ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılanması önemlidir. Kendisi için menfaat sağlayan şey doğrudur.

b. Geleneksel Düzey: Bireyin otoriteyi içselleştirdiği ve toplumun beklentilerine uyum gösterdiği düzeydir. Ergenlerin ve yetişkinlerin çoğu bu düzeydedir.

3. Evre (İyi Çocuk Yönelimi): İyi davranış, başkalarını memnun eden, onlara yardımcı olan veya onlar tarafından takdir edilen davranıştır. Referans alınan grubun doğru kabul ettikleri şey, birey için de doğrudur. Davranışlar sonucuna göre değil niyetine göre değerlendirilir.⁸⁹

⁸⁷ Karaca, s. 74.

⁸⁸ Karaca, s. 76.

⁸⁹ Kağıtçıbaşı, s. 255.

4. *Evre (Kanun ve Düzen Yönelimi)*: Doğru davranış otoriteye ve sosyal düzene uygun olarak kişinin vazifesini yerine getirmesi ve yasalara uymasındır. Yasalar insanların iyiliği için vardır ve bu yüzden saygı gösterilmelidir.

c. *Gelenek Üstü Düzey*: Bireyin otoriteden bağımsız olarak kendi ahlâk ilkelerini belirlediği ve değerler sistemini örgütlediği düzeydir.

5. *Evre (Sosyal Sözleşme Yönelimi)*: Doğru davranış, insan hakları ve toplum yararı gözetilerek toplum tarafından incelenip kabul edilmiş ilkelere uygun olan davranıştır. Kanunlar sosyal düzeni korumak, temel hak ve özgürlükleri güvence altına almak için vardır.

6. *Evre (Evrensel Ahlâk İlkeleri Yönelimi)*: Doğru ve yanlış, sosyal düzenin yasa ve kurallarıyla değil, kişinin kendi vicdanıyla ve kendi geliştirdiği ahlâkî ilkelerle tanımlanır. Bu ilkeler evrensel adalet anlayışı ve insan hakları ile çelişmemelidir.

Kohlberg'e göre ahlâkî gelişim aşamaları evrenseldir ve kendinden önceki aşama gerçekleşmeden sonraki aşamaya geçmek mümkün değildir. Ayrıca sosyal ve kültürel koşullarının etkisiyle yaşayan bireylerde ahlâkî gelişimin her aşamasının gözlenmesi beklenmemelidir. İnsanın ahlâkı ancak diğer insanların görüşlerini ve bakış açılarını kavrayıp kendi düşünceleri ile ilişkilendirmesi durumunda gelişir. Bu nedenle bireyler arasında aşama farklılıkları gözlenebilir.⁹⁰

2. DİNİ VE MÂNEVÎ GELİŞİM

İnsanlık tarihine baktığımızda bütün hayatı boyunca olmasa da her insanın yaşamının bir döneminde din ile karşı karşıya geldiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte insanın bu inanma eğilimine doğuştan sahip olup olmadığı, beraberinde bir Tanrı fikri ile dünyaya gelip gelmediği de öteden beri tartışma konusu olmuştur. İnsanın inanma kabiliyeti ile dünyaya geldiğini savunan dini metinlere göre uygun

⁹⁰ Cüceloğlu, s. 354.

koşullar sağlandığında insandaki bu eğilim kendini gösterecektir.⁹¹ Nitekim XX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan birçok araştırma, özellikle sosyal çevrenin tesiri, aile bireylerinin rol model olarak çocuğun hayatında yer alması ve yönlendirmeleri ile dini duygunun tabii bir şekilde ortaya çıktığını, dini gelişimin belirli ilkelerle gerçekleştiğini göstermektedir.⁹²

Psikolojik ve pedagojik çalışmalara göre çocuğun din bilincinin gelişmesinde rol oynayan etmenleri çocuk ruhunun doğal gelişimi, aile bireylerinin ve çevrenin dolaylı etkileri ve çocuğa verilen din eğitimi şeklinde özetlemek mümkündür.⁹³

Çocuğun din ile ilk tanışıklığı sosyal çevresi ve dolayısıyla ailesi nedeniyle olur. 1969 yılında Katolik çocuklar üzerinde yaptıkları araştırmalarda Vergote ve arkadaşları, Allah fikrinin ilk olarak aile üzerinden temellendirildiğini; ailenin kuvvetli, her şeyi bilen, ceza ve mükafatın kaynağı olması dolayısıyla çocuğun zihninde Allah fikri ile özdeşleştiğini, bu nedenle ilk aile yaşantılarının çocukların dini algılayış biçimlerinde çok etkili olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁴ Bununla birlikte anne, baba gibi aile fertlerinin ibadet ettiğini gören çocuklar, dini muhtevalı davranışlara içten gelen duygularla yönelirler ve onların dini yaşantılarından örnekler alarak kendileri de aynı davranışı yapmak isterler. Çocuk henüz dini konuları düşünüp tartacak yetkinliğe ulaşmış değildir, ancak taklit ile başlayan bu davranışlar onda derin izler bırakır. Bir süre sonra da alışkanlık hâline gelerek hayatına yerleşir.⁹⁵

Çocuğun ailesine dair bu teslimiyetçi yaklaşımı yaklaşık dokuz yaşına kadar devam eder. Dokuz yaşından sonra ise çocuk, artık ailedeki otoriteyi temsil eden kişi veya kişilerin bilgi ve kudretlerinin aslında sınırlı olduğunu keşfeder. Bu durum, çocuk için güç ve üzücü olmakla birlikte hem zihinsel hem de duygusal bir krizdir ve atlatılması gerekir. Bu hâl çocukta giderek insan gücü üstünde bir kudrete sahip ilâhî bir

⁹¹ Kur'ân-ı Kerîm'deki "Yüzünü doğru olan dine, insanların fitratına uygun olan dine çevir." âyetinde (Rum Sûresi, 30/30) insanın dini anlama ve kabullenme eğilimi ile yaratıldığına dikkat çekilmiştir. Hz. Muhammed'in "Her çocuk fitrat üzere doğar, sonradan anne-babası onu Yahudi, Mecusi ya da putperest yapar. Eğer anne babası Müslüman ise, çocuk da Müslüman olur." (Müslim, Kader: 46/42) hadisinde de yine insanın tabii olarak Allah'a inanmaya kabiliyetli bir yaratılışa sahip olduğuna işaret edilmiştir. Ancak onun hangi dine mensup olacağını, içinde yaşadığı aile başa olmak üzere sosyal çevresi ve aldığı eğitimin belirlediği ifade edilmiştir.

⁹² Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", **Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C. 8 (2013), s. 973.

⁹³ Neda Armaner, **Din Psikolojisine Giriş I**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980, s. 93.

⁹⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, **Kişilik ve Din**, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004, s. 86.

⁹⁵ Peker, **Din ve Ahlak Eğitimi**, s. 51.

varlığın, dolayısıyla Tanrının olduğunu kabullenmeye varır. Çocuğun daha evvel yetişkinlere mal ettiği nitelik ve eylemler, Allah fikri ile yer değiştirir.⁹⁶

Allport'a göre de çocuklar büyüdükçe, her şeyi somut düşünme zorunluluğundan kurtularak dinin soyut yönlerini kavramaya başlarlar. Başlangıçta ebeveynin dînî öğretilerini anlama veya onlara inanma gibi yüzeysel bir mahiyet taşıyan dînî inançları, ergenlik dönemiyle birlikte çocuğun kişiliği için temel bir donanım unsuru hâline gelir.⁹⁷

Erikson'a göre çocuğun dini gelişimi ve Tanrı ile geliştireceği münasebet, çocukluk döneminde yaşanan ilk tecrübeler ile şekillenmektedir. Ergenlik yıllarında belirginleşmeye başlayan kişilik özellikleri ise dini yaşam dahil bireyin hayatını bütün yönleriyle etkilemektedir.⁹⁸ Erikson psiko-sosyal gelişim kuramında da bu fikri savunmakta, ergenlik dönemi ve takip eden dönemlerdeki çatışmalarda sorulan; “Ben kimim?”, “Diğer insanlarla nasıl ilişki kurabilirim?”, “Hayatın anlamı nedir?”, “Ölüm bir son mudur? Onunla nasıl yüzleşebilirim?” gibi soruların yalnızca varlıkla ilgili problemler değil, aynı zamanda dinin de ilgilenmiş olduğu temel meseleler olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca ona göre bu evrelerin karakteristik özellikleri, insanın Tanrı ile olan ilişkisini ve dini davranışlarını da etkilemektedir. Yalnız bu durum hepsinde aynı kuvvette ve görünürlükte değildir.⁹⁹

Sonuç olarak dînî gelişim konusunda yapılan teorik ve tecrübî araştırmalar, ilk çocukluk döneminde çocukların dini kavramların mânâsını tam olarak kavrayamadıklarını ve aile bireylerinden gördükleri dini davranışları taklit ettiklerini, yaşlarının ilerlemesi ile bilişsel gelişime paralel olarak somut bir dini inanıştan zamanla daha karmaşık ve soyut bir dindarlığa doğru yol aldıklarını ortaya koymuştur.

⁹⁶ Armaner, s. 93.

⁹⁷ Karaca, s. 27.

⁹⁸ Karaca, s. 119.

⁹⁹ Karaca, s. 114-115.

a. Dini Duygu ve Düşünce

Duygu, içinde haz ve elem bulunan her çeşit ruhsal olayın ismidir.¹⁰⁰ Gelişimi, derinliği, değişkenlik göstermesi ve çeşitliliği itibariyle son derece karmaşık bir yapıya sahiptir. İnsanın eğilimlerini, ilgilerini belirleyen iç yaşantılar olmaları nedeniyle duygular, kişinin içinde yaşadığı her ruhsal olaya ve şahsi yaşamın tamamına yön verecek güçtedir. Bu özelliği nedeniyle duygu, insanın düşüncesini ve davranış şeklini belirleyen itici bir kuvvettir.¹⁰¹

Psikologlar tarafından bugüne dek çok çeşitli duygu sınıflandırmaları yapılmıştır. Din ve ahlâk, duygular içerisinde daima yüksek duygular ya da ideal duygular olarak sınıflandırılmışlardır. Bu tür duygularda iptidai duygularda görülen biyolojik faktörleri bulmak çok güçtür. Bütün bir zihniyete nüfuz etmeleri ve bu tesirlerinin hem devamlı hem de derinlemesine olması nedeniyle geçici bir mahiyet taşıyan heyecan veya temayül ile mütekabiliyetleri mümkün değildir. Yüksek duyguların temelleri her ne kadar fitri de olsa, gelişmeleri aile, okul, sosyal muhit gibi çevresel faktörlere bağlıdır. Bu da yüksek duyguların yalnızca şahsi değil, kolektif boyutunun da olduğunu göstermektedir.¹⁰²

İdeal duygulardan kabul edilen din duygusu ilahi aleme yöneliktir ve o aleme doğru yükselme, ona ulaşma çabası olarak tezahür etmektedir. Bağlanma ile de ifade edilebilecek olan bu duygu, sonlunun, sonsuz yüce bir kuvvete yönelmesi, güvenmesi, sığınması ve teslim olması ile sonuçlanır. Dini duygu, insana yaşadığı dünyada bulamadığı bir emniyet ve teselli kaynağı olur. Kendisinin dışında bulunan, rahatlıkla güvenip sığınabileceği yüce bir kudrete dayanma imkânı sağlar.¹⁰³

Dini duygu, aşkın bir kuvvete yani mutlak olana ulaşmayı hedefleyen bir iç kuvvettir.¹⁰⁴ Dini duyguyu diğerlerinden ayıran şey, onun tabiatüstü bir varlığa yönelmiş olmasıdır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Pazarlı, **Din Psikolojisi**, s. 77.

¹⁰¹ Kerim Yavuz, **Çocuğun Dünyası ve Gelişme**, İstanbul: Çocuk Vakfı Yay., 1992, s. 30-31.

¹⁰² Georges Dwelshauvers, **Psikoloji**, M. Şekip Tunç (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1952, s. 451.

¹⁰³ Özbaydar, s. 6.

¹⁰⁴ Pazarlı, **Din Psikolojisi**, s. 83.

Dini duygu kavramı tek bir duygudan ibaret olmayıp türlü dini objeler karşısında hissedilen bir çok dini duygunun ortak adı olarak ele alınmıştır. Bu duyguyu inceleyen psikologlar, ilâhî âlem fikri karşısında kendisine göre hangisi daha ağır basıyorsa dini duyguyu onunla tarif etmiş, hatta dini inancın yalnız sözü edilen duygudan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Böylece dini duygunun kaynağı, tarifi yapanın görüşüne göre korku, güvenme, sığınma, sevgi, ümit, teslimiyet, hayranlık, bağlılık, şükretme, sonsuzluğu arama, yüceltme ve hürmet, ilahi olana yönelme gibi duygulardan birisi ile açıklanmış, dini yaşamın teşekkülünde o duygunun kuvvetli olduğu savunulmuştur.¹⁰⁶ Örneğin din psikolojisinin öncülerinden sayılan Schleiermacher, dindarlığın psikik kaynağını doğrudan doğruya ilâhî âleme bağlanma duygusuna dayandırmaktadır. Hatta dinin temeli sayılan Allah fikrinin bir düşünme ve sorgulama faaliyeti neticesinde değil de bu duygudan çıktığı inancındadır.¹⁰⁷

Pazarlı'ya göre duygular insanın yaratılışına bağlı olarak gelişen fitrî ve tabîî kabiliyetlerdir. İnsanın herhangi bir tesire karşı duygulanması da fitrî bir istidattır. Dolayısıyla din duygusu, insanın dini konular karşısında duygulanması ve bu konulara dair duyarlılığı olarak anlaşılmalıdır.¹⁰⁸ Benzer şekilde William James de din duygusunun diğer duygular gibi insanda tabîî ve gayrişuurî olarak ortaya çıktığını, organizmanın yapısına bağlı bulunduğu için fitrî olduğunu savunmuştur. Din Psikolojisi alanında araştırma yapan diğer psikologlar da onunla aynı görüşü benimsemişlerdir. Bergson, Scheler, Delacroix, Girgensohn, Flourney gibi otoriteler din duygusunun fitrîliğini kabul etmiş, bunu içgüdü, eğilim, tabiat üstü varlığa bağlanma gibi sebeplerle açıklamışlardır.¹⁰⁹

Din duygusu her ne kadar insanın doğuştan sahip olduğu bir temayül olsa da, gelişimi öğrenme ve yetiştirme şartlarına bağlıdır. İnsanı Allah ile ve dolayısıyla ilahi alemle temasa geçiren bu duygunun olgunlaşması, Ribot'a göre şu 3 evre ile tamamlanır:

¹⁰⁵ Yurdağül Konuk, **Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994, s. 12.

¹⁰⁶ Kerim Yavuz, **Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1987, s. 34-35.

¹⁰⁷ Gordon W. Allport, **Birey ve Dini**, Bilal Sambur (çev.), Ankara: Elis Yayınları, 2004, s. 23.

¹⁰⁸ Pazarlı, **Din Psikolojisi**, s. 79.

¹⁰⁹ Veysel Uysal, **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1996, s. 24.

- Korku ve yarar sağlama meyillerinin baskın olduğu somut bir tahlil evresi
- Ahlâka dayalı öğelerin katılmasıyla beliren bir soyutlama ve genelleştirme evresi
- Dış etkilerin gittikçe azalmasıyla din duygusunun zihinsel öğelere karışmaya yüz tuttuğu en yüksek kavramlar evresi ¹¹⁰

Earl Barnes, çocuklarda dinî duygunun gelişimini şu safhalar ile açıklar:

- Sadece dış dünya ile ilgilenen bir din anlayışı (6 yaşa kadar)
- Realistik (gerçekçi) bir din anlayışı (7-12 yaş)
- Manevî alemi de içine alan bir din anlayışı (12 yaş ve yukarısı) ¹¹¹

Ernest Harms, çocuklarda dinî tecrübenin sözlü ifadesinin güvenilir sonuçlar vermeyeceğini savunarak farklı bir metod kullanır. Bunun için kontrollü bir çizim ve sembolik motiflerle anlatımı esas alan bir yöntem geliştirir. Araştırma sonunda çocukların çizimlerine göre üç dinî gelişim dönemi bulunduğu tespit edilir:

- Peri masalları dönemi (3-6 yaş)
- Realistik dönem (7-12 yaş)
- Bireyselci dönem (12 yaş ve yukarısı) ¹¹²

Ronald Goldman, dinî duygu ve düşünce gelişiminin çocuğun zihinsel gelişimi ile paralel olduğunu savunur. Bu düşünceyi temel alarak yaptığı araştırmaya göre dinî düşünce gelişiminin üç aşaması bulunur:

- İşlem öncesi sezgisel düşünce (yaklaşık 7-8 yaşa kadar)
- Somut düşünce (yaklaşık 7-8 yaşından 13-14 yaşa kadar)
- Soyut düşünce (yaklaşık 13-14 yaş ve yukarısı) ¹¹³

Çocukluk döneminde doğal olarak din tam değildir. Çocuk arzulara ve sosyalleşmenin temel basamaklarına cevap verme özelliklerine sahiptir; fakat ne zekâsı ne de kişisel bilinci “his” diyebileceğimiz şeyi ortaya çıkaracak yeterlilikte

¹¹⁰ Armaner, s. 128.; Pazarlı, **Din Psikolojisi**, s. 84.

¹¹¹ Konuk, s. 15.

¹¹² Ronald Goldman, “Düşünce ve Dine Tatbiki”, Süleyman Akyürek (çev.), **EÜSBED**, S.11 (2011), s. 435.

¹¹³ Mehmedoğlu, **Kişilik ve Din**, s. 86.

gelişmemiştir ya da dini duygu gibi çok yüksek bir zihinsel organizasyonu üretecek kadar yeterli değildir. Bu nedenle çocuğun ilk belirgin dini tepkimeleri dinsel olmaktan çok toplumsaldır. Meselâ ritüeller önemleri öğrenilmeden yerine getirilir.¹¹⁴

Dini duygunun gelişim sürecine bakıldığında ergenlik dönemine kadar ciddi bir değişiklik olası değildir. Ergenlikle birlikte o güne kadar kazanılan alışkanlıklar ve değerler üzerinde yeniden düşünülür ve bu düşünceler baştan organize edilir. Bu revizyon işlemine dini duygu ve tutumlar da dahil edilir.

Duygulardaki değişim, peşinden düşünceyi de çağırır. Zira duygu ile düşünce genellikle birbiriyle karışmış durumdadır. Düşünce herhangi bir obje, olay ya da görüşe dair derin bir meşguliyettir ya da zihnin bunlar üzerinde bir takım işlemler yapmasıdır. Dini düşünce ise bu meşguliyetin dini inanç, obje ya da tasavvurlar üzerinde yoğunlaşmasıdır.

Çocuğun dini duygu ve düşünce gelişimi, diğer gelişim türleri (bedensel, duygusal, bilişsel, sosyal gelişim ve dil gelişimi) ile birlikte ilerler. Başlangıçta sosyal çevrenin etkisi ile taklitten ibaret olan dini davranışlar, yaşın ilerlemesi ve zihnin olgunlaşması ile dinin özüne daha uygun bir iman ve ibadet anlayışı ile tezahür eder.¹¹⁵ Dolayısıyla din duygusu çocukluk döneminin ilk yıllarında ortaya çıksa da bu hissin gerçek anlamda uyanması son çocukluk yılları ve ergenlik dönemine girişi takip eder.

b. Dini Tasavvur

Sözlükte zihinde şekillendirme, fikren kurma, tahayyül etme¹¹⁶ gibi mânâlara gelen tasavvur sözcüğü, önceden idrak edilmiş olan obje, kavram ya da olaylara ait şemaların ve imajların tekrar çağrıldığında hatırlanması, zihinde canlandırılması ve yeniden anlam kazanması olayıdır.¹¹⁷ Bu canlandırmanın mümkün olması için görmek şart değildir ancak önceden edinilmiş bilgilere ihtiyaç vardır. Dini tasavvur ise Allah, cennet, melek, sevap gibi dini kavramların ya da dini hâdiselerin zihinde tasarlanması ve anlamlandırılmasıdır. Dini tasavvur dediğimizde aklımıza ilk gelen kavram Allah

¹¹⁴ Allport, s. 47.

¹¹⁵ Konuk, s. 18.

¹¹⁶ Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, "Tasavvur", C. III, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005, s. 3040.

¹¹⁷ Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**, s.159; Peker, **Din Psikolojisi**, s. 97; Mehmedoğlu, **Tanrıyı Tasavvur Etmek**, İstanbul: Çamlıca Yay., 2011, s. 16-17.

tasavvurudur. Çocuk, herhangi bir kavramı anlamaya çalışırken yaptığı gibi, zihninde Allah'a ait bir şema ve imaj oluşturur. Bu şemalar, çocuğun bilişsel gelişimine ve yeteneklerine göre farklılıklar gösterir. Özellikle çocukta görülen Allah tasavvurunda yaşa bağlı olarak bir değişiklik görülür. Çünkü çocuğun yaş alması ile bilişsel gelişiminde de farklılık meydana gelir.

Çocuğa ait erken dini tasavvurlarda görülen en karakteristik özellik antropomorfizmdir. Zira onun tecrübe dünyasındaki bütün güçlü ve sempatik figürlerin hepsi insan iken, bunun tam tersini düşünmek pek mümkün görünmemektedir.¹¹⁸ Çocuk henüz 3-4 yaşlarında iken zihni soyut kavramları anlayabilecek seviyede olmadığından Allah'ı insan şeklinde, insana ait özelliklere sahip ancak ondan çok daha güçlü bir varlık olarak tasavvur eder. Allah onun için güvenilir bir sığınaktır. 5-6 yaşlarına doğru anne babasının kudretinin sınırlarını keşfeden çocuk, Allah'ı sonsuz bir güç olarak görmeye başlar. Onun için Allah kâinattaki bütün varlıkların yaratıcısıdır. 7 yaşından itibaren ise çocuğun Allah tasavvuru daha da açıklık kazanır. Onun varlığını zorunlu olarak görür ancak bu zorunlu tabiatı kavramakta güçlük çeker. 8 yaşında artık antropomorfizm azalır ve 11 yaşına kadar da Allah tasavvuru gittikçe ruhanileşir. 12 yaşından itibaren ise artık mücerret bir Allah tasavvuru vardır. O her yerdedir, görünmezdir ve onun resmini çizmek mümkün değildir.¹¹⁹

Çocukta Allah kavramının tasarımında yaş ve bilişsel gelişimle birlikte etkili olan hususlardan biri de çevre ve ailedir. Çocuğun ailesindeki bireylerin inanç biçimi ve dünyaya geldiği toplumun standart teolojisi, çocuğun ilk dini şemalarını oluştururken model aldığı örneklerdir. Bilişsel gelişim ile birlikte taklitten yavaş yavaş uzaklaşan çocuğun soyut düşünme kabiliyeti kazanması ile dini şemalarını yeniden biçimlendirdiği ve kurduğu görülür.

c. Dini İlgi ve İstek

İlgi, duygudan kaynaklanan ve duygusal câzibe ölçüsünde sürekliliğini koruyan iradeli bir yöneliştir. Alâka, merak, heves, iştiyak gibi kelimelerle de ifade

¹¹⁸ Allport, s. 49.

¹¹⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s. 263- 265.

edilen ilgi, yetişkinlik de dahil olmak üzere, bir insanın bütün faaliyetlerinde, fiillerinde ve yönelişlerinde önemli bir etken olarak kabul edilir.¹²⁰

İlgiler aslında öğrenilmiş birer güdüdürler. Çocuk ilgilerle birlikte dünyaya gelmez. O, bu ilgilere bazı tecrübeler sonucu, öğrenme yoluyla sahip olur. Çocuk bir şeyden fayda göreceğini fark edince onunla ilgilenir. Bu durum ilginin öğrenme konusunda kuvvetli bir motivasyon kaynağı olduğunu gösterir. Gerçek ilgiler insanın yaşamında bir gereksinimi karşıladıkları için sürekli dirler. İhtiyaç ne kadar kuvvetli olursa ilgi de o derece kuvvetli ve sürekli olur. İlgilerin gelişiminde bireysel farklılıklar önemli bir yer tutar ve çocuğun ilgileri bedeni, zihni ve ruhi gelişimi ile paralel bir seyir takip eder. Ayrıca ilgiler, geniş ölçüde yakın çevredeki öğrenme olanaklarına bağlıdır. Bu olanaklar yeterli olmadığı takdirde çocuk ilgisini geliştirememektedir.¹²¹

Çocuğun hayatı süresince ne yaptığını, ne yapmak istediğini öğrenmek, davranışlarının nasıl ve ne derece olduğunu anlamak için onun ilgilerini bilmek gerekir. Çünkü çocuk, ilgisi ile özdeşleşmek isteyecektir. Bu durum onda ilgi duyduğu şeyin sanki kendisinin bir parçası olduğu ve onsuz yaşayamayacağı duygusunu uyandırır. Çocuğun Allah'a olan inancı ve ilgisi de böyledir. Çocuğun çevresinde dini yaşantılara tanık olması ve buna dair olumlu telkinler ile karşılaşması, onun merakını bu meseleye yoğunlaştıracaktır. Çocuk bu aktif ilgisi sayesinde, "kim, ne, nasıl ve neden" gibi sorular sorarak merak ettiği Tanrıyı daha yakından tanımaya ve O'nu kavramaya çalışacak, dinle ilgili kavramları bilmeye ve anlamaya gayret edecektir. Çocuğun dini meselelere dair bu merakının tatmin edici ilgi ve cevaplarla giderilmesi, onun dini inancının beslenmesini ve tamamlanmasını sağlayacaktır. Pratik anlamda bunun gerçekleşeceği ilk yer ise şüphesiz ailesidir.¹²²

İlginin daha da kuvvetlenmesiyle insanın belirli bir gayeye ulaşmak üzere gösterdiği ruhi faaliyete istek denir. İstek, insanı bir hedefe doğru itebilecek içsel bir kuvvettir. Ancak bundan insanın tamamen isteklerinin kontrolünde olduğu

¹²⁰ Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**, s. 64-65.

¹²¹ Yavuzer, s. 185-186.

¹²² Yavuz, **Günümüzde İnançın Psikolojisi**, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013, s. 181-182.

anlaşılmalıdır. İnsan isteklerine izin verebileceği gibi onları baskı altına almaya veya engellemeye de çalışabilir.¹²³

İstekler sürekli değişip gelişmeye elverişlidirler. Onların gelişimi de ilgiler gibi çocuğun bedensel, bilişsel ve sosyal gelişimi ile birlikte seyreder. Çocuğun tecrübelerinin ve öğrendiklerinin zenginleşmesi ya da önceki isteklerinin karşılanması, yeni isteklerin doğmasına imkân sağlar. İstekler birbirinden muhtevasına, kuvvetine veya insana sağlayacağı faydaya göre ayrılabilir. Bazıları belli bir görüş, prensip ya da norma uygun olması bakımında akli olabileceği gibi, doğru-yanlış, iyi-kötü, faydalı-zararlı diye nitelendirebileceğimiz ahlâkî istekler de mevcuttur. İnsanın istekleri üzerinde son derece etkili olan, onları şekillendiren, sınırlarını belirleyen, yerine getirilmesi ya da baskı altına alınması durumuna göre değerlendiren etkenlerden biri de dindir. Din insanların isteklerini belirli bir disiplin ve ölçü ile eğitir. İnsanın arzularına belirli sınırlar dahilinde ulaşmasına yardımcı olur. Bunu yaparken önceliği, “ben”in varlığını dengeli bir şekilde korumaktır.¹²⁴

d. Dini Arayış ve Dini Şüphe

Şüphe, insanın çeşitli konularda ve zamanlarda belirsizlik ya da kararsızlık içinde kalması, olumlu ya da olumsuz kesin bir hükme sahip olmaması durumunu ifade eder. Din psikolojisinde ise şüphe, iki inancın birbiriyle çatışması sonucunda ortaya çıkan, sabit olmayan kararsız ruh hâli olarak tanımlanır.¹²⁵

Şüphe genellikle imandan sonra ortaya çıkar. İman ise dinamik bir mahiyete sahiptir. Bilişsel, duygusal ve iradî süreçlerden geçerek şekillenir. Bu süreçlerde insan bir takım tereddütler yaşayabileceği için imanının her zaman aynı kuvvette olması mümkün değildir. Şüphe bazen insanın bir durumun, hakikatin farkına vardığı başlangıç anı olabilir. Çünkü şüphe duymaya başlayan insan, zihnini bir gerçeğe ikna etmeye, bilişsel düzeyini bulunduğu noktadan daha ileri bir aşamaya taşıma kararlılığındadır.¹²⁶

¹²³ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 88-89.

¹²⁴ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 91.

¹²⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 195.

¹²⁶ Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013, s. 113.

Şüphe bir mesele ile ilgili insan zihnindeki muğlaklık durumudur. Bu durumun yarattığı gerginlik ve huzursuzluk hissi nedeniyle zihin şüpheden kurtulmaya çalışacaktır. Bunun neticesinde insan, içinde bulunduğu koşullara ve duruma göre ya şuurlu bir imana geçerek tasdik edecektir, ya da kararlı bir inançsızlığa geçerek inkâr edecektir. Bu iki farklı tercihin sonuçları psikolojik bakımdan aslında aynı olacaktır. İmanı tercih edenin de inkârı seçenin de zihninde şüpheyeye yer kalmayacaktır.¹²⁷

İslâm'a göre inanç doğuştan gelen bir kabiliyettir. Yani inanma temayülü insanın yaratılışında vardır. Çocuğun ruhuna dini eğilimler ve duygular henüz o dünyaya gelmeden yerleştirilmiştir. Böyle bir yaratılış ile dünyaya gelen çocuğun ruhu Allah'ı kabul etmeye ve kabul ettiğini de geliştirmeye elverişlidir. Bu gelişme sürecinde çocuk inancını aramak ve bilmediği konuları araştırıp çözmek suretiyle göstermeye çalışacaktır.¹²⁸

Dini arayış daha çok çocukluk döneminde, dini yaşamlarında radikal bir değişim niyetinde olan yetişkinlerde veya din değiştirme kararlılığındaki kişilerde görülen dini meselelerin gerçekliğini araştırma, onlarla ilgili sorulara tatmin edici cevaplar bulma arzusudur. Bu arayıştaki kişilerin niyeti dini eleştirmek veya dinin gerçekliğine itiraz etmek değildir. Kendi inançlarının kusurlu veya yanlış olabileceğine dair bir şüphe taşımaları, sorularına kalplerini ve zihinlerini iknâ edici bir yanıt bulamamış olmaları onları bu arayışa sevk etmektedir.¹²⁹ Bu yönüyle dini arayış, bir ihtiyacın ifadesidir. İnsanın emniyet ve güven ihtiyacının karşılanmasında Allah inancının rolü bilinen bir gerçektir. Zira insan Allah'a inanarak onun koruyuculuğuna sığınmış olduğu gibi istek ve ihtiyaçlarının yerine getirileceğine dair bir inanç ve ümidi de taşımaktadır.

İnsanın Allah'ı arayışında üç yol vardır:

1. Sezgisel İç Gözlem Yolu: İnsan, arayışı ve sorgulaması neticesinde kalpte bir duygunun tezahür edeceğine ve Allah'ı orada bulacağına inanır.

¹²⁷ Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, s. 111.

¹²⁸ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 110.

¹²⁹ Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, s. 115.

2. Akıl Yolu: İnsan çocukluktan itibaren nasıl ve neden var olduğunu, evrendeki diğer varlıkları ve mevcut düzenin nasıl devam edebildiğini, tabiattaki olayların nasıl meydana geldiğini merak eder. Tüm bunlar arasındaki sebep sonuç ilişkisini araştırır. Bu sorgulama sonunda mevcut düzeni kuran ve devam ettiren bir yaratıcının, ilk sebebin olması gerektiği fikrine ulaşır. İnsanın sahip olduğu akıl yetisi Allah'ı bulacak güçtedir.
3. Eğitim ve Öğretim Yolu: Sosyo-kültürel koşulların etkileri veya aile ve çevreden aldığı dini eğitim sonunda insan var oluşu ile ilgili merakını giderebilir ve bir yaratıcının olduğuna iman edebilir.¹³⁰

İnsanın özünde var olan dini duyguların gelişmesi, şüphe ve arayış duygularının uyanması ile gerçekleşir. Zekânın gelişmesi ve muhakeme kabiliyetinin artmasıyla çocukluk yıllarında tereddütsüz kabul edilen dini inançlar tekrar düşünülerek gözden geçirilir. Bununla birlikte çocuğun okulda aldığı eğitimin de dini inançların gelişimine yön verdiği söylenebilir. Arayış ve şüphe neticesinde genç, çocukluk dönemi ile ergenlikteki dini değerleri arasında bir bağdaştırma yapar. Böylece inancını daha sağlam bir şekilde temellendirmiş olur.

e. Dini İnanç

İnanç kelimesi Türkçede inanmak fiilinden türetilmiştir. Bir kabul etme durumunu anlatmakla birlikte oldukça geniş anlamlıdır. Gündelik dilde de kesin olmayan bir bilgi, kanaat ya da şahsi bir hükmün ifadesi olarak kullanılan bu kelime, insanın herhangi bir durumu kısmen ya da tamamıyla kabul etmesi, reddi veya ondan şüphe duymasıdır.¹³¹ İnanıcı insan hayatında önemli ve değerli kılan şey, inanmanın, inanca konu olan hususta bir vaziyet almayı yani tutum takınmayı gerektirmesidir.¹³² Bu yönüyle inanç, insanı belli hedeflere ulaşmak üzere yönlendiren en önemli muharriktir.

Duyguların inanç üzerinde ciddi bir tesiri vardır. Örneğin insan sevdiği kimseye inanmaya istekli ve meyillidir. Bu nedenle inanç bir hüküm olma bakımından

¹³⁰ Yavuz, **Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**, s. 128.

¹³¹ Peker, **Din Psikolojisi**, s. 72.

¹³² Paul Guillaume, **Psikoloji**, Refia Şemin (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1970, s. 276.

zihinsel bir vaziyeti işaret etse de, teslimiyet ve boyun eğme bakımından duygusal, davranışa dönme bakımından ise irâdî bir eylemi ifade etmektedir.¹³³

İnancın özel bir yönü olan dini inanç, kişinin dinî konulardaki kabul, red ya da şüphe durumunu gösterir.¹³⁴ Dini inancın temel unsuru Allah inancıdır. Bu açıdan bakınca dini hayat, tabiatüstü bir varlığı kabul ve tasdik ile başlamış olur. İnsanın dini tutumlarının temelinde yatan sebep dini inançlarıdır. Dini inancın kaynağı ve motivasyonu ise çok çeşitli olabilir. Onun dinî bir inanca sahip olmasındaki en önemli etken şüphesiz model aldığı insanların dini inançlarıdır. Sosyal bir varlık olarak dünyaya gelen insanın eğitim gördüğü ilk kurum ailesi, ilk davranış modelleri de anne ve babasıdır. Çocuk ilk olarak anne babasının dini inancını benimser, onların yerine getirdikleri dini ritüelleri taklit eder. Çocuğun bu eylemi başlangıçta bilinçli ve iradeli değildir. Bu dönemde çocuğun egosantrik bir yönelime sahip olması dini inancında da kendini göstermektedir. Bu özelliğin neticesi olarak çocuk, Allah'ın kendisine gerekli olan her şeyi verdiğine, isteklerini ve dileklerini geri çevirmeyeceğine inanır. Çocuğun Allah inancı ise antropomorfik bir mahiyet taşır.¹³⁵

Bilişsel olarak gelişmesi ve sosyal etkileşimler neticesinde çocuk zamanla taklit ettiği dini, ahlâkî, kültürel, sosyal vb. kabuller arasında seçimler yapabilir ve yenilerini benimseyerek kendi hayat anlayışını yeniden şekillendirebilir. Model alma ile başlayan bu süreçte, çocuğun ailesinin tesiriyle gerçekleşen ilk dini yaşantıları, sonraki bilinçli ve irâdî tercihlerinde belirleyici rol üstlenir.

İnsanın dini inancının kaynağı ve ortaya çıkış sebebi bireysel farklılıklar gösterir. İnsanın yaşantısı ve manevi ihtiyaçları, bunun için en belirleyici faktörlerdir. Meselâ hastalık, ölüm, trafik kazaları ya da doğal afetler gibi kendini çaresiz hissettiği hadiseler karşısında insan, kudretli bir varlığa sığınmaya, korkularından emin olmaya ve kendini emniyette hissetmeye ihtiyaç duyabilir. Her şeye gücü yeten ve kendisini koruyabilecek bu varlığa hissedilen ihtiyaç, insanın dini inancının kaynağı olabilir.

¹³³ Peker, **Din Psikolojisi**, s. 73.

¹³⁴ Peker, **Din Psikolojisi**, s. 73.

¹³⁵ Köylü, s. 138-139.

Erich Fromm'a göre insanın dini inancının kaynağı, varoluşun ayrılmaz bir parçası olan bağlanma hissidir.¹³⁶ Güçlü görülen bir varlığa bağlanmak, insana ihtiyaçlarının, istek ve arzularının karşılanmasına dair bir güven sağlar, onu kaygı ve endişelerden uzaklaştırır.

Akıl sahibi bir varlık olarak yaratılan ve bu vasfı ile diğer yaratılanlardan üstün kabul edilen insanın zihni, çocukluktan itibaren kendisinin ve evrenin var oluşuna dair sorularla meşgul olur. Dünyaya geliş amacına ve evrendeki düzenin mahiyetine anlam vermeye çalışan insan, sorularına tatmin edici cevaplar arar. Onun bu arayışı, dini inancının motivasyon kaynağı olabilir.

Dünyaya gelen her varlığın mutlak akıbeti olan ölüm hâdisesi, insanda yok olma endişesini besleyerek bir korku ve kaygı durumu yaratır. İnsanın ebedî olma arzusunu pekiştiren bu his, ölümden sonra başlayacak olan ikinci bir hayatın varlığının teminatı ile ancak dengelenebilir. Bunu ise insana yine dini inançları vaad edebilir. İkinci bir hayata ya da bir diğer ismiyle ahiretin varlığına duyulan ihtiyaç, insanı dine yönelten önemli bir sebep olabilir.

Yukarıda belirttiğimiz insanı Allah'a inanıp varlığını kabul etmeye götüren zihinsel, duyuşal ve sosyo-kültürel sebepler, onun dini inanç ve motivasyonun kaynağını oluşturmaktadır. Bu sebeplerin bir neticesi olarak ortaya çıkan dini inanç ise hep aynı kuvvette ve mahiyette seyretmeyip insanın hayatı boyunca çeşitli aşamalardan geçerek bir takım değişimlere uğramaktadır. Psikologlar, bu gelişime dayalı olarak tarih boyunca inancın hem bireysel hem de kolektif açıdan tekâmülünü ortaya koyan bazı kuramlar geliştirmişlerdir. Bu çalışmalardan en kapsamlısı, teorik temelleri geniş ölçüde kendisinden önceki gelişim kuramlarına dayanan ve kendisinden sonraki kuramları da derinden etkileyen James J. Fowler'ın İnanç Gelişim Kuramı'dır.¹³⁷

İnanç gelişiminin belirli bir inanç veya din ile değil, beşeri bir etkinlik olarak anlam bulma ve oluşturmanın gelişimsel süreçleri ile alakalı olduğunu savunan Fowler, arkadaşlarıyla birlikte, yedi yıl boyunca yüzlerce kişiyle mülakatlar yapar. Bu mülakatlar neticesinde iman gelişimini, bilişsel gelişim ile paralel olarak basamaklar

¹³⁶ Erich Fromm, **Psikanaliz ve Din**, Şükrü Alpagut (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990, s. 34

¹³⁷ Mehmedoğlu, **İnanç Psikolojisine Giriş**, s. 85.

hâlinde açıklar. Basamaklar kendi arasında hiyerarşik ve ard ardadır. Bir sonraki basamağa geçiş, bir önceki basamağın tecrübe edilmesi ile gerçekleşir. Söz konusu geçişi belirleyen şey ise insanın yaşı ve tecrübeleridir.¹³⁸

Fowler, uzun yıllar devam eden bu araştırma sürecinin sonunda iman gelişimi ve dönüşümü sürecinde 7 evre olduğunu ileri sürer:¹³⁹

1. Basamak Öncesi Dönem: İnanç hayatımız için önemli olan şeylerin çoğu daha biz ana rahminde iken ve hayatımızın ilk birkaç ayında meydana gelir. Henüz konuşma gerçekleşmediğinden duygusal ilişkilerle sınırlı olan bu dönemde, daha sonradan inancın üzerine temelleneceği otonomi, emniyet, sevgi ve cesaret gibi duygular ortaya çıkmaya başlar. Bu evredeki basit iman bize, bebeklik boyunca yaşanan ayrılıklardan doğacak kaygı ile baş edebilme veya onu dengeleme imkânı sağlar. İlksel iman, daha sonraki imanımızın gidişatını belirlemez, ancak sonradan şekillenecek olan bu imanın temelini oluşturur.
2. Sezgisel-Yansıtıcı İnanç: Bu tip inanç, ilk çocuklukta dilin öğrenilmesi ile ortaya çıkar. Hayal gücünün algı ve duyarlarla birleşmesi ile dini tasavvurlar şekillenmeye başlar. Bu dönemde kendi bilince varan çocuk ben merkezlidir. Etrafındaki kişilerin dini pratiklerini taklit eder.
3. Öyküsel-Lafzî İnanç: Bu evrenin ortaya çıkışı son çocukluk yıllarıdır. Bu dönemde somut düşünme yeteneğinin gelişmeye başlaması ile çocuk hayal ile gerçek dünya arasında ayırım yapabilir ve başkalarının bakış açılarını ayırt edebilir hâle gelir. Dini inanç ve sembolleri ise tamamen gerçek olarak kabullenir.
4. Terkibî-Geleneksel İnanç: Ergenlik dönemine tekabül eden bu dönemde formel işlem kabiliyetinin geliştiği ve kişilik bunalımının ortaya çıktığı görülür. Geçmiş yaşantılar gözden geçirilir, akranların ve önemli görülen

¹³⁸ Mehmedoğlu, **İnanç Psikolojisine Giriş**, s. 95-96.

¹³⁹ James W. Fowler, "İman Bilincinin Evreleri", Ali Ulvi Mehmedoğlu (çev.), **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:19 (2000), s. 92-101; Ali Ulvi Mehmedoğlu, Adem Aygün, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.6, 2006, s. 127-130; Mehmedoğlu, **İnanç Psikolojisine Giriş**, s. 97-103.

insanların görüşleri ve değer yargıları da içselleştirilerek yeni değerler oluşturulur. Ancak bu inanç ve değerler asla eleştirilemez olarak algılanır.

5. Bireyselleştirici-Düşünsel İnanç: Bu dönemde o güne kadar sahip olunan inanç ve değerler yeniden sorgulanır, tecrübe edilir ve yeni baştan yapılandırılır. Böylelikle son şeklini alan değer ve inançlar, artık bilinçli bir şekilde seçilmiş olur. Kimlik, bir önceki basamağın aksine kendine özgü bir hâl almış ve ilişkilerini yönlendirebilen bir “ben” teşekkül etmiştir.
6. Birleştirici İnanç: Bireyin zihnindeki ve yaşantısındaki uyumsuzlukları gidermeye, çelişkileri uzlaştırmaya çabaladığı evredir. Bu aşamada birey, önceki basamak içinde gelişmiş olan inancının sınırlarını aşar. Gerçeğin hem çok boyutlu hem de kaynağı itibariyle birbiriyle uyumlu ve bağlantılı olduğuna dair bir yetenek geliştirir.
7. Evrensel İnanç: Olgun inancın zirvesi olan bu aşamaya çok az insan çıkabilir. Evreden evreye kademeli geçiş görülür ve bu süreçte insan ötekilerin bakış açılarını da kazanır. Sonuç olarak evrensel evre ile merkezden ayrılma süreci tamamlanır. Bu sürecin tamamlanması ile insan artık Tanrının bakış açısıyla özdeşleşir.

Fowler’ın teorisi inancı çok geniş bir şekilde tasarlayan bir model olarak sunar. Mümkün olduğunca bütün boyutların hakkını vermeye çalışırken bireysel farklılıkları da göz önünde bulundurur.

3. ÇOCUĞUN GELİŞİMİNDE AİLE VE ÇEVRE FAKTÖRÜ

Her çocuk dünyaya geldiğinde, hayatını devam ettirecek kabiliyetlere ve donanıma sahiptir. Ancak doğuştan getirdiği bu kabiliyetlere, içgüdü ve ırsî özelliklere sahip olduğunun farkında değildir. Bunların ortaya çıkışı gelişim sürecini takip eder ve bu gelişim aşamalarının vaktini ise biyolojik süreçler belirler. Ancak bu seyrin devamı için biyolojik özellikler yeterli değildir, uygun fiziki ve sosyal koşulların da sağlanması gerekir.

Çocuğun gelişiminde uygun şartları sağlayacak, bakımı ile ilgilenip onu yetiştirecek ve ona rehberlik edecek birincil sorumluluktaki kurum ailedir. Çocuk sosyal hayata uyum sağlayacak davranışları küçük yaşlarda öğrenir bu öğrenmeler kolay sökülüp atılamayacak kadar derin bir şekilde yerleşir. Dolayısıyla kişilik gelişimi her ne kadar insanın hayatı boyunca sürse de, karakterin oluşması ve yapılanmasının temeli aslında çocukluk döneminde atılır. Çocuğun sadece insanlarla değil, eşya ile olan ilişkilerinin esasını öğrenmesi; cömertlik, temizlik, çekingenlik, sosyallik, tertipli veya dağınık olmak, gibi alışkanlıkları kazanması da yine bu dönemde, aile yaşantıları ile gerçekleşir. Sosyal uyum üzerine yapılan çalışmalar da, ailenin çocuk üzerindeki ilk etkilerinin son derece önemli olduğunu gösterir. Anne babanın ve diğer aile bireylerinin çocukla olan etkileşimi, çocuğun aile içindeki yerini belirlemektedir. Çocuğa yöneltilen davranış ve ona karşı takınılan tavır, ilk yaşantıların örülmesinde çok etkilidir.¹⁴⁰

Çocuğun aile içinde önemli bir birey olarak kabul edildiği, anne babanın çocuğun ilgi ve ihtiyaçlarına duyarlılık gösterdiği, çocuğun neyi yapabileceği ve neyi yapamayacağını açık bir biçimde belirlenmiş olduğu aileler, psikologlara göre çocuk yetiştirme için en uygun aile tipidir. Bu aileler bilinçli otorite tipi olarak tanımlanır. Çocuktan yalnızca itaat etmesinin beklendiği ve sert disiplin kaidelerinin uygulandığı aile ise baskıcı otorite tipi aileye örnek gösterilebilir. Böyle ailelerde çocuk kendisini duygusal ve sosyal olarak geliştirememektedir. Sınırsız hoşgörü tipi ailelerinde ise çocuğun her istediği yapılmakta, ona hiçbir sınır tanınmamaktadır. Bu tip ailelerde yaşayan çocukların toplumsal kurallara ve sosyal ilişkilere uyum sağlamakta zorlandıkları görülmektedir.¹⁴¹

Okul öncesi dönemde çocuk, sosyal birey olmayı öğrenirken aynı zamanda özdeşim kuracağı bir modele gereksinim duyar. Kişilik oluşumu için gerekli olan özdeşim, büyük olasılıkla aile içindeki yakın bir üye ile, çoğunlukla da anne veya baba ile gerçekleşir. Aile üyelerinin tümü, çocuğu aynı derecede etkilemezler. Aile üyesinin etkili olabilmesi, çocukla arasındaki duygusal ilişkinin varlığına ve kuvvetine bağlıdır. Ayrıca çocuğun yaşı ne kadar küçükse, aile üyelerinin etkisinin o oranda kuvvetli

¹⁴⁰ Mehmet Zeki Aydın, **Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi**, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2005, s. 23-24.

¹⁴¹ Cüceloğlu, s. 363.

olduğu görülür; ancak yaş büyüdükçe aile dışından bireylerin ve arkadaşların etkisi giderek artmakta, aile üyelerinin etkisi ise azalmaktadır.¹⁴²

Çocuğun gelişimine ailenin katkısı şu şekilde olabilir:

- Aile, çocuğa güven duygusu kazandırarak toplum içinde dengeli bir birey olmasını sağlar.
- Sosyal kabul görmesi için gerekli koşulları hazırlar.
- Toplum tarafından kabul edilmiş uygun davranış biçimlerine sahip bir model oluşturur.
- Bu davranış biçimlerinin gelişimi için rehberlik eder.
- Çocuğun toplumsal yaşama uyum sağlarken karşılaştığı problemlere çözüm sunar.
- Çocuğun kabiliyetlerini uyandırıp gelişmesi için uygun zemini sağlar, böylelikle toplumsal yaşama uyumu kolaylaştırır.
- Çocuğun ilgi ve yeteneklerine dikkat eder, bunlara uygun arzuların gelişimine yardım eder.¹⁴³

Çocuğun şahsiyeti biyolojik, psikolojik, fiziksel ve sosyal şartların birbiriyle etkileşiminin ve kültür aktarımında aracı rol üstlenen ailenin ve çevrenin bir eseridir diyebiliriz. Şahsiyetin ilk teşekkülünde biyolojik temayüller baskın olsa da, onun meydana gelmesi ve gelişmesinde en etkili faktör, insan hayatında zamanla daha çok önem kazanan sosyalleşmedir.¹⁴⁴ Bireye etki eden tüm dış etkenler topluluğu ve koşulların genel adı çevredir. Çocuğun başta ailesi olmak üzere çevresi ile etkileşim süreci olarak tanımlayabileceğimiz sosyalleşme faaliyeti ise, çocuğun doğduğu topluma mal olmasıdır.

Çocuğun sosyalleşme serüveninde aileden sonraki en etkin kurum okuldur. Ailede daha evvel başlamış olan toplumsallaşma, burada yeni insanlar, yeni kurallar ve öğrenilen yeni davranışlar ile devam etmektedir. Çocuk daha önce insan ilişkileri ve davranış modellerini yalnızca ailesinde görmüştür ve kıyas yapma imkânı olmadığından

¹⁴² Yavuzer, s. 132

¹⁴³ Yavuzer, s. 132.

¹⁴⁴ Halis Özgü, **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul : Özgü Yayınevi, 1968, s. 58-59.

onun için doğru olan, ailesindeki ilişki biçimleridir. Okula başlaması ile sosyal çevresi genişleyen çocuk artık yeni ilişki biçimleri ile karşılaşır ve bunlara uygun davranış modelleri geliştirir.

Yapılan araştırmalarda okul yaşantısı ile bilişsel gelişim arasında müspet yönde bir münasebetin olduğu tespit edilmiştir. Okula giden çocuklarda somut işlem ve onu takip eden soyut işlem evrelerinin gelişimi, okula gitmeyen çocuklara göre daha hızlı olmuştur. Okula gitmeyen çocukların büyük bir kısmı soyut düşünme kabiliyeti gerektiren formel operasyonları geliştirememişlerdir. Okul yaşantısı çocuğa formel işlem becerisini gerekli kılan bir çevre yarattığı için, çocuğu geliştirmeye zorlamaktadır. Okula gitmeyen çocuk ise böyle bir gereksinim duymamaktadır. Daha önce okula gidemeyip sonra okula başlayan çocuklarda da benzer şekilde formel operasyonların süratle geliştiği gözlenmiştir.¹⁴⁵ Bu yönüyle okul, çocukların doğuştan sahip oldukları bilişsel kabiliyetleri ortaya çıkararak gelişimleri için uygun zemini sağlama, çocuğun ileriki yaşamında buna müsait tercihler yapma ve ait olduğu toplumun gelecekteki insan gücü gereksinimini karşılama vazifesi görmektedir.

İnsan ancak cemiyet içinde yaşayabilen bir varlıktır. Hem fizyolojik hem de duygusal ihtiyaçlarının karşılanması için sosyal bir çevreye muhtaçtır. Ayrıca zihinsel, psikolojik, biyolojik ve sosyal gelişimleri açısından potansiyellerinin en üst noktaya çıkabilmesi de ancak uygun çevre koşullarında büyümesi ile mümkündür. Çocukluk döneminden itibaren içinde yaşadığı sosyal çevre ruhen ne kadar sağlıklı ve dengeli ise, çocuğun gelişimi de o nispette sağlıklı ve dengeli olur. Bunun için maddi ve manevi ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanması gerekir. Çocuğun kendi kendini yönetebilen, özgüven sahibi, benlik saygısı yüksek, mutlu bir birey olarak gelişmesi, öncelikle aile içindeki anne baba tutumuna ve çocuğa sunulan fırsatlara bağlıdır.¹⁴⁶ Toplumların geleceği olan çocukların ve gençlerin her yönden sağlıklı yetiştirilmeleri, kişilik gelişimleri ve hayatları boyunca sahip olacakları değer yargılarının şekillenmesi için çok önemlidir. Çocuğu yetiştirmek, korumak ve toplumun değerlerini ona aktarmak ise öncelikle ailenin görevidir.

¹⁴⁵ Cüceloğlu, s. 362-363

¹⁴⁶ Cirhinlioğlu, s. 151.

C. SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARA GENEL BİR BAKIŞ

1. ÇALIŞAN ÇOCUK, SOKAK ÇOCUĞU, SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUK

a. Çocuk Kavramı

Çocuk kavramının tanımı geleneğe, kültüre, dini inançlara, ülkenin gelişmişlik seviyesi ve ekonomik durumuna göre toplumdan topluma farklılık göstermekle birlikte, bu kavram genellikle insanın doğumundan ergenliğe girinceye kadarki dönemi ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu kavramın ve dolayısıyla insan hayatının bu döneminin sınırları yaş ile bağlantılı olarak çizilmiştir. Çocukluğun başlangıcının doğum olarak kabul edilmesinde uzmanlar arasında fikir birliği sağlanmış olsa da, bu dönemin tam olarak ne zaman bittiği konusu henüz bir netlik kazanmış değildir. Genel kanaat ergenliğin başlaması ile sona erdiği yönündedir. Ancak bazı uzmanlar büyüme ve gelişme tamamlanmadığı müddetçe çocukluğun bitmeyeceğini savunmaktadır.

Toplumda çocuk olarak kabul edilen bireyler, anne ve babanın bakımına muhtaç olup çalışma sorumluluğu bulunmayan, bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimini tamamlamamış, hayati kararlar alabilecek ehliyete henüz erişememiş kimselerdir. Bu nedenle ailelerinin ve devletin himayesindedirler.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun kararıyla 1990 yılında yürürlüğe giren Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi'nin 1. maddesine göre ulusal yasalarca daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır.

İslâmî geleneğe göre ise çocuk olmanın şartı bulûğa ermemiş olmaktır. Bulûğu çocukluktan kurtulmanın nihâi sınırı olarak gören bu tarifleri dikkate alarak bir tanım yapmamız gerekirse çocuk, yaş küçüklüğünden dolayı henüz mükellef olmayan ve her çeşit muameleyi yapmaya yetkili bulunmayan insandır.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990, s. 28-29.

İnsanın çocukluk döneminin sona erışı, yalnızca yaş ile açıklanamayacak birçok faktörün etkileşimi ile gerçekleşir. Bu faktörler arasında aile, toplum, eğitim gibi gelişimi yönlendiren unsurlar da sayılabilir.

b. Çalışan Çocuk

Çalışan çocuk ile ilgili genel yaklaşım, hayatını devam ettirmek üzere ihtiyaçlarını karşılamak ya da aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla herhangi bir iş kolunda çalışan 18 yaşın altındaki çocuklardır.

1930'da ülkemizde Resmi Gazete'de yayınlanan Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun 173. maddesine göre 12 yaşın altındaki çocukların fabrika ve imalathane gibi her türlü sanat müesseselerinde amele ve çırak olarak istihdamları yasaklanmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 1973 yılında yayınlanan 138 sayılı sözleşmesine göre ise çalışmak için asgari yaş sınırı, zorunlu öğrenim yaşının bittiği yaşın altında ve her halükarda 15 yaşın altında olmayacaktır.¹⁴⁸

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tahminlerine göre bugün dünyada 5-17 yaşları arasında 352 milyon çocuk çalıştırılmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hâlâ büyük bir sorun olan “çalışan çocuklar”, Türkiye için de çözümlenmeyi bekleyen önemli bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2012 Çocuk İstihdamı Anketi'nin verilerine göre Türkiye'de 6-17 yaş aralığındaki çalışan çocuk sayısı 893 bindir.¹⁴⁹

c. Sokak Çocuğu

Sokak çocuğu kavramı günlük hayatta çok sık karşılaşılmamasına rağmen kapsamının ve sınırlarının çizilmesinde hayli güçlükler ve belirsizlikler yaşanan bir kavramdır. Sokak çocuklarını tanımlamaya ilişkin bugüne kadar pek çok çalışma yapılmış, ancak herkesin üzerinde tam olarak mutabık olduğu bir tanıma ulaşmak mümkün olmamıştır. Literatürdeki tanım ve sınıflandırmalar göz önünde

¹⁴⁸ Filiz Anık, “Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Çalışmaları”, Sevgi Usta Sayita ve Mustafa Ruhi Şirin (hızl.), **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı**, İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000, s. 352.

¹⁴⁹ Türkiye İstatistik Kurumu, Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları 2012, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659> (10 Ağustos 2016).

bulundurulduğunda, “sokak çocukları” kavramının şemsiye sözcük vazifesi üstlendiği söylenebilir. Bu şemsiye altında sokakta çalışan, sokakta yaşayan, suça karışan, başıboş çocuklar gibi çok çeşitli çocuk grupları yer alır.¹⁵⁰

Sokak çocukları genellikle iki temel gruba ayrılarak tanımlanmaktadır. Bunlar; evi olmayan ve bütünüyle sokağı kendisine mesken edinen, aile korumasından ve desteğinden büyük ölçüde yoksun çocuklar ile, sokakta çalışıp akşam evine dönen, ailesi ile ilişkisi devam eden diğer çocuklardır. UNICEF’in Çalışan Çocuklar ve Sokak Çocuklarının Sömürüsü isimli raporuna göre sokaktaki çocuklar, sahip oldukları aile desteği ve sokağı kullanım biçimlerine göre üç kategoriye ayrılırlar:¹⁵¹

1. *Ailesi ile ilişkisi sürekli olan çocuklar (Children on the street):* Yoksul ailelerin çocukları olup günlerini değişik işlerde çalışarak geçirirler ve geceleri evlerine dönerler. Ailelerinin denetimi ve himayesindedirler.

2. *Aileleriyle zaman zaman ilişki kuran çocuklar (Children in the street):* Çocukların aile bağları zayıflamıştır ama tamamen kopmadığından anne babaları ve diğer aile fertleri ile ünsiyetleri devam eder. Günlerini sokakta çalışarak ya da dolaşarak geçirirler. Bazı geceler de evlerine dönerler.

3. *Aile desteğinden tümüyle yoksun olanlar (Children of the street):* Sokağı tamamen mesken edinmiş, çoğunlukla bir uçucu madde bağımlısı olan ve işlevsel bir aile desteği ve himayesinden yoksun çocuklardır. Aile ile bağları tamamen koptuğundan her türlü gereksinimlerini sokaktan karşılarlar ve tek başlarına yaşam mücadelesi verirler. Günlük aktivite bakımından ikinci gruptan tam olarak ayırt edilemezler.

Sokak çocukları kavramının tanımı her ülkeye ve koşullara bağlı olarak değişmekle birlikte, UNICEF’in 1983 yılında sivil toplum örgütlerini bir araya getirdiği organizasyon kapsamında *Sokak Çocukları için Sivil Toplum Kuruluşları Programı* toplantısında yapılan ortak tanım önemlidir. Bu tanıma göre, “sorumlu yetişkinler tarafından herhangi bir koruma, denetleme ya da yönlendirmenin olmadığı bir

¹⁵⁰ Mehmet Güngör, *Mersin’de Sokakta Yaşayan ve Çalışan Çocuklar Sorunlar ve Çözümler*, Mersin: Mersin Valiliği, 2009, s. VIII.

¹⁵¹ Sevil Atauz, “Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları”, *Birikim Dergisi*, Sayı 116 (Aralık 1998), s. 70-71.

pozisyonda, ailelerinden çok, geniş anlamıyla sokağı ev edinmiş şekilde yaşayan çocuklar” sokak çocuklarıdır.¹⁵²

Sokak çocukları konusunda yapılan tanımlara ve bu tanımlar içindeki sınıflandırmalara bakıldığında çok keskin çizgilerle ayrılmadıkları söylenebilir. Bununla birlikte tanımların ortak noktası, bu çocukların çocukluklarını yaşayamadıkları, çeşitli problemlerden dolayı evlerinden ayrıldıkları, bir yetişkin koruması olmadan, hayatlarını zor koşullar altında sürdürdükleri ve yaşam alanı olarak sokağı tercih ettikleridir.¹⁵³

Bu şartlarından dolayı ülkemizde 1983’te yürürlüğe giren 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kanunu’nun 3. maddesine göre sokak çocukları da “Korunmaya Muhtaç Çocuklar” tanımı kapsamında, anne veya babası tarafından ihmal edilip fuhuş, dilencilik, alkollü içecek veya uyuşturucu maddeleri kullanma gibi her türlü sosyal tehlikelere ve kötü alışkanlıklara karşı savunmasız bırakılan, başıboşluğa sürüklenen çocuklar gibi bir sosyal hizmet alanı olarak değerlendirilip kurum etkinlik alanları içinde yorumlanmıştır.¹⁵⁴

Bugün dünya genelinde sokakta yaşayan veya sokakta çalışan çocuklarının sayısını tam olarak tahmin etmek oldukça zordur. UNICEF’in 1990 yılında Sokak Çocukları Projesi kapsamında yaptığı değerlendirmeye göre, dünya genelinde yaklaşık 100 milyon sokak çocuğunun olduğu; Türkiye’de ise en az 42 bin çocuğun sokaklarda yaşadığı veya çalıştığı tahmin edilmektedir. Resmi olmayan rakamlara göre ise bu sayı 80 bine kadar çıkmaktadır.¹⁵⁵

Sokak çocukları sorununun hem toplumsal ve ekonomik hem de politik ve kültürel temelleri vardır. Bunların yanı sıra hızlı nüfus artışı, modernleşme ve kentleşmenin sonucu olarak kentsel yoksulluk, göç hareketleri, aile istismarı, siyasi koşullar ve politikalar, bu sorunun nedenleri arasında sayılabilir. Bazı çocuklara göre sokaklar, bütünlüğü bozulmuş, fertleri arasındaki bağı artık kopmuş ailelerden, aile içi

¹⁵² “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, **İstanbul Sokak Çocukları Rehabilitasyon Modeli Teorik Bilgilerle Zenginleştirilmiş Sempozyum Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007, s. 18.

¹⁵³ Sokak çocukları kavramının farklı tanımlarına dair geniş açıklama için bkz. Betül Altıntaş, **Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 21-27; “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, **İstanbul Sokak Çocukları Rehabilitasyon Modeli Teorik Bilgilerle Zenginleştirilmiş Sempozyum Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007, s. 16-31.

¹⁵⁴ “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, s. 22.

¹⁵⁵ UNICEF Sokak Çocukları Projesi 1990, https://www.unicef.org/turkey/dn_2006/cp43.html, (14 Ağustos, 2016)

şiddetten kaçıp kurtulmak için sığınak olurken, bazıları için ise ailenin geçimine katkıda bulunmak için seçilen işyeri hükmündedir. Bunların dışında eğlenmek, macera aramak veya vakit geçirmek için sokakta olanlar da vardır. Nedeni ne olursa olsun çocukların böyle acımasız ortamlarda bulunmaları, onların gelişimlerine ve yetişmelerine zarar vermektedir.¹⁵⁶

Sokak çocuklarının genel profiline baktığımızda çoğunluğunun ergenlik döneminin başlangıcında ve bilhassa 13-15 yaş aralığında olduğunu, tamamına yakının erkek çocuklardan meydana geldiğini, ailelerinin parçalanmış ve sosyo-ekonomik durumlarının oldukça düşük olduğunu, çocukların tüm zamanlarını sokakta geçirmelerinden ötürü fiziksel ve psikolojik bütün tehlikelere açık olduklarını, ailelerinde alkol alışkanlığı ve şiddet oranının oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bu çocuklar, aile içinde yaşadıkları sevgisizlik, terk edilme duygusu, güvensizlik, cinsel ve psikolojik istismarlar nedeniyle hayat ve geleceğe dair olumsuz yargı ve düşüncelere sahiptirler. Dolayısıyla aileleriyle de irtibatları ya tamamen kopmuş ya da zayıflamış vaziyettedir. Ayrıca toplumun onların sorunlarıyla ilgilenmediklerini düşünmektedirler. Sokaktan kurtulmayı hayal eden bu çocukların bir çoğu başta köpek olmak üzere hayvan beslemekte, onlarla birlikte mutlu olduklarını ve soğuk gecelerde onlara sarılarak ısındıklarını söylemektedir. Ancak ileride kendi çocuklarının sokakta olmasını asla istememektedir. Buldukları koşullar itibariyle her türlü riske açık olan bu çocuklar sadece kendi hayatlarını tehlikeye atmakla kalmayıp, sağlıksız bir toplumun da habercileri durumundadırlar.¹⁵⁷

Sokak çocuklarıyla ilgili literatüre bakıldığında, bu konuda hiçbir zaman görüş birliğinde olunamadığı görülmektedir. Üstelik çocuk ve sokak çocukları kavramlarının anlamı ve algılanışı hem tarihi hem de toplumsal koşulların bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum sokak çocuklarıyla ilgili yapılacak çalışmalarda ve problemin tespitinde de güçlükler yaşanmasına neden olmaktadır. Böyle hassas bir mevzuda her

¹⁵⁶ Atauz, "Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları", **Birikim Dergisi**, s. 68.

¹⁵⁷ Sevgi Usta Sayıtta, M. Ruhi Şirin (hızl.), **1. İstanbul Çocuk Kurultayı İstanbul Çocuk Raporu**, İstanbul: İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000, s. 275-279.

araştırmacı ve kurum kendi algılayışına göre bir tanım oluşturmaktadır.¹⁵⁸

d. Sokakta Çalışan Çocuk

Genel olarak çalışan çocuk sorununun bir parçası olan sokakta çalışan çocuklar, aile bütçesine katkıda bulunmak veya kendi masraflarını karşılamak üzere günün bir bölümünde sokakta satış yapan ya da çeşitli hizmetler sunarak para kazanan çocuklardır. UNICEF'in sokak çocukları sınıflandırmasında birinci kategoride yer alırlar. Gece geç saatte de olsa eve dönüyor olmaları, aile ile ilişkilerinin devamını sağlar, ancak günlerinin büyük çoğunluğunu sokakta geçirmelerinden dolayı aile denetiminden uzak kalırlar.

Çocukların sokakta çalışması ile yoksulluk ve göç arasındaki ilişki gözden kaçırılmamalıdır. Kırdan kente göç eden aileler, maddi birikim ve sermayelerinin olmaması, nitelikli iş gücü ya da kentte çalışabilecekleri bir mesleğe sahip olmamaları nedeniyle ekonomik sorunlarla baş etmek durumunda kalmaktadır. Bunun için başvurulan en yaygın çözümlerden birisi çocukları çalıştırmak olmuştur.¹⁵⁹ Bu nedenle sokak çocukları sorunu bir vicdan ve toplumsal ahlâk meselesi olmasının ötesinde, toplumun bazı kesimlerinin yaşam mücadelesi anlamına gelmektedir. Kentlerde çocuk emeğini kullanan ailelerin büyük çoğunluğu kırdan göç etmiştir. Kırsal alanda çocuklar zaten aile iş gücünün bir parçası olarak sürekli çalışmışlardır. Bu yüzden kente uyum süreci içinde ailenin tüm fertlerinin aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla çalışması, bu ailelerce normal karşılanmaktadır.¹⁶⁰

Sevil Atauz'un 1990 yılında gerçekleştirdiği "Ankara ve Şanlıurfa'da Sokak Çocukları" isimli araştırmasından elde edilen bilgilere göre sokakta çalışan çocukların büyük bir bölümü erkek olup ergenliğin hemen öncesi olan 11-15 yaş aralığındadır. Özellikle 13 yaşından sonra sayıları hızla artmaktadır. Araştırmalarda kız çocuklarına daha az rastlandığı görülmektedir. Sokakta bulunan çocukların en incinebilir ve yaralanabilir grubunu oluşturan kız çocuklarının oranının azlığı, özellikle bazı kültürlerde kız çocuklarının dışarda çalışmasını hoş karşılamayan anlayışın etkisi ve

¹⁵⁸ Sami Şener ve Meryem Serdar, "Sokak Çocukları Problemi ve Bu Probleme Yönelik Uygulanan Politikalar (Hindistan-Türkiye Örneği)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 45 (Nisan 2015), s. 107.

¹⁵⁹ Altıntaş, s. 16.

¹⁶⁰ Atauz, "Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları", *Birikim Dergisi*, s. 71.

erkek çocuklarına göre tehlikelere daha açık olmalarından kaynaklanmaktadır. Sokakta çalışan çocukların aileleri, büyük ölçüde aile bütünlüğünün korunduğu ve çocukların aile ilişkisini düzenli olarak sürdürdüğü ailelerdir. Ancak bu görüntü ailenin, üzerine düşen bütün sorumlulukları yerine getirdiği anlamına gelmemektedir. Bu tip ailelerde çocukların sokaklarda çalışmaları bir sorun olarak değil bir çözüm gibi kabul görülmektedir. Genellikle kalabalık olan bu ailelerin eğitim düzeyleri düşüktür. Anneler ev dışında çalışmamakta, babaların çoğunluğu ise herhangi bir iş güvencesi olmayan ve özel beceri gerektirmeyen enformel işlerde çalışmaktadır. Bununla birlikte babalar arasında işsizlik oranı da hayli yüksektir. Bu aileler beslenme, sağlık ve hijyenik açıdan da son derece kötü koşullarda yaşamakta ve konut olarak gecekonduları tercih etmektedir.¹⁶¹

Çiklet, su, balon, mendil, simit, çiçek satışı, ayakkabı boyama, hamallık, çöp toplayıcılığı, cam silme gibi sermaye gerektirmeyen ya da çok az sermaye ile dönebilen işler yapan bu çocuklar çok uzun süreler çalışırlar ve genellikle az para kazanırlar. Çalışmaları için bir beceriye sahip olmaları gerekmez. Hızlı iş değişimine imkân tanıyan şartları tercih ederler. Ancak ağır yük taşımak durumunda kalıp kazalara uğrayabilirler. Çalıştıkları ortamlar fiziksel ve cinsel istismarlara açıktır. İnsanlar tarafından kötü muameleye maruz kalabilirler. Zabıta ve polisle sık sık karşı karşıya gelirler. Ayrıca yetersiz beslenmelerinden dolayı gelişimlerinin gerilediği, buldukları sosdil yeteneklerinin zayıfladığı ve fiziksel olarak bir takım yetersizlikler görülür. Hijyen koşullarının yeterli olmamasından dolayı hastalık riskleri de sokakta kaldıkları zaman içinde artış gösterir.¹⁶²

Sokakta çalışan çocukların birçoğu okulla bağıni sürdürmektedir.¹⁶³ Ancak günlerinin büyük kısmını sokakta geçirdiklerinden ders çalışıp ödev yapmak için yeterli zamana ve uygun ortama sahip değillerdir. Hâliyle başarı oranları düşüktür ve okul kültürüne uyum sağlamaları oldukça güçtür. Para kazandığı için kendini yetişkin gibi hisseden çocuk, bunu ispat etmek amacıyla sigara, alkol, madde kullanımı, bıçak taşıma, gece geç saatlerde eve dönme gibi davranışlar sergileyebilir. Bu durum akran

¹⁶¹ Sevil Atauz, *Ankara'da ve Şanlıurfa'da Sokak Çocukları*, UNICEF Yay., 1990, s. 13.

¹⁶² Atauz, "Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları", *Birikim Dergisi*, s. 74-76.

¹⁶³ Atauz, *Ankara'da ve Şanlıurfa'da Sokak Çocukları*, s. 14.

gruplarından uzaklaşarak soyutlanmasına, hatta eğitimini yarıda bırakmasına sebep olur. Ancak yaşlılarından ayrılan çocuk, diğer taraftaki yetişkin dünyasına ayak uydurmakta da epey zorlanır.

Sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar sorunu, yalnızca çok sayıda çocuğun yasadışı çalışması, toplumsal çerçevenin ve toplum kurallarının dışında kalmaları nedeniyle değil, yaptıkları işlerin ve sokakta bulunma koşullarının çoğu zaman ihmal, istismar ve sömürüye dayalı olması nedeniyle, bütün yönleri dikkate alınarak değerlendirilmesi gereken karmaşık bir sorundur. Çocuklar, toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nedenlerle çalıştırılmakta ya da sokağa mecbur bırakılmaktadır. Bu çocukların risk altında olmalarının nedeni, çocukluk dönemlerinde, yaşları için hiç de uygun olmayan ve üstelik gelişimlerini engelleyen koşullar ve tehlikeler ile burun buruna bir hayat sürdürmeleri, suça karışma riski ile karşı karşıya olmaları, adım adım daha tehlikeli ve normal yaşama dönmelerini zorlaştıran ortamlara sürüklenmeleridir. Bu sorunun önüne geçmek için yapılması gereken ilk şey ise devlet kurumları ve sivil toplum örgütlerinin aileler ile sağlayacağı işbirliğidir.

2. ÇOCUĞU SOKAKTA ÇALIŞMAYA İTEN SOSYO-EKONOMİK NEDENLER

Ülkemizde binlerce çocuk, çok farklı nedenlerle sokakta çalışmakta, çalıştırılmakta ya da sokakta yaşama mücadelesi vermektedir. Oysa çocukların içinde buldukları yaşam koşullarının, ortamların, insanlarla olan münasebetlerinin, onların gelişimlerini olumsuz biçimde etkileme ihtimali bile insanı tedirgin etmeye yetmektedir. Çocukların sokakta yaşamasını, görünmesini ya da çalıştırılmasını onaylamamak, onların çalıştırılmaması için yasal önlemler almak çocuk sömürüsüne engel olmaya yetmemektedir. Aksine, sokakta çalışan ve sokakta yaşayan çocuklar olgusu, giderek artan bir sorun olarak gündemdeki yerini hâlâ korumaktadır.¹⁶⁴

Günümüzde çocuklar toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nedenlerden dolayı çalıştırılmakta veya sokağa mecbur bırakılmaktadır. Çocukların neden sokaklarda çalıştırıldıkları ya da sokağa mecbur bırakıldıklarının kavranması ise ancak

¹⁶⁴ Altıntaş, s. 11.

bu olguyu destekleyen, besleyen politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel nedenlerin kavranmasıyla mümkündür.

a. Aile içi Faktörler

Çocuğun ilk sosyal tecrübelerini edindiği yer olan aile, fertlerinin bir arada, dayanışma ve yardımlaşma içinde yaşadığı, birbirlerine kan bağından öte sevgi ile bağlandıkları bir bütündür. Çocuğun gelişimini sağlıklı bir şekilde devam ettirmesi, bu bütünlüğün korunması ile mümkündür. Ölüm, boşanma, ayrılık gibi etkenler aile yapısının hasar görmesine ve bu bütünlüğün bozulmasına neden olmakla birlikte çocuğun toplumsallaşma sürecini ve gelişimini de askıya alabilir. Örneğin anne babadan birinin vefatı veya evi terk etmesi, onun yerine başka biri ile gerçekleştirilen evlilik, çocuğun aile ile iletişiminin bozulmasına, kendisine yurt olarak sokağı tercih etmesine yol açabilir.

Çocuğun ilk rol modelleri olan anne baba ve diğer aile bireylerinin olumsuz tutumları, aile içi şiddet ve geçimsizlik çocuğu aileden uzaklaştırarak farklı sosyal çevreler edinmesine neden olabilir. Aile içinde çocuğa yaşının kaldırabileceğinin üstünde görev ve sorumluluk verilmesi, çalışmaya zorlanması ve çalışmadığı zaman şiddete maruz kalması onu sokakta satış yapmaya yahut para kazanmaya iten sebepler arasında gösterilebilir.

Ailenin eğitim düzeyinin düşük olması ve sokakta çocuğu bekleyen tehlikeler konusunda bilinçsiz olması da bu sorunun kaynakları arasında sayılabilir. Özellikle yoksul aileler, çocuklarının kazancına ihtiyaç duyarlar ve gelirlerinin bir güvencesi olmadığından çocuklarının okul giderlerini de karşılayamazlar. Çocuğun çalışması okula gitmesine büsbütün bir engel oluşturmayabilir ancak bir müddet sonra çalışmak, eğitimin önüne geçebilir. Çalışan çocuk, daha en başından onu çalışmaya zorlayan aile ve geçim baskısı ile öğrenme isteği ve gereksinimi arasında kalır. Bu gerilim bir yerden sonra çocuğun eğitimi büsbütün terk etmesi ile sonuçlanır.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Altıntaş, s. 47-48.

b. Sosyo-Ekonomik Koşullar

Türkiye’de sokakta çalışan çocukların büyük kentlerin önemli bir sorunu olarak ortaya çıkması, kırdan kente göç neticesinde olur. Hızlı nüfus artışı ve sanayileşme süreci neticesinde işsizlik artar, kırsaldan büyük şehirlere doğru göç hızlanır. Kırsal kesimdeki yaşam koşullarının güçlüğü insanları şehre göç etmeye zorlamış olsa da, şehirdeki yaşam hiç kolay değildir. Büyük şehirlerdeki işsizlik, düşük ücretler ile çalışma, gelir dağılımındaki adaletsizlik, kalabalık aile yapısı insanları artık çıkmaza sürükler. Bireylerin alım gücünün zayıflaması, temel ihtiyaçların zorlukla karşılanması hatta karşılanamaması, beraberinde bütün aile fertlerinin çalışması, çocukların da sokağa çıkarak aile bütçesine katkıda bulunacak işler yapması ya da daha kötüsü ailenin parçalanması neticesini doğurur.¹⁶⁶

Sokakta çalışmaya başlayan çocuk, ailenin denetiminden uzaklaştığı için kontrolü güçleşir. Artık yaşı itibariyle de akranlarının etkisinde kalmaya müsaittir. Üstelik sokak çekici ve özgür bir ortamdır. Çocuğun para kazanıyor olması da bu durumu pekiştirip parlatarak daha cazip bir hâle getirir. Diğer taraftan vaktinin büyük çoğunluğunu sokakta geçiren çocuğu eğitim sistemine dahil etmek de bir yerden sonra güçleşir. Buna okuldaki başarısızlık da eklenince eğitim hayatının tamamen sonlandırılması muhtemel bir neticedir.

3. SOKAĞA İLİŞKİN RİSKLER

Sokakta çalışan çocuk herhangi bir yetişkinin gözetiminde olmaması ve yaşının da küçük olması nedeniyle muhtemel her tehlikeye karşı savunmasızdır. Çocuğun sokakta karşılaşılabileceği tehlikelerin en başında ise şiddet ve istismar gelmektedir.

İstismar etmek, birinin iyi niyetini kötüye kullanarak ondan yararlanmak ya da birini kendi rızası olmadan ve iradesini dikkate almadan sömürmek demektir. Çocuk istismarı ise, 0-18 yaş aralığındaki çocuğun, kendisine bakmakla yükümlü kişi veya

¹⁶⁶ Şener ve Serdar, s. 109.

kişiler tarafından zarar verici olan, kaza dışı ve önlenemez bir davranışa maruz kalmasıdır. Çocuk istismarı farklı şekillerde gerçekleşebilmektedir:¹⁶⁷

Fiziksel İstismar: En yaygın istismar tipidir. Sokakta çalışan çocuk, işini yaparken insanların kötü davranışlarına maruz kalabilir. Üstelik çocuğun kaza haricinde yaralanması ya da örselenmesi de mümkündür.

Cinsel İstismar: Kız ya da erkek çocuğun yetişkin tarafından cinsel tatmin amacıyla doyum aracı olarak kullanılmasıdır. Sokağa çıkan her çocuk bu risk ile karşı karşıyadır.

Duygusal İstismar: Psikolojik gelişmenin aksamasına neden olacak sözel istismar veya aşırı emirler içeren, çocuğun kimliğini zedeleyen tavırlardır. Reddetme, aşağılama, yalnız bırakma, yalıtma, ayırma, korkutma, yıldırma, tehdit etme, suça teşvik etme, çocuğun duygusal ihtiyaçlarını karşılamama şeklinde görülebilir. Bununla birlikte sık eleştirme, çocuktan yaşının ve kapasitesinin üstünde sorumluluklar bekleme, kardeşler arasında ayırım yapma, önemsememe, küçük düşürme, lakap takma, alay etme, aşırı baskı veya otorite kurma da duygusal istismar olarak kabul edilir.

Sokakta çalışmasından dolayı ailesinin gözetiminden uzak olması ve sokağın kendisine özgür bir ortam sağlaması, çocuğun ailesi ile ilişkisinin sekteye uğramasına ve onlara duyduğu bağı zayıflayarak kopmasına sebep olabilir. Üstelik yetişkin kontrolünün olmadığı sokaktaki bu tekinsiz ortam, çocuğun suça karışmasına dahi zemin hazırlayabilir.

Para kazandığı için kendisini yetişkin gibi hisseden çocuk, içinde bulunduğu ortamın da etkisiyle sigara ve madde kullanımı, bıçak taşıma gibi davranışlar sergileyebilir. Bu durum onu akran gruplarından uzaklaştırırken yetişkinlerin ortamlarına daha da yaklaştırır. Ancak çocuğun yetişkinlerin arasına da tam olarak dahil olamaması iç dünyasındaki çatışmanın ve bunun neticesinde yalnızlaşmasının habercisidir. Artık bu noktadan sonra çocuk tamamen sokağı tercih edebilmektedir.

¹⁶⁷ “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, s. 61.

Sokakta çalışan çocuklar yaşları itibariyle okul çağındalardır. Sokağa okuldan arta kalan zamanlarda çıkarlar ancak günlerinin büyük bölümünü sokakta geçirdiklerinden ders çalışmak için yeterli vakte sahip olamazlar. Bu da ders başarılarının düşmesine, okul kültürüne uyum problemlerinin baş göstermesine ve yavaş yavaş okuldan uzaklaşmalarına sebep olur. Çocuk eğitim hayatına devam etmek istese de içinde bulunduğu koşullar onu çalışmak ile okula devam etmek arasında bir tercih yapmak durumunda bırakır. Okul masraflarını karşılayamaması ve ailenin geçimine yardım etme mecburiyeti, bir süre sonra eğitim hayatını yarıda bırakmasıyla sonuçlanır.

Sokakta çalışıyor olmanın en büyük zorluklarından biri de çocuğun uzun saatler boyunca çalışmak durumunda olmasıdır. Buna rağmen çocuk emeğinin karşılığını tam olarak alamamaktadır. Öte yandan serbest zaman etkinliklerine ve oyuna da vakti kalmamaktadır. Bu durum gelişim sürecinin selameti açısından tam bir kayıptır.

Bununla birlikte çocuğun ağır ve tehlikeli işler yapması, kazaya uğramasına ve sağlık problemleri yaşamasına da sebep olmaktadır. Diğer taraftan sokakta çalışan çocukların yeterli düzeyde beslenemedikleri görülmektedir. Gelişme çağında olan bu çocukların sadece karınlarını doyurabilmekte ama vücutlarının ihtiyacı olan vitamin ve mineralleri alamamaktadır.

Para kazanmak ve ailenin geçimine katkı sağlamak uğruna çocuklar, sokaktaki şiddet ve acımasız kurullarla karşı karşıya gelmekte, bir müddet sonra artık kendileri de saldırgan tutumlar geliştirebilmektedir. Toplumun sokaktaki çocukları umursamaması çocuklara kendilerini dışlanmış hissettirmektedir. Diğer taraftan bu çocukların zaman zaman yalnız ve savunmasız olmaları, bir takım organize ve marjinal yetişkin gruplarının ilgi odağı hâline gelmelerine de çanak tutmaktadır. Çocukların yaşça küçük, savunmasız ve ailelerinden uzak olmaları bu gruplar tarafından kolayca kandırılmalarına sebep olmaktadır. Özellikle kız çocukları dilencilik ve fuhuş sektörlerindeki insanlar tarafından kullanılabilirler.¹⁶⁸

¹⁶⁸ “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, s. 67.

4. ÇALIŞAN ÇOCUĞUN RUH SAĞLIĞI

Çocukların erken yaşta çalışma hayatında yer almaları bugüne kadar daha çok sosyo-ekonomik araştırmalar bağlamında ele alınan bir mesele olmuştur. Bu çocuklara ruhsal sağlık yönünden bakan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Halbuki çalışan çocuklarda, özellikle de sokakta çalışan çocuklarda görülen duygusal problemleri ve davranış bozukluklarını saptamak, hem bu çocukların ruhsal profilini çizmek hem de bir risk faktörü olarak ileride oluşabilecek problemler konusunda öngörüye sahip olabilmek açısından önemlidir. Zira çocukların bir yetişkin olarak yaşayacakları ileriki hayatlarında, normal gelişimsel süreçlerinin yarattığı zorluklar dışında, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde görülen psikopatolojilerin de etkili olduğu bilinmektedir.¹⁶⁹

Çalışan çocukların en büyük kayıpları çocukluklarını yaşayamamalarıdır. Oyun oynamaları gereken yaşlarda ağır sorumluluklar yüklenmeleri, hem fiziksel hem de psikolojik gelişimleri için zararlıdır. Eğitimden uzak kalmaları sorun çözme, yeni bilgiler kavrama, ortak çalışmaya uyum gibi kabiliyetleri kazanabilmelerine engel olur. Kendileri ile aynı zekâ düzeyine sahip ve çalışmayan akranlarının ise gerisinde kalmalarına sebep olur. Üstelik bu fark zamanla daha da açılır.

Erken yaşta çalışmaya başlayan çocuklar temel eğitimden geri kaldıklarından, gelecekte daha iyi kazandırabilecek işler yerine niteliksiz emek gerektiren düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalırlar. Diğer taraftan erken yaşta yıpranmalarından dolayı çalışma güçleri de önemli ölçüde azalır. Çocuğun iş gücü içinde bulunması sosyal iletişimini büyük ölçüde kısıtlarken, her gün uzun saatler boyunca çalışması da psiko-sosyal gelişiminin bozulmasını kaçınılmaz hâle getirir.

Çalışan çocuklarda zaman zaman anne baba ve çocuk ilişkisinin gerilmesi de kaçınılmazdır. Temel gereksinimlerini karşılama vazifesini anne babanın üstlenmesi gerekirken çocuğun çok küçük yaşta kendi geçimini sağlamak zorunda bırakılması, anne babanın çocuğu korumakta ve çocuğa yardımcı olmakta yetersiz kaldıklarını hissettirmektedir. Bu durum çocuk ile aile arasındaki sorunları daha da pekiştirmektedir. Ayrıca sokakta çalışanların zaman zaman yetişkinler tarafından azarlanma, hakaret,

¹⁶⁹ Durdu Baran Çiftçi, “Çalışan Çocuğun Ruh Sağlığı”, **Ayrıntı Dergi**, 2014, Sayı 5, <http://ayrintidergi.com.tr/calisan-cocuk-ve-ruh-sagliği/> (16 Ağustos 2016).

fiziksel şiddet gibi istismar sayılabilecek davranışlara maruz kalmaları da yaşadıkları topluma karşı öfke duymalarına ve tepki geliştirmelerine, insanlara duydukları güveni kaybetmelerine ve ileriki yaşamlarında insanlarla kurdukları ilişkilerde ciddi problemler yaşamalarına neden olmaktadır.

Bütün bu problemlerin, içe atılmış özlemler ve karşılanmamış gereksinimlerin çocukta önce kötümserlik, öfke ve kaygıya dönüşmesi, bu öfke dışı vurulamayıp içe yöneldiğinde ise depresyona yol açması kaçınılmazdır. Bunun bir sonraki aşaması ise çocuğun saldırganlık ve suça eğilim gibi özellikler göstermesi ya da “ürkek, silik, sindirilmiş” insan tipine dönüşmesidir. Bu nedenle çalışan çocukların büyüme ve gelişimlerinin aksamasının yanı sıra onlarla ilgili en ciddi problemlerden biri de, çocukluklarını yaşayamama, erken yaşta sorumluluk üstlenme gibi nedenlerden dolayı mutsuz, bedensel, ruhsal ve sosyal yönden sağlıklı bir nesil olarak yetişmeleridir. Böyle yetişen bir gençliğin ise ne kendisi, ne de ailesi ve toplumu için fayda sağlayabileceği düşünülmemelidir.¹⁷⁰

5. TÜRKİYE’DE SOKAK ÇOCUKLARININ KORUNMASINA İLİŞKİN ÇALIŞMALAR VE İLGİLİ KURUMLAR

Çocuklara ilişkin ilk uluslararası sözleşme, Birleşmiş Milletler tarafından 1989 yılında oy birliği ile kabul edilen Çocuk Hakları Sözleşmesi’dir. Bu sözleşme Türkiye’de 1994 yılında TBMM tarafından kabul edilmiş ve Bakanlar Kurulu kararı ile 17, 29 ve 30. maddelerine çekince koyularak 1995’te yürürlüğe girmiştir.¹⁷¹

Bundan önce Türkiye’de 1989’da, 1990’ların Çocuk Politikası Ulusal Belgesi çıkarılmış; çalışan çocukların sorunlarının saptanmasını da içeren geniş katımlı ön hazırlıklar sonrasında Çocuk Politikası Ulusal Kongresi toplanmıştır. Kongre hazırladığı raporda çalışan çocukları 3 sınıfa ayırmıştır. İlk grup çocuk işçi statüsünde çalışan çocuklar, ikinci grup çırak statüsünde çalışan çocuklar, üçüncü grup sokakta çalışan ve yaşayan çocuklardır. Bu toplantılardaki en önemli tespitlerden biri, “ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda köklü dönüşümler gerçekleşmeden, çocuk

¹⁷⁰ Çiftçi, *Ayrıntı Dergi*, Sayı 5, (Temmuz 2014).

¹⁷¹ Çocuk Hakları Sözleşmesi, *Resmi Gazete*, 27 Ocak 1995, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf> (14 Ağustos, 2016)

emeğinden yararlanma olgusunun ortadan kaldırılamayacağı, zorlamaların çocukları daha korumasız bir konuma iteceği, bunun için de çocuklara kısa vadede yarar sağlayacak önlemlere yönelmesi gereği”nin vurgulanması olmuştur. Bu önemli saptama, 1992 yılında, ülkemizde de uygulamaya konulması kararlaştırılan “Çocuk Emeğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı”nın (ILO/IPEC) yönlendirilmesinde de belirleyici olmuştur.¹⁷² ILO, çocuk işçiliği konusunu 1992-1993 yıllarından itibaren dünya ölçeğinde gözetilmesi gereken bir konu olarak belirlemiş ve “Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programı”nı başlatmıştır. Türkiye, 1992 yılında bu programın başlatıldığı ilk ülkelerden olmuştur. Programa katılan ülkelerde çalışan çocukların korunması amacıyla gerçekleştirilen ulusal düzeydeki çalışmalar kamu kurumları, gönüllü kuruluşlar ve ilgili diğer gruplar tarafından yürütülmektedir.

ILO Teşkilatı’nın çalışan çocuklar ile ilgili yaptığı projelerden biri sokakta çalışan çocuklara dair olmuştur. Ankara Büyükşehir Belediyesi’nin iş birliği ile “Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi” projesi hayata geçirilmiş, Ankara Sıhhiye Çok Katlı Otoparkı içinde donanımlı bir çalışan çocuklar merkezi kurulmuştur. Bu merkezde sokakta çalışan çocukları okula yönlendirmek için çalışmalar yapılmış, sağlık ve sosyal hizmetlerin yanı sıra psiko-sosyal destek ve eğitsel destek hizmetleri sunulmuştur.¹⁷³

Sokak çocukları problemi, çocukların içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurulduğunda, “korunmaya muhtaç çocuklar” tanımının kapsamına girmektedir. Bu nedenle ülkemizde 1983 yılında 2828 sayılı SHÇEK Kanunu’nun 3. maddesinin yürürlüğe girmesiyle sokak çocukları ve sokakta çalışan çocuklar, korunmaya muhtaç çocuklar kapsamında, kurumun etkinlik alanı içinde bir sosyal hizmet alanı olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁴

SHÇEK sokak çocuklarına yönelik rehabilitasyon ve koruma faaliyetlerini “Çocuk ve Gençlik Merkezleri” aracılığıyla sürdürmektedir. Bu merkezler yoksulluk, eşler arası anlaşmazlık, kötü alışkanlık, ihmal, hastalık vb. nedenlerle evlerini terk

¹⁷² A. Gürhan Fişek, “Türkiye’de Çocuk Emeği Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, 1998, <http://gurhan.fisek.net/turkiye-de-cocuk-emeği-calismalarına-genel-bakis/> (17 Ağustos 2016).

¹⁷³ Altıntaş, s. 112.

¹⁷⁴ “Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”, s. 22.

ederek sokakta yaşamaya veya çalışmaya başlayan, dolayısıyla birçok tehlikeyle karşı karşıya kalan çocuk ve gençlerin geçici süreyle rehabilitasyonlarını ve topluma yeniden kazandırılmalarını sağlamak amacıyla kurulan yatılı ve gündüzlü hizmet kuruluşlarıdır. Merkezlerin işlevi, bu çocuk ve gençleri fiziksel, psikolojik ve duygusal gelişimleri açısından olumsuz etkileyecek tehlikelerden korumak, hayati ihtiyaçlarını gidermelerine yardımcı olmak, gerektiğinde barınmaları için geçici ortamlar hazırlamak, çeşitli sosyal hizmet müdahaleleri ile rehabilite edici mesleki çalışmalar gerçekleştirerek kendi kendilerine yeterli hâle gelmelerini sağlamak üzere aile ve topluma yönelik çalışmalar yapmaktır.¹⁷⁵

Sokakta çalıştırılan çocukların ailelerine sunulan sosyal hizmet çalışmaları ve sosyal desteklere rağmen ailelerin çocukları sokakta çalıştırmaya devam etmesi hâlinde ise, Türk Ceza Kanunu'nun 477-478 ve 526. maddeleri uyarınca velâyeti kötüye kullanmaları nedeniyle suç duyurusunda bulunmaktadır.

Sokak çocuklarına ilişkin ilk yerel yönetim çalışması, daha önce belirttiğimiz gibi Ankara Büyükşehir Belediyesi ile ILO/IPEC arasında 1992 yılında imzalanan protokol gereği başlatılan Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Pilot Projesidir. Bu projeden sonra İstanbul Büyükşehir Belediyesi de 1996 yılında “Sokak Çocuklarının Korunması ve Topluma Kazandırılması” projesini başlatmıştır. Projenin kısa dönemli hedefleri; sokak çocuklarının yoğun olduğu bölgelerde (Taksim-Tarlabası ve Kadıköy-Bostancı) hizmet istasyonları oluşturarak sağlık, beslenme, temizlik, bakım, psiko-sosyal destek ve eğitim hizmetleri vermektir. Uzun dönemli hedef ise sokak çocuklarının barınma ihtiyaçları da dahil olmak üzere tüm rehabilitasyon hizmetlerinin yer alacağı bir “Sokak Çocukları Köyü” inşa edilmesidir.

Benzer şekilde Gaziantep Büyükşehir Belediyesi de 1998 yılında Sokak Çocukları Projesi kapsamında sokakta çalışan/yaşayan çocuklara hizmet vermek üzere “Güvenevi” ve “İlkadım Evi” açmıştır. Polis, zabıta ve gönüllülerin de eğitimini kapsayan eğitim etkinliklerinin yanı sıra Gaziantep halkının katılımını sağlamak

¹⁷⁵ Altıntaş, s. 113-114.

amacıyla dernek kurmaya girişilerek projenin uzun vadede kalıcı hâle gelmesine çalışılmıştır.¹⁷⁶

İstanbul Valiliği tarafından alınan “Sokakta Yaşayan veya Çalıştırılan Çocukların Korunması Suretiyle Kamu Esenliğinin Sağlanması ile ilgili 2000/1 Sayılı Güvenlik Kararı” çerçevesinde, 2000 yılından itibaren uygulanmaya başlanan “Sokakta Yaşayan veya Çalıştırılan Çocukların Korunması Projesi”nin hayata geçirilmesinde ise SHÇEK’a bağlı Ayvansaray Çocuk ve Gençlik Merkezi, Küçükbakkalköy Çocuk ve Gençlik Merkezi, Yeldeğirmeni Çocuk ve Gençlik Merkezi, Florya Çocuk ve Gençlik Merkezi, Beyoğlu 75. Yıl Çocuk ve Gençlik Merkezi, Ağaçlı Çocuk ve Gençlik Merkezi, Taksim Çocuk ve Gençlik Merkezi ve 80 Yıl Çocuk ve Gençlik Merkezi; Sağlık Bakanlığı’na bağlı UMATEM I ve UMATEM II servisleri; Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Umut Çocukları İlköğretim Okulu; İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesindeki İstanbul Sokak Çocukları Meslek Edindirme Merkezi (İSMEM), İl Emniyet Müdürlüğü’ne bağlı Çocuk Şube Müdürlüğü; Bahçeşehir Jandarma Çocuk Merkezi birlikte ve işbirliği içerisinde faaliyetler gösteren kurumlar olmuştur.

Sokakta yaşayan/çalışan çocukların rehabilitasyonuna yönelik çalışma yapanlar sadece resmi kurum ve kamu kuruluşları değildir. Bu konuda projeler oluşturarak harekete geçen sivil toplum örgütleri, gönüllü vakıf ve dernekler de bulunmaktadır. Bu konuda en etkin çalışmaları Türkiye Sokak Çocukları Vakfı ve Umut Çocukları Derneği yürütmektedir. Bunlar dışında özellikle sokakta çalışan çocuklara yönelik çalışmalar yapan Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, çocukların sokakta çalışma nedenlerini tespit edip koruyucu önlemler almayı, aileleri konuyla ilgili olarak bilgilendirip çocukların sokakta karşılaşılabileceği tehlikelere dair onları bilinçlendirmeyi, çocukların ailelerinin himayesinde eğitim hayatlarına devam etmelerini sağlamalarını ve sokak çocuğu olmalarına engel olmayı misyon edinmiş, bunun için uzun yıllar “Çocuklar Sokakta Solmasın” projesini yürütmüştür. Vakıf, gönüllü ekipleri ile söz konusu projeyi yürütmeye devam etmektedir. Aynı saik ile yola çıkan Üsküdar Belediyesi, 2010 yılında hayata geçirdiği Çocuk Eğitim Merkezi Projesi ile Üsküdar ilçesinde sokakta çalışan ve

¹⁷⁶ Altıntaş, s. 116-118.

okula gitmeyen çocukları korumaya ve eğitime tekrar kazandırmaya yönelik bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmalar yaklaşık altı yıldır devam etmektedir.

6. SOKAKTA ÇALIŞAN ÇOCUKLARI KORUMAYA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Türkiye’de sokak çocuklarının bir sosyal problem olarak kabul edilmesi, 1950’li yıllarda köyden kente göç olgusunun artışıyla özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde gözlenmiştir. Çocuklar, göçle birlikte ortaya çıkan aile içi şiddet ve ekonomik sorunlardan dolayı sokağa önce çalışmak amacıyla çıkmışlar sonra da sokakta yaşamaya başlamışlardır. Zaman içerisinde bu çocukların madde kullanmaya başladığı, suça bulaştığı ve çeteler hâlinde yaşadıkları gözlenmiştir. Bu çocukların sayısı günden güne artmaktadır. Görünen o ki, gerekli önlemler alınmadığı takdirde beraberinde getirdikleri problemlerle birlikte artmaya da devam edecektir.

Çocukların sokağa çıkması ile ortaya çıkan sorunların çözümünden önce, onları sokak yaşamına sevk eden problemlerin önüne geçmek için tedbir amaçlı ve önleyici çalışmalar yapmak gerekmektedir. Bunun için ülkemizde 2005 yılında çocukları sokağa düşüren nedenlerle sokak çocuklarının sorunlarının araştırılarak alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi amacıyla bir meclis araştırma komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun hazırladığı rapora göre konuyla ilgili çözüm önerileri şöyledir:¹⁷⁷

Çocukları sokak yaşamına veya sokakta çalışmaya mecbur kılan sebeplerin başında ekonomik imkânsızlıklar gelmektedir. Bunun için öncelikle yoksulluğu, işsizliği giderici sosyal politikaların güçlendirilmesi ve istihdama yönelik ekonomik politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Tüm toplumu kapsayacak şekilde sosyal güvenlik politikaları oluşturulmalı, aile ilişkilerini güçlendirmek üzere aileye yönelik eğitim programları düzenlenmelidir. Aile planlaması çalışmalarının önemi vatandaşlara anlatılmalı, konuyla ilgili kurum ve kuruluşların desteği alınmalıdır. Çocukların eğitime devamı sağlanmalı, özellikle kız çocuklarının okullaşma oranı yükseltilmelidir.

¹⁷⁷ TBMM, Sokak Çocukları Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, 2005
<http://www.sck.gov.tr/Tbmm/Sokak%20C3%87ocuklar%C4%B1%20Meclis%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1%20Komisyonu.pdf> (16 Ağustos 2016)

Çocukların sokakta çalışmasını önlemek için risk altındaki ailelerin ikamet ettiği semtlerde derslik sayısı artırılarak tam zamanlı eğitime geçilmelidir. Çocuğunu okula göndermeyen ve devamını sağlamayan aileler hakkında “İlköğretim Kanunu’nun öngördüğü hükümler uygulanmalı, okula göndermeyerek çocuğunun eğitim hakkını elinden almada ısrar eden ailelerden velayetinin alınması yönünde gerekli yasal düzenleme yapılmalıdır.

Risk altındaki çocukların okul dışı boş vakitlerini değerlendirmelerinde, Gençlik ve Spor Müdürlüklerine bağlı Gençlik Merkezlerinin yaygınlaştırılması ve daha fazla sayıda çocuğa ulaşılması hedeflenmelidir. Buradaki aktivitelere risk altındaki ailelerden katılacak çocuklar için katılım ücretsiz olmalıdır.

Risk altında bulunan ailelerin profili; valiliklerce illere, ilçelere ve semtlere göre çıkarılmalıdır. Bu ailelerin kentsel yaşama katılmalarına ve kente uyum sağlamalarına yardımcı olacak sosyal programlar “Toplum Merkezleri” ve “Aile Danışma Merkezleri” aracılığıyla uygulanmalıdır.

Yazılı ve görsel basın yayın araçları ile çocukların sokakta yaşamasının, çalışmasının risklerini ve madde kullanımının zararlarını anlatan çocuk programları uzman eğitimciler kontrolünde hazırlanarak yayınlanmalıdır.

Çocuklara ihtiyacı olan hizmetin sunulabilmesi için kurumların organize edilmesinin yanı sıra, o kurumlarda çalışacak sosyal hizmet uzmanı, psikolog gibi elemanların da yetiştirilmesi gerekmektedir.

Sorumluluğu altındaki çocukları istismar eden ailelerin çocukları koruma altına alınırken; koruma kararı ile birlikte vesayetin/velayetinin de aileden alınması yönünde yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

Hexan, toluol vb. maddeleri içeren yapıştırıcı veya tiner gibi boya çözücü olarak kullanılan kimyevi maddelerin çocuklar tarafından amacı dışında uyuşturucu olarak kullanımını kısıtlayan yasal düzenlemeler yapılmalı, bu maddelerin satışının kontrol edilmesi amacıyla sadece lisanslı işyerlerinde belgeli ve bildirimli satışlarının

yapılması sağlanmalıdır. Çocuklara satış yapan işletmeler hakkında cezai müeyyideler getirilmelidir.

Sokakta yaşayan/çalışan çocuklar ile ilgili ortak bir veri tabanı oluşturulmalıdır.

Sokakta yaşayan/çalışan çocuklardan eğitim sistemine dahil olamayanların sosyal ve psikolojik durumları göz önünde bulundurularak esnek eğitim programları geliştirilmelidir.

Sokakta yaşayan/çalışan ve madde kullanan çocukların hepsine aynı hizmet modeli sunulmaktadır. Çocukların evden kaçma, sokakta yaşama, çalışma, istismara maruz kalma, suç işleme, madde kullanma durumlarına göre hizmet birimlerinin ayrıştırılması ve uygulanacak hizmet modellerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu hizmetler ülke genelinde uygulanabilir projeler çerçevesinde standarda kavuşturulmalıdır.

Tren istasyonları ve otogarlarda bulunan polis noktalarının evden kaçan çocukların tespiti yönünde çalışmalar yapılması ve bu çocukların sokak yaşantısına alışmadan ailesine yönlendirilmesi gerekir.

Sokakta yaşayan/çalışan çocuğun ailesine teslim edilmeden önce, çocuk ve ailesiyle yapılacak mesleki çalışmalar sonrasında çocuğun aile yanına döndürülmesi ya da uygun bir sosyal hizmet kuruluşuna alınması gerekmektedir. Mesleki çalışmaların tamamlanmasına kadar geçecek süre içerisinde çocukların kalacakları “İlk Adım İstasyonları” yaygınlaştırılmalı ve mevcut koşulların iyileştirilmesi gerekir.

Çocuklar ve aileleri ile yapılan rehabilitasyon çalışmalarında nihai hedef, çocuğun ailesinin yanında ve ailesi ile birlikte rehabilite edilmesi olmalı neticede iş ve meslek sahibi olmasını sağlamaktır.

Uçucu madde bağımlısı çocukların tedavisi için UMATEM'lerin sayısı artırılmalıdır. Sokakta yaşayan ve kurum hizmetlerini kabul etmeyen çocuk ve gençlere yönelik ihtiyaç görülen illerde gece barınakları oluşturularak sokakta hiç çocuk kalmaması sağlanmalıdır.

Sosyal rehabilitasyon sonrası ailesine döndürülen çocukların izleme ve değerlendirme çalışmaları düzenli olarak takip edilmelidir.

Kaynakları harekete geçirmek, sokak çocuklarının eğitim ve öğretim gereksinimlerini karşılamak üzere hükümet kuruluşları ile birlikte özel sektör ve kamu sektörü ile ortak çalışmalar geliştirilmelidir.

Polis, jandarma, sosyal hizmet uzmanları, psikologlar, vb. gibi bu konumdaki çocuklarla ilgili görevler yapan kişilere yönelik eğitim çalışmaları düzenlenmesi ve bu çalışmaların desteklenmelidir.

7. KONU İLE İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Sokak çocukları problemi ülkemizde uzun yıllar önce, ekonomik ve toplumsal koşullar neticesinde ortaya çıkmıştır ve günümüzde de hâlâ çözüme kavuşmayı bekleyen bir mesele olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak bu meselenin araştırmalara konu olması ve çözümüne yönelik çalışmaların başlatılması 1990'lı yıllara tekabül etmektedir. UNICEF'in sokak çocukları sınıflandırmasında birinci kategori olarak tanımlanan sokakta çalışan çocuklar meselesi ise çok daha yakın tarihlerde ele alınmaya başlanmıştır. Konu ile ilgili yapılan araştırmalardan bazıları şunlardır:

Abdullah Karatay (2000), İstanbul'un 23 ilçesinde sokakta çalışan 905 çocuk ile görüşerek onlara 73 sorudan oluşan bir anket uygulamış, çocukların demografik özelliklerinin yanı sıra aileleri hakkında genel bilgilere, çocukların çalışma nedenlerine, sokakta yaptıkları işin türüne, çalışma koşullarına, günlük ortalama kaç saat çalıştıklarına dair bulguları incelemiştir.¹⁷⁸

Betül Altıntaş (2003), Ankara sokaklarında çalışan çocuklar ile ilgili yaptığı çalışmada UNICEF'in yaptığı sokak çocukları sınıflandırmasını yetersiz bulduğu gerekçesiyle sokakta çalışan çocuk kategorisini sokak çocuğu kavramından bağımsız olarak ele almış, sokakta çalışan çocukları, sokaktaki iş tercihlerine göre sınıflandırmıştır. Araştırmada Ankara sokaklarında çöp toplayarak, ayakkabı boyayarak,

¹⁷⁸ Karatay, "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", Sevgi Usta Sayıta ve Mustafa Ruhi Şirin (hızl.), **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı**, İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000.

simit, kağıt mendil, gül satarak para kazanmaya çalışan çocuklar, sosyo-demografik özellikler, çalışma nedenleri, aile yapıları, çalışma koşulları, sokakta karşılaştıkları tehlikeler ve geleceğe ilişkin beklentileri bakımından incelenmiştir.¹⁷⁹

Ayşegül Yıldız (2007) yaptığı çalışmada sokakta çalışan çocukların ahlâkî ve dini duygu gelişimlerini incelemiştir. Bunun için sokakta çalışan ve Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı tarafından yürütülen “Çocuklar Sokakta Solmasın” projesi kapsamında ilgilenilen 30 çocuk ile mülakat yapmış, çalışmaya konu olan çocukların sosyo-demografik özelliklerini, sokakta çalışma nedenlerini, sokakta çalışmalarının çocukların dini duygu gelişimi üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamıştır.¹⁸⁰

Mehmet Güngör (2009) tarafından Mersin’de sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar ile ilgili yapılan çalışmada öncelikle şehir, nüfus, ekonomi, işgücü, sağlık, yerel halkın eğitim durumu gibi hususlar bakımından incelenmiş; Mersin sınırları içerisinde yaşayan ve sokakta çalışan çocukların demografik özellikleri, sokakta çalışma nedenleri tespit edilmiş ve en sonunda da konu ile ilgili çözüm önerileri değerlendirilmiştir. Bunun için 517 katılımcıya anket yöntemi uygulanmıştır.¹⁸¹

¹⁷⁹ Betül Altıntaş, Mendile, **Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

¹⁸⁰ Ayşegül Yıldız, “Sokakta Çalışan Çocuklarda Ahlâkî ve Dini Duyguların Gelişimi”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2007).

¹⁸¹ Mehmet Güngör, **Mersin’de Sokakta Yaşayan ve Çalışan Çocuklar Sorunlar ve Çözümler**, Mersin: Mersin Valiliği, 2009.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

Belirlenen bir probleme güvenilir çözümler bulmak amacı ile planlı ve sistemli bir şekilde verilerin toplanması, çözümlenmesi, yorumlanarak değerlendirilmesi ve rapor edilmesi sürecine araştırma denir. Dolayısıyla araştırma, bir arama, öğrenme, bilinmeyi artık bilinir hâle getirme çabasıdır.¹⁸² Bilinen en yaygın araştırma yöntemi nicel araştırma yöntemidir. Ancak psikoloji, sosyoloji, antropoloji, eğitim gibi insan davranışlarını inceleyen sosyal bilimlerdeki araştırmalarda elde edilen verileri sadece sayılarla açıklamak çok zordur. Bu alanlarda yapılan ölçümler bizi bir davranışı kaç kişinin sergilediği hususunda bilgilendirir; ama o davranışın neden yapıldığı konusunda bize bir cevap vermemektedir. İnsan ve grup davranışlarının nedenini anlamaya yönelik böyle araştırmalara ise alan araştırması ya da nitel araştırma denir.

Bu araştırmanın konusunun da sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişiminin din psikolojisi açısından değerlendirilmesi olması, incelenen konunun muhtevası, düzeni, iç içe örüntülerden oluşması itibariyle meselenin derinliğine kavranması ihtiyacı ve çalışmanın az sayıda birey ile yürütülmesi, araştırmada nitel araştırma yönteminin tercih edilmesine sebep olmuştur.

Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, olguların ve olayların doğal ortamda, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma biçimidir.¹⁸³ Nitel araştırmada amaç, araştırma öznelerinin bakış açılarını anlamak, anlam dünyalarını ortaya koymak, olaylara onların gözüyle bakabilmektir. Bu yönüyle nitel araştırma, incelenen olguyu derinlemesine anlama, betimleme ve yorumlama imkânı sunmaktadır.¹⁸⁴

Bu araştırmada hedeflenen, sokakta çalışan çocukların dini gelişimlerinin seyrini tespit etmek, dini tasavvurlarını ve dini davranışlarını tüm boyutlarıyla

¹⁸² Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 22.

¹⁸³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2003, s. 19.

¹⁸⁴ Elif Kuş, **Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003, s. 87.

inceleyerek din kavramına bakış açılarını anlamak, gündelik hayatlarında dini inançlarının yeri ve önemi hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bu bilgilere ulaşılabilecek en iyi metot olarak da nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Araştırmanın teorik bölümünde veri toplama yöntemlerinden biri olan yazılı doküman inceleme tekniği kullanılmış, uygulama kısmında katılımlı gözlem ve derinlemesine mülakat tekniğinden yararlanılmıştır. Böylelikle konu ile ilgili katılımcıların algıları ve tutumları hakkında veriler toplanmıştır. Daha sonra bu veriler psikolojik, sosyolojik ve dini bağlamlarda ele alınmış, araştırmacı konuyu bu çerçevelerden anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Ayrıca nitel araştırma tekniğinin bir özelliği olarak yapılan her bir derinlemesine mülakat görüşmesinin tek ve biricik olduğu varsayılmış, araştırmada katı ve genel sonuçlar elde edilmesinden kaçınılmıştır.

Araştırmacı, çalışması esnasında nitel araştırmaların temel özellikleri olan doğal ortama duyarlılık, araştırmacının katılımcı rolü, bütüncül yaklaşım, algıların ortaya konması, araştırma deseninde esneklik ve tümevarımcı analiz¹⁸⁵ ilkelerine bağlı kalmaya çaba sarf etmiştir. Nitel araştırmanın birinci özelliği olan “doğal ortama duyarlılık” ilkesi gereğince katılımcıların dini duygu ve düşünceleri, araştırmaya konu olan Çocuk Eğitim Merkezi projesinin faaliyetlerinin yürütüldüğü eğitim binasında, katılımlı gözlem ve birebir, derinlemesine mülakat tekniği uygulanarak incelenmiştir. Böylelikle katılımcılar alışkın oldukları ortamdan uzaklaştırılmamış olup kendilerini güvende hissetmeleri sağlanmış, mülakatta yöneltilen sorulara içten cevaplar verebilecekleri koşullar tesis edilmiştir.

Nitel araştırmalarda araştırmacının katılımcılarla doğrudan görüşmeler yapması, incelenen olayın gerçekleştiği ortama katılması çok önemlidir. Bu doğrultuda söz konusu çalışmada araştırmacı, mülakatları gerçekleştirmeden önce yaklaşık altı ay boyunca katılımcılarla birlikte eğitim faaliyetlerine katılmış, onları gözlemlemeye çalışmıştır.

Nitel araştırmaların özelliklerinden biri bütüncül yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre bütün, onu meydana getiren parçalardan daha fazlasıdır. Benzer şekilde insan davranışı da karmaşık bir yapıya sahip olduğundan birbirinden bağımsız daha küçük

¹⁸⁵ Yıldırım ve Şimşek, s. 21-28.

davranışlara kolaylıkla bölünemeyecektir.¹⁸⁶ Bu varsayımdan hareketle, araştırma esnasında mülakatlardan elde edilen veriler önce farklı başlıklar altında incelenmiş olsa da sonuç kısmında bulgular, bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Nitel araştırmalarda önemli olan bir diğer husus araştırmaya katılan bireylerin birer veri kaynağı olarak kabul edilmesidir. Bu çalışmada da araştırmacı, araştırmaya katılan bireylerin konu ile ilgili algı ve deneyimlerini ortaya koymak üzere onlarla yüz yüze görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerde sadece mülakat formlarındaki sorulara bağlı kalmamış, sohbeti daha da derinleştirmek amacıyla katılımcıya, konuyla ilgili detaylara ulaşmayı sağlayan sorular da yönelmiştir.

Nitel araştırma süreci genel olarak problem belirleme, veri toplama aracını oluşturma, veri toplama, bu verileri açıklama ve yorumlama aşamalarından oluşmaktadır. Ancak araştırmanın başında oluşturulan kavramsal ve yöntemsel yapı, nitel araştırma süreci içerisinde birtakım değişikliklere uğrayabilmektedir. Yani nitel araştırmada, araştırma sürecinde araştırmanın yönünün değiştirilmesi, yeni problemlerin ortaya çıkması ile yeni yöntemlere başvurulması gerekebilir. Bu olasılık göz önünde bulundurularak bu araştırmada da araştırmacı esnek bir tutum sergilemiştir. Görüşme formları uygulanırken soru listesindeki sorular sırası ile değil, katılımcının özelliğine uygun olarak ve görüşmenin gidişatı da göz önünde bulundurularak sorulmuştur.

Nitel araştırmalarda temel ilkelere biri de tümevarımcı analizdir. Araştırmacı topladığı tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak incelediği probleme ilişkin ana temaları tespit etmeye, topladığı verileri anlamlı bir yapıya kavuşturmaya çalışmalıdır. Bu çalışmada da araştırmacı tümevarımcı analiz anlayışı ile hareket etmiş, araştırma neticesinde elde ettiği bulgulardan yola çıkarak sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini anlamaya ve yorumlamaya çalışmış, birtakım genel sonuçlara ulaşmıştır.

Bütün bunlarla birlikte söylemek gerekir ki nitel araştırma sonucunda elde edilen veriler sayısal ifadelerle indirgenemezler. Bu veriler üzerinde bazı sayısal analizler yapmak mümkündür; ancak nitel yöntemde amaç sayılar ile bir neticeye

¹⁸⁶ Yıldırım ve Şimşek, s. 23

ulaşmak değildir. Esas amaç incelenen konu ile ilgili okuyucuya betimsel ve gerçekçi bir tablo sunmaktır.¹⁸⁷ Bu araştırmada da ulaşılan veriler ile ilgili sayısal analizler yapılsa da, kullanılan metot gereği, sayısal sonuçlar elde etme kaygısı güdülmemiştir. Dolayısıyla bu araştırmadaki amaç da sokakta çalışan çocuk olgusunu betimlemek, dini ve mânevî gelişimlerini inceleyerek bilimsel bir tablo sunabilmek olmuştur.

A. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Bir araştırmada model dendiğinde araştırmamanın konusunu tayinden sonuçların sunulmasına kadarki faaliyetleri kapsayan süreç kastedilmektedir.¹⁸⁸ Bir diğer ifade ile model, araştırma amacına uygun ve ekonomik olarak verilerin toplanması, çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesi demektir.¹⁸⁹

İstanbul-Üsküdar örneğinden hareketle, zorunlu eğitim-öğretim döneminde olmalarına rağmen okula gitmeyip aile bütçesine katkıda bulunmak veya kendi masraflarını karşılamak amacıyla sokakta çalışan/çalıştırılan çocukların dini ve manevi gelişimlerini din psikolojisi açısından incelemeyi konu edinen bu araştırmanın teorik bölümünün modeli dokümantasyon yöntem ve teknikleriyle; uygulama ve araştırma bölümü ise tarama (survey), gözlem ve derinlemesine mülakat (görüşme) teknikleri ile elde edilen verilerden oluşturulmuştur. Araştırmada ayrıca katılımcıların demografik bilgilerine (yaş, cinsiyet, doğum yeri, kardeş sayısı, ailenin ekonomik durumu, eğitim durumu, sokakta yaptıkları işler, anne babalarının hayatta ve birlikte olup olmamaları durumu vb.) de yer verilerek örnekleme ilişkin detaylı bir profil çizilmesi sağlanmıştır.

Araştırmada görüşme tekniği olarak bireysel, yarı yapılandırılmış ve derinlemesine mülakat yöntemleri uygulanarak deneklerin din hakkındaki duygu ve düşünceleri, dini inançlarını ve davranışlarını yönlendiren faktörlerin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yöntemler, katılımcıların görüşlerinin öğrenilmesini sağlayacak en uygun araştırma yöntemleri olarak kabul edilmiştir.

¹⁸⁷ Yıldırım ve Şimşek, s. 27.

¹⁸⁸ Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001, s. 39.

¹⁸⁹ Karasar, s. 76.

Görüşme metodu, insanların duygularının ve davranışlarının neler olduğunu, neyi neden düşündüklerini, davranışlarını yönlendiren faktörleri ortaya çıkarmayı sağlayan bir veri toplama aracıdır. İnsanın zihnine ve kalbine girmeyi amaçlayan bilimsel bir araçtır.¹⁹⁰ Bireysel görüşme, görüşmeci ile görüşme yapılan kişi dışında kimsenin bulunmadığı görüşme türüdür. Dini duygu ve düşünce gibi hassas ve özel bir konuda bireyin görüşlerine derinlemesine ulaşabilmek için bu teknik tercih edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme, araştırmacının görüşme sorularını önceden hazırladığı, ancak görüşme esnasında araştırılan kişilere kısmi esneklik sağlayarak, oluşturulan soruların yeniden düzenlenmesine ve tartışılmasına izin verilen görüşme türüdür.¹⁹¹ Bu görüşme biçimi, katılımcının gerçek hislerini ortaya koyabilmesi, özgürce konuşabilmesi ve araştırmacıya açıklığa kavuşmayan noktaları anında soracağı sorularla aydınlatma imkânı verdiği için tercih edilmiştir. Derinlemesine mülakat yöntemi, daha çok açık uçlu soruların sorulması ile araştırılan konunun bütün boyutlarıyla ele alınmasını sağlayan, detaylı cevapların verilmesine imkân veren, yüz yüze ve birebir görüşülerek bilgi edinilen bir veri toplama türüdür. Görüşmeci ile görüşülen kişinin her ikisinin de ortak olarak katıldığı ve paylaşımda bulunduğu karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Görüşmeci, görüşülen kişinin zihninde var olan ve almayı umut ettiği düşüncelere sorular yoluyla ulaşmaya çalışır. Bu tür görüşmelerde görüşülen kişi kendisini ifade etme fırsatı bulurken, araştırmacı da görüşme yaptığı kişinin anlam dünyasını, içinde bulunduğu özel durumlara ait duygu, düşünce ve tecrübelerini yine onların ifadeleriyle anlama imkânına sahip olur.¹⁹² Bu araştırmada derinlemesine mülakat tekniğinin uygulanmasının en önemli nedenleri, araştırmacı ile katılımcının doğrudan iletişim kurabilmesi, değişen koşullara uyabilme esnekliği ve geri bildirim mekanizmasının anında işleyebilmesidir.

B. ARAŞTIRMAYA KONU OLAN PROJENİN KAPSAMI

Çocuk Eğitim Merkezi (ÇEM), zorunlu eğitim öğretim çağında olup aileleri tarafından çalıştırıldıklarından dolayı okula gidemeyen çocuklara hizmet sunulması amacıyla Üsküdar Belediyesi tarafından hayata geçirilmiş bir projedir. Proje temel

¹⁹⁰ Durmuş Ekiz, **Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metodlarına Giriş**, Ankara: Anı Yayıncılık, 2003, s. 61.

¹⁹¹ Ekiz, s. 62.

¹⁹² Hasan Hüseyin Tekin, "Nitel Araştırma Yönteminin Bir veri Toplama Tekniği olarak Derinlemesine Görüşme", **Sosyoloji Dergisi**, C. 3, Sayı. 13 (2006), s. 101-102.

olarak çocukların olumsuz ve kötü alışkanlıklar kazanabilecekleri riskli mekânlardan uzak tutulması, eğitime devamları sağlanarak zihinsel ve fiziksel gelişimlerine yardımcı olunması, meslek edindirilerek ülkemize artı değer olarak kazandırılmaları suretiyle sağlıklı genç nesiller yetiştirmeyi hedeflemektedir.

Projenin hedef kitlesi; Üsküdar'da ikâmet eden, 7-14 yaş aralığında olup sokakta çalışan veya çalıştırılan, bu nedenle eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalan ya da okula düzenli devam edemeyen çocuklardır. Proje kapsamında sokakta çalışmak zorunda kalan çocukların kötü çalışma koşullarından ve zararlı alışkanlık edinmelerine elverişli ortamlardan uzaklaştırılarak okullarına devam etmeleri, eğitim yaşını dolduranların yetenekleri doğrultusunda icra edebilecekleri bir meslek edinmelerine yönelik çalışmalar yürütülmektedir. Ayrıca ekonomik imkânlarının yetersizliğinden dolayı aileleri tarafından çalıştırılan çocukların ailelerine çocukların okula devamlarının sağlanması hâlinde maddi yardımda bulunulmakta, çocukların psikolojik ve fiziksel hastalıklarının tedavisi de merkez tarafından üstlenilmektedir. Bununla birlikte merkezde çocukların kişisel bakımları da sağlanmakta, kişisel becerilerinin geliştirilmesi için imkânlar sunulmakta, psikolojik danışma ve rehberlik hizmeti, tiyatro, müzik ve resim eğitimleri verilerek güzel sanatlar konusunda yeteneklerinin erken yaşta keşfedilmesine yönelik birtakım hizmetler de sunulmaktadır.

Sokakta çalışan veya satış yapan bu çocuklar, İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü ile yapılan iş birliği neticesinde ya da çalıştıkları yerlerde tespit edilmektedir. Sokakta çalıştıkları için okula gitmeyen çocuklar, çoğunlukla okullardan gelen devamsızlık raporları ile belirlenmektedir. Çocuğun eğitimi ile ilgilenemeyen, maddi koşullar itibarıyla yoksul olan kalabalık nüfuslu ailelerin çocukları, kurum tarafından risk grubu olarak nitelendirilmektedir. Kurumda görevli olan sosyolog ve psikologların eşliğinde aile ile irtibat kurulmakta, kurumun şartlarına uygun olanlar ailenin de onayı ile kuruma kaydedilmektedir.

Çocuk Eğitim Merkezi'ne kayıt olan çocukların aile ile ilişkileri uzmanlar tarafından incelenmekte, çocuğun maddi ihtiyaçlarının yanı sıra sosyal gereksinimleri de göz önünde bulundurularak kurum faaliyetleri bunu sağlayacak şekilde düzenlenmektedir. Ailenin maddi ihtiyaçları için Üsküdar Belediyesi ile irtibata

geçilmekte, aile, ilgili kişilere yönlendirilmektedir. Ayrıca haftada bir gün uzmanlar tarafından ailelere eğitim hizmeti sunulmaktadır. Çocukların okul derslerine yardımcı olacak eğitim destek programları hazırlanmakta; çocuğun duygusal ve sosyal rehabilitasyonu için spor, gezi, piknik, sinema, tiyatro gibi etkinlikler düzenlenmekte, eliş ve güzel sanatlara dair dersler verilmektedir. İhtiyaç hâlinde çocukların sağlık durumları ile de yakından ilgilenilmekte, diş taraması, genel sağlık kontrolü de yine kurum tarafından üstlenilmektedir.

Kurumda psikolog, sosyolog, güvenlik elemanı, eğitmenler, çocukların evden alınıp kuruma ulaştırılmasını sağlayan şoför ve hostes, mutfaktan ve temizlikten sorumlu personellerin yanı sıra “gönüllü eğitmenler” olarak adlandırılan kişiler de hizmet sunmaktadır. Gönüllü eğitmenler kurum ile işbirliği yapan sivil toplum kuruluşları ya da vakıflar aracılığıyla projeye dahil olmaktadır. Ayrıca bazı üniversitelerin toplum hizmeti uygulama dersi dolayısıyla üniversite öğrencileri de kuruma gelerek bizzat etkinlikler düzenlemekte ya da kurumun organize ettiği faaliyetlere katılmaktadır.

2016 yılı Eylül ayı itibariyle kuruma kayıtlı olan çocuk sayısı 117’dir. Bunlardan kuruma düzenli olarak gelen ve faaliyetlere katılan çocuk sayısı ise yaklaşık olarak 60’tır.

C. EVREN VE ÖRNEKLEM

Araştırmanın evrenini İstanbul ili sınırlarında yaşayıp sokakta çalışan 11-14 yaş aralığındaki çocuklar oluşturmaktadır. Ancak İstanbul gibi büyük bir şehirde böyle geniş bir popülasyonu tam olarak tasvir etmek mümkün olmadığından, bu geniş evrenden bir örneklem çıkarılmış, bu örneklem vasıtasıyla evren hakkında genellemelere gidilmiştir. Araştırmanın örneklemine Üsküdar ilçesinde ikâmet eden ve zorunlu eğitim-öğretim çağında olmasına rağmen sokakta çalışan ve okula gitmeyen, Üsküdar Belediyesi’nin yürüttüğü Çocuk Eğitim Merkezi Projesi kapsamında ilgilenilen 11-14 yaş aralığındaki 20 çocuk meydana getirmektedir.

D. ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Araştırmanın örneklemini teşkil eden katılımcıların bazı demografik özelliklerinin dağılımını gösteren tablolar, aşağıda sırası ile gösterilmiştir:

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Dağılım

Cinsiyet	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kız	4	20
Erkek	16	80
Toplam	20	100

Katılımcıların sayısı Tablo 2’de görüldüğü üzere toplam 20’dir. Bunlardan 4’ü (%20) kız çocuğu, 16’sı (%80) ise erkek çocuğudur.

Buna göre sokakta çalışan çocukların büyük kısmını erkek çocuklar oluşturmaktadır. Bu sonuç, sokakta çalışan çocukların çoğunlukla erkek çocuklardan oluştuğu varsayımımızı doğrulamaktadır. Ayrıca daha evvel bu alanda yapılan araştırmalar da, erkek çocukların sayısının kız çocuklardan daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹³

Tablo 2: Katılımcıların Yaşlarına Göre Dağılım

Yaş	Sayı (N)	Yüzde (%)
10 yaş	2	10
11 yaş	5	25
12 yaş	3	15
13 yaş	5	25
14 yaş	5	25
Toplam	20	100

¹⁹³ Geniş bilgi için bkz. Sevil Atauz, *Ankara’da ve Şanlıurfa’da Sokak Çocukları*, s. 13; Mehmet Güngör, s. 71; Karatay, “Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri”, *1. İstanbul Çocuk Kurultayı*, s. 447; Karatay, “İstanbul’un Sokakları ve Çalışan Çocuklar”, *1. İstanbul Çocuk Kurultayı*, s. 476.

Araştırmaya katılanların yaşlarına göre dağılımı, Tablo 2’de gösterildiği gibidir. Buna göre katılımcılar 10, 11, 12, 13 veya 14 yaşındadır. 11, 13 ve 14 yaş grubu 5’er çocuktan oluşmaktadır ve eşit dağılıma sahiptir. Bu sırayı 3 çocukla 12 yaş grubu, 2 çocukla 10 yaş grubu takip etmektedir.

Bulgulara göre çocukların sokakta çalışma yaşı yaklaşık olarak ilköğretim dönemine tekabül etmektedir ve oldukça düşüktür. 1990 yılında yaptığı “Ankara ve Şanlıurfa’da Sokak Çocukları” isimli araştırmasında Sevil Atauz’un elde ettiği verilere göre de sokakta çalışan çocukların büyük bir bölümü erkek çocuklardan oluşmaktadır ve 11-15 yaş aralığındadır. Abdullah Karatay’ da 2000 yılında tamamladığı “İstanbul Sokakları ve Çalışan Çocuklar” araştırmasında sokakta çalışan çocukların %87’sinin 11-15 yaş aralığında olduğunu tespit etmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Kardeş Sayılarına Göre Dağılım

Kardeş Sayısı	Sayı (N)	Yüzde (%)
1-3 kardeş	6	30
4-5 kardeş	9	45
6 kardeş	2	10
7 kardeş	1	5
8 kardeş	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların kardeş sayılarının dağılımı 5 gruba ayrılarak gösterilmiştir. Buna göre kardeş sayısı 1 ile 3 arasında değişen 6 çocuk (%30), 4 ile 5 arasında değişen 9 çocuk (%45), 6 kardeşi olan 2 çocuk (%10), 7 kardeşi olan 1 çocuk (%5), 8 kardeşi olan 2 çocuk (%10) bulunmaktadır.

Edinilen bulgular değerlendirildiğinde sokakta çalışan çocukların büyük kısmının kalabalık ailelere mensup olduğu görülmektedir. Bu sonuç, araştırmanın başındaki “Sokakta çalışan çocuklar kalabalık ailelerin çocuklarıdır.” varsayımını destekler mahiyettedir. Ayrıca konu ile ilgili daha önce yapılan araştırmalarda da kalabalık ailelere mensup çocukların hem gelişim bakımından akranlarını geriden takip

ettikleri, hem de ailenin ekonomik yetersizlikleri nedeniyle çalışmak zorunda kaldıkları görülmüştür.¹⁹⁴

Tablo 4: Katılımcıların Annelerinin Hayatta Olma Durumuna Göre Dağılım

Anne	Sayı (N)	Yüzde (%)
Sağ	20	100
Ölü	0	0
Toplam	20	100

Katılımcıların annelerinin hayatta olup olmama durumuna göre dağılımı Tablo 4'te görüldüğü gibidir. Buna göre çocukların tamamının annesi hayattadır.

Tablo 5: Katılımcıların Babalarının Hayatta Olma Durumuna Göre Dağılım

Baba	Sayı (N)	Yüzde (%)
Sağ	20	100
Ölü	0	0
Toplam	20	100

Katılımcıların babalarının hayatta olup olmama durumuna göre dağılımı Tablo 5'te görüldüğü gibidir. Buna göre çocukların tamamının babası hayattadır.

Tablo 6: Katılımcıların Anne Babalarının Birlikte Olma Durumuna Göre Dağılım

Anne- Baba Birlikteliği	Sayı (N)	Yüzde (%)
Birlikte	18	90
Ayrı	2	0
Toplam	20	100

¹⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. Karatay, "Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri", **1. İstanbul Çocuk Kurultayı**, s. 443; Karatay, "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", **1. İstanbul Çocuk Kurultayı**, s. 478; Mehmet Güngör, s. 106.

Katılımcıların anne babalarının birlikte olma durumlarına göre dağılımı Tablo 6'da gösterilmiştir. Buna göre 18 çocuğun (%90) anne ve babası birlikte, 2 çocuğun (%10) ise ayrı yaşamaktadır.

Bulgulara göre katılımcıların aile bütünlüğü büyük oranda korunmaktadır. Sokakta yaşayan çocuklar daha çok parçalanmış ailelerin çocukları iken, sokakta çalışan çocukların aile bütünlüğünün büyük ölçüde korunduğunu, çocukların aileleri ile bağlarının devam ettiğini söylemek mümkündür.

Abdullah Karatay'ın Beyoğlu'nda sokakta çalışan çocuklar ve aileleri üzerine yaptığı araştırmada da sokakta çalışan çocukların neredeyse tamamının anne-babalarının sağ ve birlikte olduğu görülmüştür. Karatay daha sonra İstanbul'un 23 ilçesinde yaptığı benzer çalışmada da aynı neticeye ulaşmıştır. Mehmet Güngör'ün çalışmasında Mersin'de sokakta yaşayan ve çalışan çocukların aileleri ile ilgili edindiği verilerde de çocukların büyük çoğunluğunun anne ve babaları hayattadır.¹⁹⁵ Dolayısıyla bu araştırmada konu ile ilgili edinilen bulgular, yukarıda bahsi geçen benzer araştırmalar ile örtüşmektedir.

Tablo 7: Katılımcıların Doğum Yerlerine Göre Dağılım

Doğum Yeri	Sayı (N)	Yüzde (%)
İzmit	2	10
Ankara	1	5
Kastamonu	1	5
Van	2	10
Siirt	9	45
Bitlis	5	25
Toplam	20	100

Tablo 7'de katılımcıların doğum yerlerine göre dağılımı gösterilmiştir. Buna göre doğum yeri İzmit olan 2 çocuk (%10), Ankara olan 1 çocuk (%5), Kastamonu olan

¹⁹⁵ Karatay, "Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri", 1. İstanbul Çocuk Kurultayı, s. 447; Karatay, "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", 1. İstanbul Çocuk Kurultayı, s. 512; Mehmet Güngör, s. 76-81.

1 çocuk (%5), Van olan 2 çocuk (%10), Siirt olan 9 çocuk (%45), Bitlis olan ise 5 çocuk (%25) bulunmaktadır.

Bulgular değerlendirildiğinde çocukların ailelerinin başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki şehirler olmak üzere İstanbul'a nispetle daha küçük şehirlerden göç ettikleri görülmektedir. Bu göç neticesinde ailelerin büyük şehre tutunma çabaları, çocukların aile bütçesine katkıda bulunmak maksadıyla sokakta çalışmalarına neden olmuştur. Abdullah Karatay'ın bulgularına göre de sokakta çalışan çocukların %69'unun doğum yerleri Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu gibi yoksulla özdeşleşmiş bölgelerde yer alan şehirlerdir.¹⁹⁶ Ayşegül Yıldız'ın 2010 yılında yaptığı araştırmanın verilerine göre çocukların ailelerinin % 63,33 gibi büyük çoğunluğu İstanbul'a Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelmiştir.¹⁹⁷ Benzer şekilde Mehmet Güngör'ün araştırması da sokakta çalışan çocukların ailelerinin çoğunlukla kırdan kente göç etmiş, ekonomik durumu zayıf aileler olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁸

Katılımcıların eğitim durumlarına göre dağılımı Tablo 8'de görüldüğü gibidir.

Tablo 8: Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Dağılım

Eğitim Durumu	Sınıf	Sayı (N)	Yüzde (%)
İlkokul	2. sınıf	1	5
	3. sınıf	1	5
Ortaokul	5. sınıf	5	25
	6. sınıf	3	15
	7. sınıf	5	25
	8. sınıf	5	25
Toplam		20	100

Mülakata katılan çocukların eğitim düzeyleri ilkokul ve ortaokul olmak üzere 2 genel kategoriye ayrılmıştır. 1 çocuk (%5) ilkokul 2. sınıf, 1 çocuk (%5) ise ilkokul 3.

¹⁹⁶ Karatay, "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", 1. İstanbul Çocuk Kurultayı, s. 485.

¹⁹⁷ Yıldız, s. 58.

¹⁹⁸ Mehmet Güngör, s. 72-73.

sınıfta; 5 çocuk (%25) ortaokul 5. sınıfta, 3 çocuk (%15) ortaokul 6. sınıfta, 5 çocuk (%25) ortaokul 7. sınıfta, 5 çocuk (%25) ise ortaokul 8. sınıfta okumaktadır.

İki katılımcının eğitim düzeyi ortaokul seviyesinde olması gerekirken akranlarının gerisinde kalmıştır ve hâlâ ilkokul seviyesindedir. Diğer katılımcılar ise yaşları ile paralel bir şekilde eğitimlerine devam etmektedirler. Bu durum, araştırmanın başında ortaya koyulan çocukların sokakta çalışmalarının eğitimlerine devam edebilmelerine engel olduğu varsayımını doğrular niteliktedir. Benzer şekilde Karatay'ın araştırmasından edindiği verilere göre sokakta çalışan çocukların %29'unun bir yerden sonra eğitim-öğretime devam etmemektedir. %17'si ise okul çağına geldikleri hâlde eğitime hiç başlamamışlardır. İki araştırmadan elde edilen bulgular, çocukların sokakta çalışmalarının okula devam etmeleri konusunda büyük bir engel teşkil ettiğini, sokak ile okul arasında kalan çocukların çoğunlukla sokağı tercih ettiklerinin ispatlar şekildedir.

Tablo 9: Katılımcıların Sokakta Yaptıkları İş Türüne Göre Dağılım

Yapılan İşin Türü	Sayı (N)	Yüzde (%)
Mendil, su, çekirdek vb. satma	18	90
Tartıda durma	2	0
Toplam	20	100

Çocukların sokakta yaptıkları iş türüne göre dağılımları yukarıda gösterildiği gibidir. Buna göre 18 çocuk (%90) mendil, su, çekirdek vb. şeylerin satışını yaparken 2 çocuk (%10) tartıda durarak para kazanmaya çalışmaktadır. Buna göre sokakta çalışan çocuklar, çok az sermaye ile dönebilen ve bir beceriye sahip olmayı gerektirmeyen işlerde çalışmaktadır.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Mehmet Güngör, s. 131.

Tablo 10: Katılımcıların Ailelerinin Maddi Koşullarına Göre Dağılım

Ailenin Maddi Koşulları	Sayı (N)	Yüzde (%)
İyi durumda	0	0
Orta durumda	0	0
Kötü durumda	20	100
Toplam	20	100

Katılımcıların ailelerinin maddi koşullarına göre dağılım yukarıdaki tabloda gösterildiği gibidir. Buna göre ailelerin ekonomik durumları iyi, orta ve kötü durumda olmak üzere 3 seviyeye ayrılmıştır. Ancak tabloda da görüldüğü gibi tüm katılımcıların ailelerinin maddi koşulları kötü durumdadır. Dolayısıyla bu durum katılımcıların neden sokakta çalıştıkları sorusunu açıklığa kavuşturmaktadır. Konu ile ilgili yapılan önceki araştırmalarda edinilen bulgular da sokakta çalışan çocukların ailelerinin ekonomik durumlarının zayıf olduğu görüşünü desteklemektedir.²⁰⁰

E. UYGULAMA

Bu araştırma, çocukların dünyasına girmek ve onları anlamak üzerine bir çalışma olduğu için, bu konuda veri toplanabilecek en uygun araç olarak derinlemesine mülakat tekniği tercih edilmiştir. Bunun için öncelikle çocuklarla etkin ve karşılıklı iletişim kurmak üzere bir hazırlık süreci planlanmıştır. Araştırmacı, Üsküdar Belediyesi'nin sokakta çalışan/çalıştırılan çocukları koruma ve onları eğitim öğretim hayatına tekrar kazandırma amacıyla yürüttüğü projenin uygulama yeri olan Çocuk Eğitim Merkezi binasında, yaklaşık yedi ay boyunca çocuklara yönelik uygulamalara ve derslere gönüllü ve aktif bir şekilde katılmış, böylelikle çocukları daha yakından tanıma ve gözleme imkânı bulmuştur. Bu durum mülakat yapılacak çocukların tespitini de kolaylaştırmıştır.

Araştırmacı öncelikle kurumun amacı doğrultusunda etkinlikler düzenleyip çocuklarla ortak zaman ve mekân yaratarak onlarla paylaşımda bulunabileceği ve kendilerini çekinmeden ifade edebilecekleri bir zemin hazırlamıştır. Mülakatlar ise

²⁰⁰ Yıldız, s. 60; Karatay, "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar", 1. İstanbul Çocuk Kurultayı, s. 503; Mehmet Güngör, s. 129; Altıntaş, s. 157.

yaklaşık altıncı ayın sonunda, çocuklarla ihtiyaç duyulan bağın kurulması ile gerçekleştirilmiştir. Buradaki amaç onların hem psiko-sosyal gelişimlerini izlemek, hem de kendilerini güvende hissetmelerini sağlayarak soruları baskı hissetmeden cevaplandırmalarını sağlamaktır.

Uygun zemin oluşturulduktan sonra kurumdan gerekli izin alınarak mülakat yapılacak çocuklar tespit edilmiştir. Çocukların kendilerini yabancı hissetmemeleri, samimi ve güvenilir bir sohbet ortamının sağlanabilmesi için görüşmeler, Çocuk Eğitim Merkezi binasında, oyun, eğlence ve eğitim gibi faaliyetlerin düzenlenmesi için tahsis edilen proje odalarında, çocukların etkinliklere katılımlarını aksatmayacak şekilde önceden planlanarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmeden önce her bir katılımcıya çalışmanın amacı izah edilerek katkıda bulunmak isteyip istemeyecekleri sorulmuş, olumlu yanıt alınınca görüşmeye devam edilmiştir. Ayrıca yöneltilecek sorulara cevap verirken doğru veya yanlış diye kaygılanmalarını gerektirecek bir durumun olmadığı, sadece ne hissettiği ya da ne düşündüğünü araştırmacı ile paylaşmasının yeterli olacağı hatırlatılmıştır. Görüşmeye katılmayı kabul eden çocuklara bu araştırmada isimlerinin belirtilmeyeceği ve gizli kalacağı, verdikleri bilgilerin sadece bu araştırmada kullanılacağı ve başkaları ile paylaşılmayacağı konusunda güven verilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri hakkındaki sorular çocukları tedirgin eder endişesi ile onlara yöneltilmemiş, her bir çocuk hakkında gerekli olan bilgi, kurum çalışanları ile gerçekleştirilen görüşmeler sayesinde temin edilmiştir. Ayrıca mülakatlar esnasında çocukların sokakta yaptıkları işlere dair herhangi bir soruya ya da konuşmaya da yer verilmemiştir.

Mülakat soruları görüşmelerden evvel belirlenmiş, çalışmanın amacına uygun olarak önce temel, daha sonra alt başlıklara ayrılarak konuyu detaylandırarak şekilde çoğaltılmıştır. Sorular çocuklara sözlü olarak ve bireysel görüşme ile sunulmuştur. Soruların sırası katılımcıların verdikleri cevaplara göre yeniden düzenlenmiş, anlamadığı kısımlar çocuğun görüşlerine ve hislerine müdahale edilmeden açıklanmış, önemli görülen hususların derinleştirilmesi için yoğun gayret sarf edilmiştir. Bazı sorular hikâyeler anlatılarak, gündelik yaşamdan örnekler sunularak yöneltilmiş, böylece katılımcının daha geniş ve teferruatlı cevaplar vermesi amaçlanmıştır.

Uygulanan görüşme tekniğinin sağladığı bir avantaj olarak görüşmeyi yapan kişinin konuşma arasına girmesi, ek sorular yöneltmesi ya da katılımcıya göre soruların ifade edilmiş biçimini değiştirebilmesi gibi esneklikler sayesinde araştırmada daha güvenilir bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır.

Görüşmeler ortalama yirmi beş dakika sürmüştür, görüşmeler esnasında katılımcının izni doğrultusunda yazılı notlar tutulmuş ve ses kaydı alınmıştır. Kayıtlar geciktirilmeden deşifre edilmiş, yazılı notlarla birlikte veri olarak tekrar düzenlenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, çalışmada kullanılan nitel araştırma yöntemi gereği; sokakta çalışan/çalıştırılan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimleriyle ilgili olarak sorulan sorulara derinlemesine mülakat ve katılımlı gözlem tekniklerinin uygulanması sonucu elde edilen cevaplar değerlendirilecek ve yorumlanacaktır. Böylelikle araştırma neticesinde elde edilen bulgular; sokakta çalışan çocukların din hakkındaki duygu ve düşünceleri, dini tutum ve algıları, dini inançlarını ve davranışlarını yönlendiren faktörlerin neler olduğunu içermesi bakımından subjektif verilere dayanacaktır. Söz konusu veriler, mülakatlar esnasında kullanılan toplam 44 maddelik soru listesinden oluşan derinlemesine mülakat formu aracılığı ile elde edilmiştir. Formların uygulanması ile elde edilen verileri daha açık ve somut bir şekilde ortaya koymak için neredeyse her bulgu sayısal olarak tablolar hâlinde gösterilmeye çalışılmıştır. Yalnız burada amaç, söz konusu verilerle ilgili sayısal sonuçlar edinmek değil, araştırılan konunun daha teferruatlı bir biçimde betimlenmesini sağlamaktır.

Bu bölümde, araştırmanın kapsamı ve edinilen bulgular çerçevesinde katılımcıların dini inançlarının gelişimi ve niteliği, dini tasavvurlarının mahiyeti ve içeriği, ibadet ve duanın hayatlarındaki yeri ve anlamı, dini inançlarının gündelik yaşamlarına tesiri, ahlâk gelişimlerinin dini inançları ile münasebeti gibi konular incelenmiştir. Bunun için ilk olarak beş başlık belirlenmiş, onlar da kendi içinde alt başlıklara ayrılarak konunun daha detaylı bir biçimde ele alınması amaçlanmıştır.

A. DİNİ İNANCA DAİR BULGULAR

Bir dinin mensubu olmak demek, o dinin ortaya koyduğu inanç esaslarını kabul etmek demektir. Dini inançların en temel unsuru ise duyular üstü, her şeye gücü yeten kudret sahibi bir yaratıcının varlığına inanmaktır. Bu aşkın varlık, yarattıklarının yaşamlarını düzenlemek adına bir takım ilkeler ve öğretiler ortaya koymakta, inanlardan da inançlarının gereği olarak bunlara uymalarını istemektedir. Aynı şekilde İslam dini de Allah'ın belirlediği inanç esasları üzerine kurulmuştur.

Sokakta çalışan çocukların dini ve manevi gelişimlerini anlamak ve öğrenmek amacıyla yapılan bu araştırmada, çocukların Allah inancına sahip olup olmadıkları, bu inancın mahiyeti ve niteliği, ilk çocukluk döneminden itibaren dini duygu ve düşünce gelişimlerinin seyri, dini inançlarının kaynağı, dini arayışları, peygamber tasavvurları, dünyayı anlamlandırmalarında ahiret hayatına dair bilgilerinin payı ve kader inançlarının niteliği ile ilgili sorular sorulmuştur. Bu sorulardan elde edilen bulgulara göre dini inanç konusu; Allah inancı, peygamber inancı, ahiret inancı ve kader inancı başlıkları altında incelenmiştir.

1. ALLAH İNANCI

a. Katılımcıların Allah İnancı ile İlgili Bulgular

Katılımcılarla gerçekleştirilen mülakat esnasında onlara yöneltilen “Allah’ın varlığına ve birliğine inanıyor musun?” sorusuna çocukların verdikleri cevaplar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 11: Allah İnancına Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İnanıyorum	20	100
İnanmıyorum	0	0
Toplam	20	100

Tabloda da görüldüğü üzere 20 katılımcının tamamı bir yaratıcının varlığını kabul ettiklerini, Allah’ın varlığına ve birliğine inandıklarını ifade etmişlerdir. Buna göre çocukların hepsinde Allah inancı vardır.

b. Katılımcılarda Dini Uyanışın Zamanı İle İlgili Bulgular

Katılımcıların Allah inancına sahip olmaları, dini uyanışlarının ne zaman ve nasıl gerçekleştiği sorusunu da beraberinde getirmiştir. Katılımcılara yöneltilen “Bir yaratıcının olduğunu ilk ne zaman fark ettin?” sorusuna verilen cevapların dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 12: Dini Uyanışın Zamanına Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kendimi bildim bileli	3	15
Küçüklüğümden beri	6	30
Üç yaşımdan beri	1	5
Dört-beş yaşımdan beri	1	5
Altı-yedi yaşımdan beri	2	10
On yaşımdan beri	2	10
Yeni inanmaya başladım (11 yaş)	1	5
Hatırlamıyorum	4	20
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 20 katılımcıya yöneltilen aynı soruya 9 farklı cevap verilmiş, bu cevapların içeriği kategoriler hâlinde gösterilmiştir. Buna göre 6 çocuk küçüklüğünden beri Allah inancına sahip olduğunu belirtmiştir. 4 çocuk ne zaman inanmaya başladığını hatırlamadığını, 3 çocuk kendisini bildiğinden beri Allah'a inandığını, 1 çocuk üç yaşından beri, 1 çocuk dört beş yaşından beri, 1 çocuk yedi yaşından beri, 2 çocuk on yaşında din dersi almaya başladığından beri, on bir yaşındaki 1 çocuk ise yeni inanmaya başladığını ifade etmiştir. Bulgulara göre katılımcıların %55'inde çok erken yaşlardan itibaren Allah inancı yerleşmeye başlamıştır.

İnsan akıl sahibi bir varlıktır, dolayısıyla zihninin çocukluktan itibaren kendisi ve evrenin var oluşuna dair sorularla meşgul olması çok doğaldır. İnsanın bu arayışı, dini inancının motivasyon kaynağı olabilir. Hatta bazı araştırmacılara göre dinî eğilimler ve duygulara insan doğuştan sahiptir. Ancak çocukluktan itibaren bu kabiliyetin uyandırılması ve teşvik edilmesi gerekmektedir. Vergote'ye göre de belirli psikolojik koşullar sağlandığında çocukta dini inanç erken ortaya çıkacaktır.²⁰¹

Bireyin bir dini inancı fark etmesi ve ona inanmayı kabul etmesi, iç ve dış faktörlerin tesiri ile olmaktadır. İç faktörler çocuğun kendi duyduğu merak ve ihtiyaç duygusu olarak tezahür ederken, dış faktörler aile ve çevrede görülen ibadet ve dua gibi

²⁰¹ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 42; Konuk, s. 22.

dini ritüellerin bireyin ilgisini çekmesi ve onları taklit etmesi şeklinde görülmektedir. Araştırmada katılımcılara yöneltilen “Bir yaratıcının olduğunu nasıl fark ettin?” sorusu, katılımcıların dini uyanışında iç ve dış faktörlerden hangisinin etkili olduğunu anlamaya yöneliktir. Katılımcıların cevaplarının dağılımı ise tablodaki gibidir:

Tablo 13: Dini İncanın Uyanışında İç ve Dış Faktörlerin Etkisine Göre Dağılım

Kategoriler	Alt Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
		20	100
İç Etkenler	Merak	6	30
Dış Etkenler	Aile	9	45
	Çevre	2	10
Kararsızlar	Bilmiyorum	2	10
	Hatırlamıyorum	1	5

Katılımcılardan 6 çocuk Allah inancının kendi arayışı veya merakından dolayı ailesine ve çevresine sorması ile meydana geldiğini ifade etmiştir. Dünyaya nasıl geldiği, evreni kimin var ettiği gibi düşünceler bir inanma ihtiyacı ve merak hissi doğurmuş, bireyde Allah inancını tetikleyen bir motivasyon kaynağı olmuştur. 11 çocuk bir yaratıcıya inanma fikrinin dış etkenler vasıtası ile ortaya çıktığını belirtmiş, bunlardan 9 çocuk aile bireylerini dua ederken veya namaz kılarken görmesi nedeniyle, 2 çocuk din eğitimi almaya başlamasıyla Allah’a inandığını söylemiştir. 3 çocuk ise dini uyanışının nasıl gerçekleştiğini bilmediğini veya hatırlamadığını ifade etmiştir.

Bulgular değerlendirildiğinde çocuğun dini inancının ortaya çıkışında en önemli etkenlerin aile ve çevre olduğu görülmektedir. Özellikle erken yaşlarda çocuk, bir modele, bir özdeşim objesine ihtiyaç duymakta, ilk dini inancı da yine bu modele göre şekillenmektedir. Çocuğun hayatındaki ilk rol modelleri ise anne ve babasıdır. Onların gündelik hayatlarında dini inançlarından bahsetmeleri, dini ritüelleri yerine getirme şekilleri ve sıklığı çocuğun merak duygusunu tetiklemekte, bir dinin mensubu olma ve bir yaratıcıya inanma ihtiyacını da kuvvetlendirmektedir.

Kerim Yavuz'un 7-12 yaş grubundaki çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini incelediği araştırmasında dini inancın oluşmasında etkili olan faktörler iç ve dış etkenler olarak ikiye ayrılmış; iç etkenler merak, ferdi kabiliyet, zihni arayış diye sınıflandırılırken dış etkenler aile fertleri büyükler, çevre ve arkadaşlar olarak tanımlanmıştır. Yavuz, araştırması neticesinde çocuktaki dini inanç kabiliyetinin ilk geliştiği yerin aile olduğunu, bir dini inanca sahip olan ve ibadet eden ailelerde yetişen çocukta dini inancın daha erken uyandığını ve geliştiğini saptamıştır.²⁰²

c. Katılımcılarda Dini Arayış ve İnanma İhtiyacı ile İlgili Bulgular

Mülakatta yöneltilen “Allah’ın varlığından bahsedilmeseydi, peygamberler/ilahi kitaplar olmasaydı, dünyaya neden/nasıl geldiğini düşünür müydün?” sorusuna katılımcıların verdiği cevapların dağılımı Tablo 14’te gösterildiği gibidir:

Tablo 14: Dini Arayış Bulma Eğilimine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Düşünürdüm	19	95
Düşünmezdim	1	5
Toplam	20	100

Katılımcılardan 19 çocuk, kendisine Allah’ın varlığından bahsedilmeseydi bile dünyaya nasıl/neden geldiğini merak edeceği için O’nu arayıp bulacağını belirtmiştir. 14 yaşında bir erkek çocuk, küçükken bunu merak etmediğini; ancak şimdi bu soruyla meşgul olduğunu ve zaman zaman düşündüğünü söylemiştir. 12 yaşındaki bir erkek çocuk “Merak ederdim ama asla putlara tapmazdım” cevabını vermiş, 13 yaşında bir erkek çocuk düşüneneğini ama bilmesinin mümkün olmayacağını, kendi başına düşünerek Allah’ın varlığına ulaşamayacağını ifade etmiştir.

Yavuz’un araştırmasında da çocuklara benzer bir soru sorulmuş, katılımcılar düşünerek veya çevresini sorgulayarak Allah’ın varlığını arayacaklarını

²⁰² Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 55-63.

söylemişlerdir.²⁰³ Bulgulara göre insanın yaratılışında bir inanma temayülü vardır. Bu temayülün ortaya çıkışında ve gelişip şekillenmesinde ise insanın çevresi ve yaşantıları etkili olmaktadır. Çocukların dünyaya nasıl geldiklerini merak ettiklerini ve üzerinde düşündüklerini belirtmeleri, dini arayışın bir ihtiyacın neticesi olduğunu göstermektedir. Her ne kadar çocuk zihnen ve ruhsal olarak kolay inanma özelliğine sahip olsa da yaşı ilerledikçe bilinçli bir imanın sahibi olacaktır. Çocuğun kendisinin ve tabiatın neden/nasıl var olduğunu sorgulayarak başlayacağı arayış, onu yaratıcıya ulaştıracaktır.

İslâm'a göre de inanç insanın doğuştan sahip olduğu bir duygudur. İnsan bu duyguya yaratılışı itibariyle sahiptir. Dini eğilimler çocuk henüz dünyaya gelmeden ruhuna yerleştirilmiştir. Böyle bir yaratılış ile dünyaya gelen çocuğun ruhu Allah'ı aramaya, kabul etmeye ve kabul ettiğini de geliştirmeye yatkındır.

d. Katılımcıların Allah'a Karşı Duydukları En Güçlü His İle İlgili Bulgular

Tablo 15: Allah'a Karşı Duydukları En Güçlü Hislerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Aşk	1	4.34
Sevgi	9	39.13
Saygı	3	13.04
Merak	3	13.04
Korku	3	13.04
Sorumluluk	1	4.34
Bağlılık	2	8.69
Sevinç	1	4.34
Toplam	23	100

Çocuklara yöneltilen “Allah'a karşı ne hissettiğini duyguların ile ifade etmek istesen bunlar neler olurdu?” sorusuna verilen cevapların dağılımı tablodaki gibidir. Bazı çocuklar soruyu yanıtlarken birden fazla ifade kullanmışlardır. Buna göre toplam ifade sayısı 23'tür. Çocuklar tarafından en çok tercih edilen kategori sevgidir. Onu takip

²⁰³ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 126-128.

eden diğer kategoriler ise saygı, merak, korku, bağlılık, aşk, sorumluluk ve sevinç olmuştur.

Bulgulara göre araştırmaya katılan çocukların dini duygularının tek bir şeklinin olmadığı görülmektedir. Hayati Hökekleli de din duygusunu tarif ederken bunun tek bir duygu çeşidi olmayıp dini konular karşısında kişide beliren duyguların genel adı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴ Bu duyguyu inceleyen psikologlar, dini duyguların hangisi kendisine göre daha ağır basıyorsa, dini duygunun kaynağının o duyguya dayandığını savunmuşlardır. Böylece yerine göre dini sevgi, hayranlık, korku, heyecan, merak, saygı, sevinç, sorumluluk, bağlılık gibi duygulardan birisi, dini duygunun kaynağı olarak kabul edilmiştir.²⁰⁵

Konu ile ilgili yapılan araştırmalara göre dini duygu insanda çekirdek hâlinde bulunmaktadır ve yukarıda da ifade edilen sevgi, korku, bağlanma, kaygı, güven gibi ana duygular etrafında şekillenerek temellenmektedir. Çocukta bu ana duygular güçlendikçe dini duygu ve tecrübe de o nispette güçlenecektir. Ayrıca dini duygunun olgunlaşması diğer gelişim süreçlerinin de tamamlanması ve bu duyguların aile ve çevre tarafından uyandırılması ile mümkündür.²⁰⁶

e. Katılımcıların Allah'a Yakınlık Durumları İle İlgili Bulgular

Araştırmada çocukların Allah inancına dair derinlemesine bilgiler elde etmek üzere onlara yöneltilmiş sorulardan biri de Allah'ın ulaşılabilir bir varlık olup olmadığıdır. Bunun için her birine "Kendini Allah'a yakın hissediyor musun?" sorusu yöneltilmiş, olumlu cevap alındığı takdirde hangi durumlarda yakın hissettiklerini açıklamaları istenmiştir.

²⁰⁴ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s. 138.

²⁰⁵ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 34.

²⁰⁶ Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, s. 88.

Tablo 16: Kendilerini Allah’a Yakın Hissettikleri Durumlara Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İbadet ederken (namaz, oruç, Kuran okumak)	15	57.69
Dua ederken	3	11.53
Camiye gittiğimde	1	3.84
İyi bir şey yaptığımda	3	11.53
Yardım ettiğimde	1	3.84
Yalnız kaldığımda	1	3.84
Kötülükten korunmak istediğimde	2	7.69
Toplam	26	100

Çocukların verdikleri cevaplardaki ifadeler esas alınarak oluşturulan kategoriler ve alt birim sayıları Tablo 16’daki gibidir. Çocuklar soruyu cevaplamak için toplam 26 ifade kullanmıştır. Bu ifadelerden 15’i “ibadet ederken yakın hissederim” kategorisini oluşturmaktadır. “dua ederken” ve “iyi bir şey yaptığımda” kategorilerinin alt birim sayıları 3, “camiye gittiğimde”, “yardım ettiğimde” ve “yalnız kalmak istediğimde” kategorilerinin alt birim sayıları 1, “kötülükten korunmak istediğimde” kategorisinin alt birim sayısı ise 2’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayıları ile saptanan anlamsal içeriği göre çocukların %73.06’sı namaz kılma, oruç tutma, Kuran okuma, dua etme gibi ibadetler esnasında; %15.37’si birine yardım ettiğinde veya iyi bir şey yaptığında; %11.53’ü ise kötülükten korunmak istediğinde veya yalnız kaldığında kendini Allah’a yakın hissetmektedir.

Bulgulara göre çocukların kendilerini Allah’a yakın hissettikleri anlar çoğunlukla ibadet ettikleri vakitlerdir. Katılımcılardan 14 yaşında bir kız çocuğu en çok yalnız kalınca kendini Allah’a yakın hissettiğini, O’nun varlığını daha çok duyduğunu, ne kadar büyük olduğunu ve bu dünyayı nasıl yarattığını düşündüğünü söylemiştir. 11 yaşındaki bir erkek çocuğu ise başına gelebilecek kötülüklerden korunmak ve birine sığınmak istediğinde Allah’a daha yakın hissettiğini dile getirmiştir.

Araştırmalara göre namaz, oruç, dua gibi insanın kendi içine yöneldiği dini davranışlar, insanın Allah'ın huzurunda olduğunu ve onunla iletişim hâlinde bulunduğunu fark etmesini sağlamakta, böylelikle insan, Allah ile arasındaki mesafenin azaldığını hissetmektedir. İnsan zihninin Allah ile meşgul olması onun varlığını daha içten duymasına sebep olmaktadır. Diğer taraftan korktuğu veya zorlandığı, başına bir kötülük gelmesinden endişe ettiği durumlarda insanın kendi acizliğini fark ederek Allah'ın yardımına sığınması da onu, Allah ile duygusal mânâda yakınlaştırmaktadır.²⁰⁷

2. PEYGAMBER İNANCI

İslâm dininin temel esaslarından biri de peygamberlere imandır. Çocukların peygamber inancını açık ve şmll bir şekilde ortaya koymak üzere onlara toplam 3 soru yöneltilmiştir. Sorulardan ilki peygamber tasavvurlarını betimlemeye yöneliktir. İkinci soru ile peygambere ihtiyaç olup olmadığı konusunda ne düşündüklerinin tespit edilmesi amaçlanmış, böylelikle peygamber inancının çocukların dini inançlarının ve yaşayışlarının teşekkülündeki rolü belirlenmeye çalışılmıştır. Yöneltilen nc soru ise İslam peygamberi Hz. Muhammed'e dair çocukların görüşünü öğrenmeye yöneliktir.

a. Katılımcıların Peygamber Tasavvuru ile İlgili Bulgular

Çocuklara ilk olarak "Peygamber kimdir?" sorusu yöneltilmiş, verilen cevapların dağılımı ise aşağıda Tablo 17'de gösterilmiştir:

²⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Yıldız, s. 67; Peker, **Din Psikolojisi**, s. 119-123.

Tablo 17: Peygamber Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılımı

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah'ın kulu ve elçisi	3	10
Rehber	1	3.33
Allah'ın vahiylerini bize ileten kişi	3	10
Allah tarafından seçilmiş kişi	2	6.66
Allah'ın varlığını ve birliğini anlatan kişi	1	3.33
Yolundan gittiğimiz kişi	1	3.33
Doğru yolu göstermek için gönderilen kişi	3	10
İslâm'ı öğretmek için gönderilen kişi	1	3.33
Kötü insanlara doğruyu anlatmak için seçilen kişi	1	3.33
Bizi dine yakınlaştıran kişi	1	3.33
Bizi kötülüklerden koruyan kişi	1	3.33
Allah'ın kulu	3	10
Hadis söyleyen kişi	1	3.33
İbadet için gönderilen kişi	3	10
Hz. Muhammed	5	16.66
Toplam	30	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların peygamber tasavvuruna ilişkin ifadelerinin toplamı 30'dur. Çocukların peygamber tasavvurlarında en çok öne çıkan ifade, alt birim sayısı 5 olan "Hz. Muhammed" kategorisidir. Onu takip eden kategoriler, "Allah'ın kulu ve elçisi", "Allah'ın vahiylerini bize ileten kişi", "doğru yolu göstermek için gönderilen kişi", "Allah'ın kulu", "ibadet için gönderilen kişi" kategorileridir ve her birinin alt birim sayısı 3'tür. "Allah'ın varlığını ve birliğini anlatan kişi", "rehber", "yolundan gittiğimiz kişi", "İslâm'ı öğretmek için gönderilen kişi", "kötü insanlara doğruyu anlatmak için seçilen kişi", "bizi dine yakınlaştıran kişi", "bizi kötülüklerden koruyan kişi", "hadis söyleyen kişi" kategorilerinin alt birim sayıları ise her biri için 1'dir.

Çocukların ifadelerinden oluşturulan kategoriler ve alt birim sayıları ile belirlenen anlamsal içeriğe göre çocukların %30'u peygamberleri Allah'ın vahyini insanlara ulaştıran seçilmiş insanlar olarak, %30'u insanlara yol gösteren rehber olarak,

%20'si Allah'a ibadet eden kul olarak, %3.33'ü hadis söyleyen kişi olarak tarif etmiş, %16.66'sı ise soruya doğrudan Hz. Muhammed cevabını vermiştir.

Bulgulara göre katılımcıların peygamber tasavvurlarına ilişkin görüşleri daha çok vazife odaklıdır ve peygamberin gönderilme amacı etrafında toplanmıştır. Çocuklar peygamberliği Allah tarafından belirli insanlara verilmiş bir vazife olarak görmekte, bu görev için seçilmiş kişileri de insanları uyanan, onlara örnek olan bir rehber olarak kabul etmektedir. Bazı çocukların ise peygamber denildiğinde aklına gelen ilk isim, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'dir.

Tablo 18: Peygambere İhtiyaç Duyma Durumuna Göre Dağılımı

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İhtiyaç var	19	95
İhtiyaç yok	1	5
Toplam	20	100

Katılımcılara yöneltilen “Peygambere ihtiyaç var mıdır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı Tablo 18'deki gibidir. Buna göre çocuklardan 19 kişi hayatımızda bize rehberlik edip örnek olacak bir peygambere ihtiyaç duymaktadır. 11 yaşındaki bir erkek çocuğu ise soruyu “İhtiyaç olmayabilir.” diye cevaplamıştır.

b. Katılımcıların Hz. Muhammed'e Dair Görüşleri ile İlgili Bulgular

Katılımcıların bir peygamber inancına sahip olmaları ve hayatlarında bir peygamberin rehberliğine ihtiyaç duymaları, bir diğer soruyu; yani son peygamber Hz. Muhammed'e dair görüşlerinin ne olduğunu da beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda her bir katılımcıya “Bana Hz. Muhammed'den bahseder misin? Onunla ilgili ne düşünüyorsun?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların her biri, Hz. Muhammed'in peygamberlik yönüne ve insani yönüne dair ayrı ayrı görüş bildirmişlerdir.

Tablo 19: Hz. Muhammed ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Alt Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
		62	100
İnsani yönü ile ilgili olanlar	Güvenilir, dürüst, sözünden duran	10	16.12
	İyi insan	9	14.51
	İbadet eden	3	4.83
	Merhametli, sabırlı, affedici	3	4.83
	Nur yüzlü	1	1.61
	İnsanlara değer veren	2	3.22
	Kötülüklerden uzak duran	1	1.61
	Temiz	1	1.61
	Adaletli	1	1.61
	Güzel ahlâklı	2	3.22
	Deveye ilk binen kişi	1	1.61
	Uzun sakallı	2	3.22
	571’de doğmuş	1	1.61
	Yardımsever	1	1.61
	İnsanların iyiliğini isteyen	1	1.61
Peygamberlik yönü ile ilgili olanlar	Son peygamber	6	9.67
	Örnek insan	2	3.22
	Rehber	1	1.61
	Bizim peygamberimiz	8	12.90
	Allah’ın kulu ve elçisi	5	8.06
	Kur’ân-ı Kerîm’in indirildiği kişi	1	1.61

Katılımcıların verdikleri cevaplarda Hz. Muhammed ile ilgili toplam 62 ifade tespit edilmiştir. Konuyu daha teferruatlı ele alabilmek için bu ifadeler, insani yönü ile ilgili olanlar ve peygamberlik yönü ile ilgili olanlar diye ikiye ayrılarak sınıflandırılmıştır. İfadelerde alt birim sayısı açısından en çok öne çıkan kategori, insani yönü ile ilgili yapılan sınıflandırmadır.

Tabloda görüldüğü üzere çocukların Hz. Muhammed tasavvurlarında insani yönü ile ilgili en çok öne çıkan ifade, alt birim sayısı 10 olan “Güvenilir, dürüst, sözünden duran” kategorisidir. “iyi insan” kategorisinin alt birim sayısı 9; “ibadet eden” ve “merhametli, sabırlı, affedici” kategorilerinin alt birim sayıları 3; “insanlara değer veren”, “güzel ahlâklı”, “uzun sakallı” kategorilerinin alt birim sayıları 2; “nur yüzlü”, “kötülüklerden uzak duran”, “temiz”, “adaletli”, “deveye ilk binen kişi”, “571’de doğmuş”, “yardımsever”, “insanların iyiliğini isteyen” alt birimlerinin her birinin

sayıları ise 1'dir. Peygamberlik yönü ile ilgili ifadeler incelendiğinde en çok öne çıkan ifade "bizim peygamberimiz" kategorisidir ve alt birim sayısı 8'dir. Onu takip eden bir diğer kategori "son peygamber" ifadesidir. Alt birim sayısı 6'dır. "Allah'ın kulu ve elçisi" kategorisinin alt birim sayısı 5, "örnek insan" kategorisinin alt birim sayısı 2, "rehber" ve "Kur'an-ı Kerim'in indirildiği kişi" kategorilerinin her birinin alt birim sayısı ise 1'dir.

Çocukların ifadelerinden oluşturulan kategoriler ve alt birim sayıları ile belirlenen anlamsal içeriğe göre çocukların %62.9'u Hz. Muhammed'i insani özellikleri ve ahlâki vasıfları ile tarif etmiştir. Çocukların %37.1'i ise Hz. Muhammed'i Allah ile insanlar arasındaki bir elçi ve rehber olarak tanımlayarak peygamberlik yönüne vurgu yapmışlardır.

Bulgulara göre katılımcıların Hz. Muhammed'in insani yönü ile ilgili en çok kullandıkları ifade, O'nun ahlâkî yönüne işaret eden güvenilir, dürüst ve sözünde duran bir kimse olduğudur. Peygamberliği ile ilgili olarak ise "bizim peygamberimiz" ifadesini daha fazla kullanmışlardır. Diğer taraftan katılımcıların Hz. Muhammed'in öncelikle bir peygamber olduğunu söyleyip görüşlerini bu çerçevede beyan etmeleri, peygamberlik vazifesinin hem tebliğ yapma hem de örnek insan olma sorumluluğunun her ikisini de gerektirdiği yönünde toplumsal bir algının olduğunu göstermektedir.

Yıldız'ın yaptığı araştırmaya katılan çocuklar Hz. Muhammed'i; Allah'ın kulu ve elçisi, doğru yolu gösteren kimse şeklinde peygamberliği yönüyle ya da ahlâkî özellikleri ve insani yönü ile tarif etmişlerdir. Benzer şekilde Yavuz'un çalışmasında da çocuklar genel itibarıyla O'nun kişiliği ve kendisine verilen peygamberlik vazifesi üzerinde durmuşlardır.²⁰⁸

3. AHİRET İNANCI

a. Katılımcıların Ahiret İnancı ile İlgili Bulgular

²⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. Yıldız, s. 77-78; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 220.

Ahret inancı ile ilgili veri elde etmek üzere çocuklara “Sence öldükten sonra bize ne olacak?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen cevapların dağılımı ise Tablo 20’de gösterilmiştir.

Tablo 20: Ahret İnancı ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Öldükten sonra da hayat var	10	50
Ahirette tekrar dirileceğiz	2	10
Cennete veya cehenneme gideceğiz	4	20
Dünyaya bir daha geri dönmeyeceğiz	1	5
Ruhumuz Allah’a kavuşacak	1	5
Gerçek dünyaya gideceğiz	1	5
İkinci bir hayat yaşayacağız	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 10 çocuk öldükten sonra da bir hayatın olduğunu; 2 çocuk insanların ahirette tekrar diriltileceğini; 4 çocuk cennete veya cehenneme gidileceğini; 1 çocuk dünyaya geri dönülmeyeceğini; 1 çocuk ruhun Allah’a kavuşacağını; 1 çocuk gerçek dünyaya gidileceğini; 1 çocuk da ikinci bir hayatın yaşanacağını belirtmiştir.

Bulgulara göre çocukların tamamı öldükten sonra dünya yaşamının sona erdiğine ve ahiret hayatının başladığına inanmaktadır.

İnsandaki sürekli yaşama isteği fitrîdir. Bu nedenle insan ölümün bir son olduğuna inanmak istemez. Yapılan araştırmalar da ölüm ile hayatın son bulmasına karşılık dinin sunduğu ikinci bir yaşam mesajının insanın Allah’a inanmasında dine bağlanmasında etkili olduğunu göstermektedir.²⁰⁹

b. Katılımcıların Ödül ve Cezanın Gerekliliğine İlişkin Görüşleri ile İlgili Bulgular

²⁰⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 83.

Ahiret inancı, dünyada yapılanların bir karşılığı olarak öldükten sonra ödül ve ceza sisteminin işleyişe geçmesi fikri üzerine temellendirilmektedir. Bu hususta akla gelen ilk soru da bu sistemin gerekliliği üzerinedir. Bu doğrultuda mülakatta yöneltilen “Dünyada yaptıklarımız için bir ödül veya cezanın gerekli olduğuna inanıyor musun?” sorusuna çocukların tamamı “evet” cevabını vermiştir. “Bu sistemin olmaması durumunda yaşanabilecek problemler neler olurdu?” sorusuna verilen cevapların dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 21: Ödül ve Ceza Sisteminin Olmaması Durumunda Karşılaşılacak Güçlüklerle İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İmtihanın anlamı olmazdı	2	6.89
Dünya çok kötü bir yer olurdu	4	13.79
Adalet diye bir şey olmazdı	1	3.44
Bizi durduracak bir şey olmazdı	1	3.44
Herkes istediği gibi yaşardı	5	17.24
İnsanlar birbirine kötülük ederdi	5	17.24
Allah unutulurdu	1	3.44
İbadetler yapılmazdı	2	6.89
Günahlar artardı	2	6.89
Dünyada yaşamak zor olurdu	2	6.89
İyiliğin ve ibadetin bir anlamı olmazdı	4	13.79
Toplam	29	100

Tabloda görüldüğü gibi çocukların ödül ve ceza sisteminin gerekliliği ile ilgili ifadelerinin toplamı 29’dur. Söz konusu sistemin olmaması durumunda karşılaşılabilecek güçlüklerle ilişkin en çok kullanılan ifadeler “herkes istediği gibi yaşardı” ve “insanlar birbirine kötülük ederdi” kategorileridir; her birinin alt birim sayısı 5’tir. Onları takip eden “dünya çok kötü bir yer olurdu”, “iyiliğin ve ibadetin bir anlamı olmazdı” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 4; “ibadetler yapılmazdı”, “günahlar artardı”, “dünyada yaşamak zor olurdu” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 2;

“adalet diye bir şey olmazdı”, “bizi durduracak bir şey olmazdı”, “Allah unutulurdu” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları ise 1’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %68.93’ü ahiret hayatının olmaması durumunda dünyadaki ahlâkî düzen ve iyiliğin devamlı olamayacağına inanmaktadır. %20.68’i imtihanın ve iyiliğin anlamını kaybedeceğini; %10.33’ü ise Allah’ın unutulacağını ve ibadetlerin yapılmayacağını düşünmektedir.

Bulgulara göre katılımcılar dünyadaki yapıp etmelerinin bir anlam kazanması için ahiretteki hesaplaşmanın gerekli olduğuna inanmaktadırlar. Çocuklara göre dünyayı yaşanılır bir yer yapan şey, ahiret hayatındaki ödül ve ceza sistemidir. Böyle bir sistemin ortadan kalkması dünyadaki koşulları ağırlaştıracak, kötülüğü çoğaltacak, iyiliğin anlamını yitirmesine ve belki de tamamen yok olmasına zemin hazırlayacaktır.

Ahiret inancı insanın dünyadayken karşılaştığı ve üstesinden gelemediği haksızlıkların ve zulümlerin telafisine dair insana teselli verir. Kendisine bunu yapanların ahirette karşılığını göreceklerini bilmek insanın öfkesini teskin eder. Diğer taraftan yaptıklarından dolayı kendisinin de hesaba çekileceğini bilmesi, insanın daha kontrollü olmasını, düşünerek hareket etmesini sağlar. Bu durum vicdan gelişimine de olumlu katkıda bulunur.²¹⁰

4. KADER İNANCI

Allah’ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kazâ kelimeleri birlikte kullanılmaktadır. Bu iki terim âlimlerce farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Sözlükte “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak” gibi mânalara gelen kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezelf ilmiyle bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” anlamlarındaki kazâ ise “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin

²¹⁰ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 248.

ezelî planını gerçekleştirilmesi” şeklinde tanımlanır.²¹¹ İnsanın akıl ve irade sahibi bir varlık olması ve bu iradenin bir gereği olarak eylemlerinden sorumlu olması kader ve kaza kavramları ile ilişkili bir mesele olup insanın ahiret hayatındaki akıbetini de ilgilendiren karmaşık bir mevzudur. Bu hususta katılımcıların fikirlerini öğrenmek üzere toplam 4 soru sorulmuştur. Bu sorular çocukların kendi iradeleri ile Allah’ın iradesi arasında nasıl bir ilişki kurduklarını anlamak ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak başlarına gelen üzücü olayları nasıl değerlendirdiklerini tespit etmeye yöneliktir.

a. Katılımcıların Başlarına Gelen Üzücü Olaylar ile İlgili Görüşlerine İlişkin Bulgular

Mülakat esnasında çocuklara ilk olarak “Hayatında seni çok üzen, korkutan veya çaresiz bırakan bir olay yaşasaydın, başına gelen bu olay nedeniyle Allah’ı sorumlu tutar mıydın?” sorusu yöneltilmiştir. Çocukların verdikleri cevapların dağılımı ise tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 22: Başlarına Gelen Üzücü Olaylar ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Benim sorumluluğumdur	18	90
Şeytan sorumludur	1	5
Kararsız	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 18 çocuk başına gelen üzücü ve kötü olaylarla ilgili kendilerini sorumlu tutmuştur. 14 yaşında bir erkek çocuk soruyu “Sorumlu olan benim. Kararı ben veriyorum. Allah insanların iyi olmasını ister. Başlarına kötü bir şey gelsin istemez.”; 14 yaşında bir kız çocuğu “İçki içip direksiyon başına geçen biri kaza yaptığında bu kendi sorumluluğundadır. İstemese içmezdi. Ama o kaza da başına gelecekti.”; 14 yaşında başka bir erkek çocuğu ise “Ben seçerim ama Allah isterse olur.” cevabını vermişlerdir. Yine erkeklerde 14 yaşındaki bir çocuk ise “Biri eğer başı

²¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001, s. 58.

sıkışmışsa Allah'a dua eder. Allah onun iyi olmasını bekler ve onun duasını kabul eder, yerine getirir. İyiliğine devam ediyorsa Allah yine onun duasını kabul eder.” cevabını vererek Allah'ın aslında insanın başına kötü bir şey gelmesine izin vermeyeceğini, bunun için insanın dua etmesi ve iyilik yapması gerektiğini söylemiştir. 11 yaşındaki bir erkek çocuk sorumlu olarak şeytanı göstermiş; 13 yaşındaki bir kız çocuğu ise “Bazen düşünüyorum. Kaderimizi Allah yazdığı için kaderimizdeki kötü şeyleri de Allah yazmış olmuyor mu? Nasıl oluyor bu? Yazmasa daha iyiydi. Ama Allah'ın yazmadığını söylüyorlar.” cevabını vererek kararsızlığını dile getirmiştir.

Bulgulara göre katılımcılardan yaşı 13-14 arasında olan “benim sorumluluğumdur” yanıtını verenler, sahip oldukları iradenin farkındadır ve eylemlerinin sorumluluğunu kavramış durumdadır. Ayrıca çocukların soruyu irade ve sorumluluk kavramları çerçevesinde yanıtlamaları, bu yaştaki çocukların soyut düşünme kabiliyetlerinin de geliştiğini göstermektedir.²¹² 10 ila 12 yaş civarındaki çocuklar soruya yalnızca “hayır” cevabını vermiş, bir açıklama getirmemişlerdir. 11 yaşındaki bir çocuk ise bu durumdan şeytanı sorumlu tutmuştur. Çocukların yaşları itibariyle bilişsel gelişim kapasitelerinin somut işlem evresinde olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca bu durum, bu yaştaki çocukların dini şüpheyne kapalı olması ile de ilgilidir.

Kerim Yavuz konu ile ilgili yaptığı araştırmada bu yaştaki çocukların Allah'a her zaman muhtaç olduklarına inandıklarını, onları yaratan ve her nimeti veren Allah'ın zaman zaman insanı üzen ve çaresiz bırakan zorluklarla da karşılaştırabileceğini, ancak bunlar için O'na kızmanın doğru olmayacağına inandıklarını saptamıştır. Çocuklara göre Allah'tan bir kötülük beklenmemelidir, ama eğer bu verilmişse de muhakkak bir sebebi olmalıdır. Bu yüzden bir çok çocuk gelebilecek herhangi bir kötülüğün sebebini kendilerinde aramaktadır.²¹³

b. Katılımcıların Allah'ın İnsanın Kararlarına ve Eylemlerine Müdahale Durumu ile İlgili Görüşlerine İlişkin Bulgular

²¹² Karaca, s. 33.

²¹³ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 236.

Kader inancı ile ilgili olarak katılımcılara yöneltilen “Allah’ın bizim hayatımıza ve kararlarımıza müdahale ettiğini düşünüyor musun?” sorusuna verilen cevapların dağılımı tablodaki gibidir:

Tablo 23: Allah’ın İnsanın Eylemlerine Müdahale Durumu ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kaderimizi Allah belirler ama bize de seçme şansı verir	11	55
Allah’a dua edersek kötü kader değişir	1	5
Allah önceden yazar, biz de onu yaşarız	2	10
Her şey Allah istediği için olur	3	15
Hayır müdahale etmiyor	2	10
Bilmiyorum	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 20 katılımcıya yöneltilen aynı soruya 6 farklı cevap verilmiş, bu cevapların içeriği kategoriler hâlinde gösterilmiştir. Buna göre çocukların soruyu yanıtlarken en fazla kullandıkları ifade “kaderimizi Allah belirler ama bize de seçme şansı verir” kategorisidir ve alt birim sayısı 11’dir. “Allah’a dua edersek kötü kader değişir” ifadesinin alt birim sayısı 1; “Allah önceden yazar, biz de onu yaşarız” ve “hayır müdahale etmiyor” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 2; “Her şey Allah istediği için olur” kategorisinin alt birim sayısı 3; “Bilmiyorum” cevabının alt birim sayısı ise 1’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %65’i eylemlerinde ve aldıkları kararlarda kendi iradelerinin etkinliğine, hayatlarını kendilerinin yönlendirdiğine inanmaktadır. Çocukların %10’u ise “kaderde ne yazıldıysa o olur” diyerek hayatın kendisine sundukları ile yetinen bir tavır sergilemektedir. %20’si her şeyin Allah istediği için gerçekleştiğini savunmaktadır. %5’i ise soruya “bilmiyorum” cevabını vermiştir.

Değerlendirilen bulgulara göre çocukların kader inancı, dünyada olup biten her şeyin Allah'ın kudreti ve ilmi dahilinde olduğu şeklindedir.

c. Katılımcıların Dünyada Meydana Gelen Kötülüklerin Kaynağı ile İlgili Görüşlerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların kader inançları ile ilgili daha teferruatlı bilgi edinmek üzere onlara daha spesifik sorular yöneltilmiştir. Kendilerine sorulan “Allah’ın bizi her yerde ve her zaman tehlikelere karşı koruyacağına inanıyor musun?” sorusuna bütün katılımcılar tereddütsüz “Evet, koruyacağına inanıyorum.” cevabını vermiştir. Yalnız 13 yaşında bir erkek çocuk “Her yerde korur ama bizim kendimize gelmemiz için ufak tefek zorluklar çıkarır.” diye de eklemiştir.

Konu hakkındaki düşüncelerini biraz daha açmak üzere kendilerine yöneltilen “Dünyada zaman zaman savaşlar, doğal felaketler ya da kazalar meydana geliyor. Bu olaylarda insanlar hayatını kaybediyor. Bunların arasında masum insanlar ve çocuklar da var. Sen bu konuyla ilgili ne düşünüyorsun? Dünyada böyle kötülüklerin olmasını ve hiç suçu olmayan insanların bundan zarar görmesini nasıl açıklarsın?” sorusuna ise katılımcılar tabloda gösterildiği gibi cevaplar vermişlerdir:

Tablo 24: Dünyada Meydana Gelen Kötülüklerin Kaynağı ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Onlar için bir imtihandır	4	20
Kaderdir, alınlarına öyle yazılmıştır	4	20
Allah sevdiği kullarını yanına erken alır	1	5
Daha önce kötü şeyler yaptıkları için başlarına gelmiştir	2	10
Onlar için haksızlıktır	1	5
Olmasa daha iyi olurdu	1	5
Bilmiyorum ama üzülüyorum	7	35
Toplam	20	100

Çocukların cevaplarına ait kategoriler ve alt birim sayıları tabloda görüldüğü gibidir. Buna göre en fazla kullanılan ifade “bilmiyorum ama üzülüyorum” cevabıdır. Alt birim sayısı 7’dir. “Onlar için bir imtihandır” ve “kaderdir, alınlarına öyle yazılmıştır” kategorilerinin her birinin alt birim sayısı 4, “daha önce kötü şeyler yaptıkları için başlarına gelmiştir” kategorisinin alt birim sayısı 2’dir. “Allah sevdiği kullarını yanına erken alır”, “onlar için haksızlıktır”, “olmasa daha iyi olurdu” kategorilerinin her birinin alt birim sayısı ise 1’dir.

Mülakata katılanların cevaplarından oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %35’i bu duruma bir cevap bulamamıştır ve üzgündür. %40’ı bunu alınyazısı veya imtihan olarak görmekte, %10’u daha önce yaptıkları kötülüklerin bir cezası olarak değerlendirmekte, %5’i ise bu durumun haksızlık olduğunu savunmaktadır.

Bulgulara göre çocukların zihinlerinde kader bahsi ile ilgili açıklığa kavuşmamış bazı hususlar bulunmaktadır. Bu durum, soyut düşünme kabiliyetlerinin henüz yetkin bir seviyeye erişmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bazı çocukların bu karmaşık durumu inançları ile dengeleyebilmek adına, meseleyi bir takım dini öncüllerle (imtihan, alın yazısı, önceki hatalarla hesaplaşma) kendilerine izah ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla kader konusunda katılımcıların genel olarak teslimiyetçi bir tavır sergiledikleri söylenebilir.

B. DİNİ TASAVVURLARA DAİR BULGULAR

Dini tasavvur; dini kavramlara, dini nesnelere veya dini hâdiselere dair önceden oluşturulmuş şema veya imajların tekrar çağrıldığında hatırlanması ve zihinde canlandırılmasıdır. Araştırmada katılımcıların dini tasavvurları; Allah, melek, cin, şeytan, cennet, cehennem, günah ve sevap tasavvuru alt başlıkları altında incelenmiştir.

1. ALLAH TASAVVURU

Katılımcıların Allah tasavvurları ile ilgili gelişimlerini takip etmek ve şimdiki Allah tasavvurlarını tespit ederek ilk tasavvurları ile arasındaki farkları ortaya koymak üzere onlara “Çocukluğunda Allah’ı nasıl hayal ederdin?” sorusu sorulmuş, daha sonra

da şimdiki inançlarına göre onlardan Allah'ı tarif etmeleri istenmiştir. Verilen cevaplara göre katılımcıların ilk çocukluk dönemindeki Allah tasavvurlarına ilişkin görüşlerine göre dağılımı tablodaki gibidir:

Tablo 25: İlk Çocukluk Dönemindeki Allah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah'ı insana benzetirdim	13	65
Bir bulut olduğunu düşünürdüm	2	10
O'nu hiçbir şeye benzetmezdim	1	5
Hayal etmezdim	2	10
Bilmiyorum	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere çocukların ifadeleri 5 kategoride incelenmiştir. “Allah'ı insana benzetirdim” kategorisinin alt birim sayısı 13'tür. Bu kategorideki çocuklardan 4'ü Allah'ı bir erkek gibi hayal ettiklerini belirtmiş, 5 çocuk gökyüzünde bulutların üzerinde, 2 çocuk camide yaşadığına; 14 yaşındaki bir erkek çocuk Allah'ın filmlerdeki yaşlı ve iyi adamlar gibi olduğuna; 11 yaşındaki bir erkek çocuk yağmuru ellerini çırparak yağdırdığına inandıklarını ifade etmişlerdir. Çocukların Allah tasavvurlarında ön plana çıkan ifadelerden biri de Allah'ın hep gülümseyerek gökyüzünden insanları izlediğini ve onların iyiliğini düşündüğü olmuştur.

Soruya “Allah birdir ve görünmezdir diye düşünüyordum.” cevabını veren bir çocuk daha o yaşlardan itibaren soyut bir Tanrı inancına sahip olduğunu, çocukluklarında Allah'ın bir bulut olduğunu düşündüklerini söyleyen 2 çocuk ise animist bir Tanrı inancına sahip olduklarını göstermişlerdir. 2 çocuk aynı soruya “Hiçbir şey hayal etmezdim.” diye karşılık verirken kalan 2 çocuk da bilmediklerini ifade etmişlerdir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %65'i ilk çocukluk döneminde

antropomorfist bir Tanrı tasavvuruna sahipken %10'u animisttir. Allah'ın benzersizliğini idrak edebilmiş olanların oranı ise yalnızca %5'tir.

İnsani özellikleri Tanrıya atfetmek, ilk çocukluk döneminin karakteristik bir özelliğidir. Bu hususta yapılan araştırmalarda Tanrı, çocuklar tarafından insanlardan daha büyük, daha güçlü ama diğer taraftan da insana benzeyen bir varlık olarak tasvir edilmiştir.²¹⁴ Yine bu dönemdeki çocukların Allah tasavvurunda O'na uygun gördükleri mekân, çocuğun görebileceği en yüksek, erişilmez ve yüce yer olan gökyüzüdür. Araştırmalarda kendilerine yöneltilen “Allah nerededir?” sorusuna çocuklar, “bulutların üstünde, bulutların arasında, havada, uzayda, yıldızların ve ayın yanında” gibi cevaplar vermişlerdir.²¹⁵

Tablo 26: Şimdiki Allah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Alt Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
		55	100
Sıfatları ile ilişkili tasvirler	Eşi ve benzeri yoktur	8	14.54
	Her yeredir	1	1.81
	Yaratıcıdır	6	10.90
	En büyüktür	1	1.81
	Görünmezdir	4	7.27
	Birdir, ondan başka ilah yoktur	4	7.27
	Yaratılmamıştır	2	3.63
	Cismi belli değildir	3	5.45
	Her şeyi bilen, gören ve duyardır	4	7.27
	Merhamet sahibi ve affedicidir	2	3.63
	Adaletlidir	2	3.63
	Kötülükleri cezalandırır	1	1.81
	İyilikleri ödüllendirir	1	1.81
	Nimet verendir, yardım edendir	4	7.27
	İyidir, insanları sever	7	12.72
İbadetle ilişkili tasvirler	Namaz kılmamızı ister	3	5.45
	Dua etmemizi ister	2	3.63

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların Allah tasavvuru ile ilgili ifadelerinin toplamı 55'tir. Çocukların şimdiki Allah tasavvurlarına dair ifadeleri, Allah'ın sıfatları

²¹⁴ Özeri, s. 68.

²¹⁵ Konuk, s. 71; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 180-181.

ile ilişkili tasvirler ve ona yapılan ibadetle ilişkili tasvirler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İfadelerde alt birim sayısı bakımından en çok öne çıkan kategori, Allah'ın isim ve sıfatları ile ilişkili tasavvurların kategorisidir. Bunlar arasında Allah'ı tasvir ederken en çok kullanılan ifade ise “eşi ve benzeri yoktur” kategorisidir. Alt birim sayısı 8'dir. “iyidir, insanları sever” kategorisinin alt birim sayısı 7; “yaratıcıdır” kategorisinin alt birim sayısı 6; “görünmezdir, “birdir, ondan başka ilah yoktur”, “her şeyi bilen, göre ve duyandır”, “nimet verendir, yardım edendir” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 4; “cismi belı değildir” kategorisinin alt birim sayısı 3; “merhamet sahibi ve affedicidir”, “adaletlidir” kategorilerinin alt birim sayıları 2; “her yerdedir”, “en büyüktür”, “kötülükleri cezalandırır”, “iyilikleri ödüllendirir” kategorilerinin alt birim sayıları ise 1'dir. İbadetle ilişkili yapılan tasvirlerde “namaz kılmamızı ister” kategorisinin alt birim sayısı 3, “dua etmemizi ister” kategorisinin alt birim sayısı 2'dir.

Cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %87.28'i Allah'ı sıfatları ile tasavvir ederken, %12.72'si O'nu ibadet etmemizi isteyen bir varlık olarak tarif etmektedir.

Bulgulara göre katılımcıların ilk çocukluk dönemlerindeki Allah tasavvurları ile şimdiki Allah tasavvurları arasında bariz bir fark vardır. Bilişsel gelişim ile paralel olarak çocukların muhakeme ve soyut düşünme kabiliyetleri gelişmiş, Allah tasavvurları da bu gelişim nispetinde değişerek antropomorfizmden uzaklaşmış ve mücerret bir mahiyet kazanmıştır.

Çocukların Tanrı tasavvurları ile ilgili geçmiş yıllarda yapılan çalışmalar da bu bulguyu desteklemektedir. Araştırmalara göre ilk çocukluk dönemindeki dini tasavvurlar antropomorfisttir. 3-4 yaşlarında iken çocuğun zihni soyut kavramları anlayabilecek yetkinlikte değildir. Bu nedenle çocuk Allah'ı insana ait özelliklere sahip olan ancak insandan çok daha güçlü bir varlık olarak hayal eder. 5-6 yaşlarına doğru Allah'ı sonsuz bir güç olarak görmeye başlar. 7- 8 yaşında ise antropomorfizm azalmaya başlar. 11 yaşında Allah tasavvuru gittikçe soyutlaşır. 12 yaşından itibaren ise

artık mücerret bir Allah tasavvuru vardır. O her yerdedir, görünmezdir ve hiçbir varlığa benzememektedir.²¹⁶

2. MELEK, CİN VE ŞEYTAN TASAVVURU

Varlıklar âlemi sadece gözümüzle görebildiklerimizden ibaret değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîs-i şeriflerde melek, cin, şeytan gibi başka varlıklardan da bahsedilmekte, bu varlıklara iman etmek İslâm akaidinin temel prensiplerinden kabul edilmektedir.

Mülakat esnasında katılımcılardan melek, cin ve şeytan ile ilgili bilgilerini paylaşmaları istenmiş, elde edilen veriler ayrı başlıklar ve tablolar hâlinde incelenmiştir.

a. Katılımcıların Melek Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Tablo 27: Melek Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Görünmezler	16	21.05
İnsanları korurlar veya onlara yardım ederler	5	6.57
İnsanların günahlarını veya sevaplarını yazarlar	10	13.15
Yemezler ve içmezler	5	6.57
Günah işlemezler	5	6.57
Cinsiyetleri yoktur	6	7.89
Nurdan yaratılmışlardır	5	6.57
Vahiy getirirler	3	3.94
Allah'ın emirlerinin dışına çıkmazlar	2	2.63
Uçabilirler	5	6.57
Uyumazlar	1	1.31
Allah'ın yardımcısıdır, görevleri ve isimleri vardır	7	9.21
İnsan kılığına girebilirler	2	2.63
Allah'ın yanında yaşarlar	1	1.31
İnsanlara benzemezler	2	2.63
Sofrada yemek bırakınca etrafında dönerler	1	1.31
Toplam	76	100

²¹⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 263- 265.

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların melek tasavvurları ile ifadelerinin toplamı 76'dır. Kategoriler hâlinde gösterilen bu ifadelerden en çok öne çıkan "görünmez varlıklar" kategorisidir ve alt birim sayısı 16'dır. Onu takip eden bir diğer kategori, alt birim sayısı 10 olan "insanların günahlarını ve sevaplarını yazarlar" kategorisidir. "Allah'ın yardımcısıdır, hepsinin görevi ve ismi vardır" kategorisinin alt birim sayısı 7; "cinsiyetleri yoktur" kategorisinin alt birim sayısı 6; "insanları korurlar veya onlara yardım ederler", "yemezler ve içmezler", "günah işlemezler", "nurdan yaratılmışlardır", "uçabilirler" kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 5; "vahiy getirirler" kategorisinin alt birim sayısı 3; "Allah'ın emirlerinin dışına çıkmazlar", "insan kılığına girebilirler", "insanlara benzemezler" kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 2; "uyumazlar", "Allah'ın yanında yaşarlar", "sofrada yemek bırakınca etrafında dönerler" kategorilerinin alt birim sayıları ise her biri için 1'dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %61.79'u melekleri özelliklerine göre tasvir etmiştir ve bu tasvirler soyuttur. %35.5'i vazifeleri ile ilişkili olarak, %2.71'i ise insana benzeterik tarif etmiştir.

Bulgulara göre çocukların tasavvurları meleklerin yaratılış özellikleri ve vazifeleri ekseninde şekillenmiştir ve çocukların meleklerle dair görüş ve tasvirleri olumludur. Yalnızca 11 yaşındaki bir erkek çocuk meleklerin Allah'ın yanında yaşadıklarını söyleyerek antropomorfist bir tavır sergilemiştir. Çocukların çoğunlukla melekleri insandan ve insani özelliklerden ayırt edebilmeleri, onları soyut varlıklar olarak kavrayabildiklerini de göstermektedir. Bu durum yaş ve bilişsel gelişim itibarıyla çocukların birçoğunun formel işlem evresinde olduklarını göstermektedir. Ayrıca buradan yola çıkılarak çocukların tasavvurlarında kendilerine verilen dini eğitimin etkili olduğunu söylemek de mümkündür. Yıldız'ın ve Yavuz'un araştırmalarından elde ettikleri bulgular da çocuklardaki melek imajının olumlu olduğu yönündedir.²¹⁷

b. Katılımcıların Cin Tasavvurları ile İlgili Bulgular

²¹⁷ Yıldız, s. 79-80; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 185-187.

Tablo 28: Cin Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Görünmezler	12	35.29
İnsana zarar verebilirler	3	8.82
İnsanın içine girebilirler	5	14.70
Kötü varlıklardır	2	5.88
İnsanlar gibi ihtiyaçları vardır	2	5.88
Ateşten yaratılmışlardır	1	2.94
Şeytandır	1	2.94
İyi ve kötü olanları vardır	3	8.82
Şişenin içinde yaşarlar ve dileklerini gerçekleştirirler	1	2.94
Bilmiyorum	4	11.76
Toplam	34	100

Tablo 28'deki dağılıma göre çocukların cin tasavvurları ile ilgili ifadelerinin toplamı 34'tür. Bu ifadelerden en çok öne çıkan, “görünmez varlıklar” kategorisidir ve alt birim sayısı 12'dir. “insanın içine girebilirler” kategorisinin alt birim sayısı 5; “insanlara zarar verebilirler”, “iyi ve kötü olanları vardır” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 3; “kötü varlıklardır”, “insanlar gibi ihtiyaçları vardır” kategorilerinin alt birim sayıları 2; “ateşten yaratılmışlardır”, “şeytandır”, “şişenin içinde yaşarlar ve dilekleri gerçekleştirirler” kategorilerinin alt birim sayıları ise 1'dir. 4 çocuk soruya “bilmiyorum” cevabını vermiştir.

Verilen cevaplardan oluşan kategoriler ve alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %35.29'u cinleri görünmeyen varlıklar kategorisinde değerlendirmektedir ve onların yaratılış bakımından farklılıklarını idrak etmiş vaziyettedir. Bu da çocukların soyut düşünme kabiliyetlerinin geliştiğini göstermektedir. Ancak bu görünmezlik durumu çocukların %32.34'ünü tedirgin etmekte, onlardan zarar görebileceklerine dair korkuları da beraberinde getirmektedir. Bu endişe hissinin ortaya çıkmasında ve palazlanmasında muhtemelen toplumda cinler ile ilgili anlatılan efsaneler ve rivayetler etkili olmaktadır.

c. Katılımcıların Şeytan Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Tablo 29: Şeytan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Önceden bir melekti	6	11.32
Hz. Adem'e secde etmediği için kovuldu	7	13.20
Kötü bir varlık	14	26.41
İnsanı ibadetten alıkoyar ve kötülüğe yönlendirir	9	16.98
Ateşten yaratılmıştır	7	13.20
Allah'a isyan etmiştir	3	5.66
Allah'ın en büyük düşmanıdır	1	1.88
İnsana vesvese verir	1	1.88
İbadet yapmaz	3	5.66
Yer altında yaşar	2	3.77
Toplam	53	100

Katılımcıların şeytan ile ilgili ifadelerinin toplam sayısı 53'tür. Bu ifadelerden en çok vurgulanan "kötü bir varlık" kategorisidir ve alt birim sayısı 14'tür. "İnsanı ibadetten alıkoyar ve kötülüğe yönlendirir" kategorisinin alt birim sayısı 9; "Hz. Adem'e secde etmediği için kovuldu", "ateşten yaratılmıştır" kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 7; "önceden bir melekti" kategorisinin alt birim sayısı 6; "Allah'a isyan etmiştir", "ibadet yapmaz" kategorilerinin alt birim sayıları 2; "Allah'ın en büyük düşmanıdır", "İnsana vesvese verir" kategorilerinin alt birim sayıları ise 1'dir.

Çocukların verdiği cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %52.81'i şeytanı kötülüğün bir sembolü olarak algılamakta, insanı kötülüğe sevk eden, onu Allah'a ibadet etmekten alıkoyan bir varlık olarak görmektedir. Ayrıca önceden bir melek olduğu, ancak kendisine verilen Adem'e secde emrine karşı geldiği için isyankar bir varlık hâline geldiğine dair yaygın bir kanaat de mevcuttur. Dolayısıyla çocuklardaki şeytan imajının olumsuz olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu durum, çocuklara kötülüğün varlığı ve yaygınlaşmasında şeytanın payı hakkında ne düşündükleri sorusunun yönelttilmesini gerekli kılmıştır.

Çocukların “Şeytan yaratılmasaydı dünya nasıl bir yer olurdu?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımı ise tablodaki gibidir:

Tablo 30: Şeytanın Kötülüğün Yayılmasındaki Payına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Dünya daha iyi bir yer olurdu	20	100
Bir şey fark etmezdi	0	0
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere çocukların tamamı, şeytanın olmaması durumunda dünyanın daha iyi bir yer olacağına, kötülüklerin azalacağına inanmaktadır. Bununla birlikte 5 çocuk dünyadaki kötülüklerin kaynağının yalnızca şeytanın varlığının olmadığını, insanın iyiyi veya kötüyü tercihinde iradesinin etkili olduğunu dolayısıyla şeytanın etkileme kuvvetine rağmen isterse iradesini iyilikten yana kullanabileceğini ifade etmiştir. Çocuklardan ikisi ise kötülüğün nedeni olarak sadece şeytanı göstermiş, şeytanın olmadığı bir dünyada günahın ve kötülüğün de olmayacağını savunmuştur.

3. CENNET VE CEHENNEM TASAVVURU

a. Katılımcıların Cennet Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Katılımcıların cennet tasavvurlarına ilişkin görüşlerinin dağılımı tablodaki gibidir.

Tablo 31: Cennet Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İyilerin ve sevabı çok olanların ödüllendirilecekleri yer	11	23.91
Bütün isteklerimizin gerçek olacağı yer	11	23.91
Tarif edilemeyecek kadar güzel bir yer	6	13.04
Bahçelerin, çiçeklerin olduğu yemyeşil bir yer	10	21.73
Allah'ın emirlerini yerine getirenlerin gidecekleri yer	5	10.86
Mutlu ve huzurlu bir yer	1	2.17
Kevser havuzunun olduğu yer	2	4.34
Toplam	46	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların cennet tasavvurlarına ilişkin ifadelerinin toplamı 46'dır ve bu ifadeler kategoriler hâlinde gösterilmiştir. İfadelerden “iyilerin ve sevabı çok olanların ödüllendirilecekleri yer”, “bütün isteklerimizin gerçek olacağı yer” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 11'dir. “bahçelerin, çiçeklerin olduğu yemyeşil bir yer” kategorisinin alt birim sayısı 10, “tarif edilemeyecek kadar güzel bir yer” kategorisinin alt birim sayısı 6, “Allah'ın emirlerini yerine getirenlerin gidecekleri yer” kategorisinin alt birim sayısı 5, “Kevser havuzunun olduğu yer” kategorisinin alt birim sayısı 2, “mutlu ve huzurlu bir yer” kategorisinin alt birim sayısı 1'dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %34.77'si cenneti, dünyada yapılan iyiliklerin karşılığı olarak Allah'a inananlara verilecek çok güzel bir mükafat yeri olarak görmektedir. %13.04'ü yaptıkları tariflerin oranın güzelliğini anlatmak için yeterli olmayacağına inanmaktadırlar.

b. Katılımcıların Cehennem Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Katılımcıların cehennem tasavvurlarına ilişkin görüşlerine göre dağılımı tablodaki gibidir:

Tablo 32: Cehennem Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kötülerin ve günahkarların cezalandırılacakları yer	18	42.85
Ateşin olduğu azap yeri	17	40.47
Yanarak cezalandırılır	4	9.52
Günahın bedeli ödendikten sonra cennete gidilir	3	7.14
Toplam	42	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların cehennem tasavvurlarına ilişkin ifadelerinin toplamı 42'dir. "kötülerin ve günahkarların cezalandırılacakları yer" kategorisinin alt birim sayısı 18, "ateşin olduğu azap yeri" kategorisinin alt birim sayısı 17, "yanarak cezalandırılır" kategorisinin alt birim sayısı 4, "günahın bedeli ödendikten sonra cennete gidilir" kategorisinin alt birim sayısı ise 3'tür.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %83.32'si cehennemin kötülüklerin cezasının çekileceği yer olduğuna, %9.52'si insanların cezalarını yanarak ödeyeceklerine, %7.14'ü günahların cezası çekildikten sonra cennete gidileceğine inanmaktadır.

Çocukların cennet ve cehennem tasavvurları birlikte incelendiğinde bu tasvirlerin iki şekilde olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki nasıl bir yer oldukları ve fiziksel tasvirleri, bir diğeri ise insanın fiillerinin değerlendirilişi bakımından cennet ve cehennemin işlevidir. Fiziksel özelliklerine dair bir değerlendirme yapıldığında çocukların cevaplarında cennete dair olumlu ifadeler dikkat çekmektedir. Cehennem tasvirlerinde ise ateş, azap, ceza gibi korkutucu kavramların yer aldığı görülmektedir. İşlev bakımından ele alındığında, yine çocukların tariflerine göre cennet ve cehennem, ölümden sonraki hayat için hazırlanmıştır ve insan dünyadaki amellerine göre buralarda ödüllendirilecek veya cezalandırılacaktır. Çocukların bu ifadeleri onların, insanın sahip olduğu dini ve ahlâkî sorumlulukların farkında ve bilincinde olduklarını göstermektedir. Çocuk cennet, cehennem ve insan fiilleri arasında çok sıkı bir dini ve ahlâkî ilişki

kurmaktadır. ²¹⁸ Ayrıca çocukların tasavvurlarının böyle olması, dünyada yaptıklarımızın bir karşılığının olmasının gerekliliğine dair inançlarını da ortaya koymaktadır.

4. GÜNAH VE SEVAP TASAVVURU

a. Katılımcıların Günah Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Katılımcıların günah tasavvurlarına ilişkin görüşlerine göre dağılımı tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 33: Günah Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah'ın hoşlanmadığı şeyler	3	15
Allah'ın yasakladığı şeyler	3	15
Kötü ve zararlı işler	14	70
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılar kendilerine yöneltilen aynı soruya 3 farklı şekilde cevap vermişlerdir. Bu cevapların içeriği kategoriler hâlinde gösterilmiştir. “kötü ve zararlı şeyler” kategorisinin alt birim sayısı 14, “Allah’ın hoşlanmadığı şeyler” ve “Allah’ın yasakladığı şeyler” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları ise 3’tür. En çok öne çıkan kategori “kötü ve zararlı şeyler” şeklinde yapılan tariftir.

b. Katılımcıların Sevap Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Katılımcıların sevap tasavvurlarına ilişkin görüşlerine göre dağılımı tablodaki gibidir:

²¹⁸ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 188.

Tablo 34: Sevap Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah'ın sevdiği şeyler	7	35
Allah'ın yapmamızı istediği şeyler	2	10
İyi ve doğru işler	11	55
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılardan 7 çocuk sevap kavramını Allah'ın sevdiği şeyler; 2 çocuk Allah'ın yapmamızı istediği şeyler; 11 çocuk da iyi ve doğru işler olarak tarif etmiştir. Bu tariflerden en çok tercih edilen ise “iyi ve doğru işler” kategorisi olmuştur.

Bulgulara göre çocukların günah ve sevap tasavvurları Allah'ın sevdiği veya sevmediği işler olarak sınıflandırılmış vaziyettedir. Ayrıca onlardan bu kavramları örneklendirmeleri istendiğinde günah kavramı için kul hakkı, küfür etmek, ibadetleri yerine getirmemek; sevap kavramı için ise yardımlaşmak, ibadet yapmak, tebessüm etmek gibi örnekler verdikleri görülmüştür.

C. İBADET VE DUAYA DAİR BULGULAR

Bir dine mensup olan insan yalnızca o dinin ortaya koyduğu ilkelere inanmakla yetinmez. İnanıldığı sisteme ve bu sistemin esaslarına olan bağlılığını davranışlarına da aksettirir. Gündelik yaşamını da bu ilkelere uygun bir şekilde düzenler. İnsanın duygu ve düşünce dünyasına hakim olan dini inancı böylelikle davranışlarında da kendini göstermiş olur. Bu tarz dini davranışlara genel anlamda ibadet denilir. İbadetler insanın inandığı varlığa yakınlaşmasını, onunla münasebetini canlı ve kavi tutmasını sağlar. İnanan insan sevgi, korku, saygı ve güven duygusu ile ibadete yaklaşır. Yaratıcıya olan sevgisinin ve bağlılığının bir ifadesi olarak ibadetini yerine getirir, böylelikle ona sığındığını da ifade etmiş olur.

İnsanın dini duygu ve düşüncesinin ilanı olan ibadet aynı zamanda bir irade meselesidir. İnsanın dini inancını davranışa dönüştürmesi demektir. İnsanın ibadet

etmesi, inancına zıt olan pek çok eğilimi aştığı ve inandığı şeye olan bağlılığını artık taahhüt ettiği mânâsına gelir. Ayrıca din ancak insanın davranışlarına nüfuz edebildiği ölçüde var olur. Allah’a inanan insan da inancını, bu inanca uygun şekilde kendini disipline etmesi ve yaşam tarzını da değerlerine göre uyarlaması ile göstermiş olur.

İnsanın dini inanç, duygu, düşünce ve ibadetleri bir bütündür. Dolayısıyla sokakta çalışan çocukların manevi gelişimlerinin incelendiği bu çalışmada, katılımcıların yalnızca dini duyguları değil, inandıklarını söyledikleri değerlerin hayatlarındaki yansımalarının bir ifadesi olan ibadet ve dua hakkındaki görüş ve tutumları da ele alınmıştır.

1. İBADET

a. Katılımcıların İbadet Hakkındaki Görüşleri ile İlgili Bulgular

Mülakat esnasında çocuklara yöneltilen “Sence ibadet etmeli miyiz? Bu gerekli midir?” sorusuna bütün çocuklar “Evet, gereklidir.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine “Neden ibadet etmemiz gerekir?” diye sorulmuş, çocukların verdiği cevapların dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 35: İbadet Hakkındaki Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah rızâsı için	3	9.09
Allah emrettiği için	5	15.15
Sevap kazanmak için	5	15.15
Cenneti kazanmak için	6	18.18
Müslüman olduğumuz için	1	3.03
Allah’a yakınlaşmak için	6	18.18
Faydalı olduğu için	2	6.06
Güzel ahlâk kazanmak için	1	3.03
Dileklerimizin gerçekleşmesi için	1	3.03
Güvende olmak için	1	3.03
İşlerimizin yolunda gitmesi için	2	6.06
Toplam	33	100

Çocukların verdikleri cevaplardaki ifadeler esas alınarak oluşturulan kategoriler ve alt birim sayıları Tablo 35'teki gibidir. Buna göre en çok öne çıkan kategoriler alt birim sayıları 6 olan “Allah’a yakınlaşmak için” ve “cenneti kazanmak için” kategorileridir. Onları takip eden “Allah emrettiği için” ve “sevap kazanmak için” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 5; “Allah rızâsı için” kategorisinin alt birim sayısı 3; “ faydalı olduğu için” ve “işlerimizin yolunda gitmesi için” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 2; “Müslüman olduğumuz için”, “güzel ahlâk kazanmak için”, “dileklerimiz gerçekleşmesi için” ve “güvende olmak için” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları ise 1’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %45.45’i ibadet etmenin Allah’a karşı bir sorumluluk olduğunu düşünmekte, ibadeti inançlarının bir gereği olarak görmekte ve ibadet etmeyi Allah’a yakınlaşmak için bir vasıta olarak kabul etmektedir. Kalan %54.55’i ise ibadetlerinin karşılığında sevap kazanmak, cennete girmek, dileklerinin gerçekleşmesi, işlerinin yolunda gitmesi gibi faydalar da ummaktadır.

Bulgulara göre çocuklar Allah’ı sevmektedir ve O’na yakın olmak istemektedirler. Bu da çocukların ibadetleri öğrenme ve uygulama eğiliminde olduklarını göstermektedir. Ayrıca çocuklar ibadet ettikleri takdirde Allah’ın onları daha çok seveceğine ve dileklerini yerine getireceğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla çocuğun dileklerine kavuşma arzusu, dini konulara olan ilgi ve merakını da artırmakta, ibadet etmesi için bir motivasyon kaynağı olmaktadır. Ancak bu durum çocuğun ibadet hayatının henüz zengin bir muhteva ve derinlik kazanmadığını da göstermektedir. Dini ritüellerin taklitçilikten uzaklaşarak tam bir kavrayış ile yerine getirilmesi, ancak ergenlik dönemi itibarıyla kazanılan bir özelliktir.

Çocuğun ibadet eğilimini ortaya çıkarmak ve onu pekiştirerek bir davranışa dönüştürmek ise onun ilk eğitimcileri olan anne ve babası sayesinde olacaktır. Bu durum aile kurumunun çocuğun dini duygu ve dini isteklerinin gelişim sürecindeki önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

b. Katılımcıların İbadet Esnasındaki Hisleri ile İlgili Bulgular

“İbadet ederken ne hissediyorsun?” sorusuna çocukların verdikleri cevapların dağılımı tablodaki gibidir:

Tablo 36: İbadet Esnasındaki Hislerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Allah’a yakınlaştığımı hissediyorum	6	30
Allah’a karşı kulluk görevimi yaptığımı hissediyorum	6	30
Huzur hissediyorum	3	15
Allah’a karşı sevgi ile dolduğumu hissediyorum	2	10
Mutluluk, sevinç ve heyecan hissediyorum	1	5
Nur içinde olduğumu hissediyorum	1	5
Bir şey hissetmiyorum	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 6 çocuk ibadet ettiği esnada Allah’a daha da yakınlaştığını; 6 çocuk Allah’a karşı kulluk görevini yerine getirdiği için rahatladığını; 2 çocuk Allah’a karşı sevgi ile dolduğunu; 1 çocuk nur içinde olduğunu; 3 çocuk huzur; 1 çocuk mutluluk, sevinç ve heyecan hissettiğini belirtmiştir. 1 çocuk ise hiçbir şey hissetmediğini söylemiştir. Buna göre çocukların %95’i ibadet sırasında huzur, sevgi, yaklaşma, mutluluk, heyecan, verilen görevi tamamlamış olmanın verdiği rahatlama gibi pozitif duygular hissetmektedir. %5’i ise duygularında bir değişiklik görmemektedir.

Bulgulara göre ibadet etmek çocukların manevi duygularını harekete geçirmektedir. İbadet etmeyi yaratıcıya karşı bir vazife olarak algılayan çocuklar görevlerini tamamlayınca bir rahatlama hissetmektedir. Bu his ibadet eden kimseyi Allah’a daha da yakınlaştırmakta, kul ile yaratıcı arasındaki bağı daha kuvvetli kılmaktadır. Çocukların bir kısmının ibadet esnasında huzur, sevinç, mutluluk gibi duygular hissetmeleri ibadetin insanı gerginlik ve stresten uzaklaştırdığını, ruh sağlığını korumada ona yardımcı olduğunu da göstermektedir. Böylece insanın manevi tarafı

güçlenmekte, maddi şeylere olan bağıllığı azalarak dengeli bir kişilik yapısına kavuşmasını da kolaylaştırmaktadır.²¹⁹

2. DUA

a. Katılımcıların Dua Hakkındaki Görüşleri ile İlgili Bulgular

Dua etmek, inanan kişinin Allah'tan birtakım taleplerde bulunması, ona sığınması, onunla ilişki kurması ve ondan yardım istemesidir. Dua eden kimse Allah'a yönelmiş demektir. Katılımcılara sorulan “Dua eder misin?” sorusuna hepsi olumlu cevap vermiş, bunun üzerine kendilerine “Hangi durumlarda dua etmeye ihtiyaç duyuyorsun?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların verdikleri cevapların dağılımı tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 37: Dua Etmeye İhtiyaç Duydukları Durumlara Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Korktuğumda	7	35
Üzüldüğümde	5	25
Yardıma ihtiyacım olduğunda	6	30
Gerçekleşmesini istediğim bir dileğim olduğunda	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 20 katılımcı kendilerine yöneltilen aynı soruya 4 farklı cevap vermiş, cevapların içeriği kategoriler hâlinde gösterilmiştir. Buna göre en çok öne çıkan ifade “korktuğumda dua ederim” kategorisidir ve alt birim sayısı 7’dir. “yardıma ihtiyacım olduğunda” kategorisinin alt birim sayısı 6, “üzüldüğümde” kategorisinin alt birim sayısı 5, “gerçekleşmesini istediğim bir dileğim olduğunda” kategorisinin alt birim sayısı ise 2’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %60’ı korktuğunda veya

²¹⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 119-120.

üzüldüğünde, %40'ı yardıma ihtiyacı olduğunda veya gerçekleşmesini istediği bir dileği olduğunda dua etmeye ihtiyaç duymaktadır.

Bulgulara göre katılımcıların tamamı duaya korku, üzüntü, yardım ihtiyacı ve isteklerini dile getirmek gibi zor zamanlarda başvurmaktadır. Bu durum çocukların, kendilerinden daha güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacı duyduklarını, bir çok şeye güç yetiremediklerinin bilincinde olduklarını ve bu bilinçle Allah'a teslim olduklarını göstermektedir. Dua sayesinde çocuklar Allah ile içten bir ilişki kurmaktadır ve O'na muhtaç olduklarını kabul etmektedir. Bu teslimiyet duygusu bir yönüyle de onların ruh sağlığını koruma altına almaktadır.

Aslında her çocukta güvenme, bağlanma eğilimi yaratılıştan vardır. Çocuk bu duyguları ilk olarak anne ve babası ile olan münasebetinde tecrübe etmektedir. Otorite, bağlanma, güvenme, korunma gibi duyguları anne ve babasından öğrenen çocuk, zamanla onlardan daha güçlü bir varlığın olduğunu kavramakta, böylelikle hayat boyunca karşılaşacağı daha büyük tehlikelerden kendisini Allah'ın koruyacağına inanmaktadır.²²⁰ Vergote'ye göre dua eden insan, Allah ile iletişim kurmaktadır ve bu esnada kendi acizliğini ve mahrumiyetini de kabul etmektedir. Beşeri eksikliğini insan, dua ederek Tanrıda telafi etmektedir.²²¹

Allah'a güvenen ve O'na dua eden kişi aslında duasının kabul edileceği inancını ve ümidini taşımaktadır. Hatta duasının kabul edilmesi konusunda sabırsız davranabilmektedir. Bu nedenle duanın kabulü konusunda da farklı görüşler ve değerlendirmeler olduğu söylenebilir. Çocukların bu husustaki görüşlerini tespit etmek üzere onlara "Duana karşılık verildiğine inanıyor musun?" sorusu yöneltilmiştir. Verilen cevapların dağılımı Tablo 38'deki gibidir:

²²⁰ Yavuz, **Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**, s. 136-137.

²²¹ Antoine Vergote, **Din İnanç ve İnançsızlık**, Veysel Uysal (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999, s. 238-239.

Tablo 38: Dualarına Karşılık Bulması ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Çok içten edersem kabul olur	2	10
Kabul edildiğine inanıyorum	12	60
Belki kabul edilir	1	5
Başkalarınınki kabul ediliyor ama benimki edilmiyor	1	5
Allah'ın sevdiği kulu isek kabul edilir	2	10
Bilmiyorum	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılardan 2 çocuk duasının kabulü için çok içten dilenmiş olmasını ön koşul olarak görmekte; 12 çocuk ise kesinlikle kabul edildiğine inanmaktadır. 1 çocuk belki kabul edileceğini; 1 çocuk başkalarının duasının kabul edildiğini ancak kendisinininkinden emin olmadığını; 2 çocuk Allah'ın sevdiği kullarının duasının geri çevrilmeyeceğini, 2 çocuk ise konu ile ilgili fikrinin olmadığını ifade etmiştir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategorilere ve saptanan anlamsal içeriğe göre katılımcıların %60'ı duasının karşılık bulacağına kesinlikle inanmaktadır. %20'si dualarının kabulü için belirli şartların sağlanmış olmasını (içten dilemek, Allah'ın sevdiği kul olmak vb.) gerekli görmekte, geri kalan %20'si ise duasının kabul edildiğinden kesin bir şekilde emin olamamaktadır.

Bir yaratıcıya dua etmek ve ondan isteklerde bulunmak, insanın dini inancının tezahür biçimlerinden biridir. Dua, insanın Allah'ın varlığını açık ve samimi kabulüdür. Bununla birlikte insanın bir takım taleplerde bulunduğu dua, kendi mutluluk ve üzüntülerine dikkat eden bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle Allah beşeri gayretleri iyilik yönünde tamamlamaktadır.²²² İnanan insan duasının kabul edildiğine dair bazen şüphe duysa da bu onu Allah'a inanmaktan vazgeçirmemektedir. Dileklerinin gerçekleşeceği konusunda çoğunlukla O'na güvenmekte ancak bir taraftan da takdiri yine Allah'a bırakmaktadır.

²²² Vergote, s. 242-243.

b. Katılımcıların İbadet ve Duanın İnsanın Davranışları Üzerindeki Etkisine İlişkin Görüşleri ile İlgili Bulgular

Katılımcılara “Bir insanın ibadet/dua etmesi onun davranışları üzerinde etkili olur mu? Ne gibi değişikliklere sebep olur?” sorusu yöneltilmiş, verilen cevapların dağılımı tabloda gösterilmiştir:

Tablo 39: İbadet/Dua Etmenin İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisine Dair Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İbadet/dua etmek ahlâkımızı güzelleştirir	18	90
İbadet/dua etmek Allah'ı aklımızda tutmamızı sağlar	1	5
İbadet/dua etmek içimizdeki kötülükleri temizler	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılardan 18 çocuk ibadet/dua etmenin insanın ahlâkını güzelleştireceğini; 1 çocuk ibadet/dua eden insanın Allah'ı hep aklında tutacağı için davranışlarına daha çok dikkat edeceğini; 1 çocuk da insanın içindeki kötülükleri temizleyeceğini ifade etmiştir. Ancak 3 çocuk ibadet ve duanın davranışlar üzerindeki bu değiştirici gücüne inanmasına rağmen bazı istisnalarının olabileceğini, ibadet eden bazı insanlarda böyle bir değişimin yaşanmadığını belirtmiştir.

Elde ettiğimiz bulgulara göre çocukların tamamının görüşü, ibadetleri yalnızca ödenmesi gereken bir kulluk borcu ya da bir vazifeden ibaret olarak görmedikleri, dini ritüellerin insanın davranışları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu yönündedir.

İbadet eden insan, kendi içine doğru yaptığı yolculukta yine kendisi ile baş başa kaldığı için içe dönüş fırsatı bulmaktadır. Dış dünya ile irtibatı kesilmekte ve o an davranışlarını değerlendirebileceği bir zamana dönüşmektedir. Bu kişisel muhasebe neticesinde ise insan yanlış davranışlarının farkına vararak bir değişim ihtiyacı hissedebilmektedir. Dolayısıyla ibadet etmek insanı kötülüklerden alıkoyarak ahlâkının güzelleşmesine ve doğru davranışların zamanla bir meleke hâline gelerek karakterine yerleşmesine katkı sağlamaktadır. Hökeleki'ye göre de ibadetler, insanın Allah'la,

kendi kendisiyle ve diğere canlılarla münasebetlerini düzenleyen bir sistem özelliğı taşımaktadır. İnsan içinde yaşadığı alem ile uyum sağlamaya çalışmaktadır. Onun bu uyum çabasını düzenleyen etkinlikler ise ibadetlerdir. Zira ibadetler, insanın kişiliğinin belli yönlerinin gelişip olgunlaşmasını hedefleyen ve birbirini tamamlayan eğitim programlarıdır. İbadetler sayesinde insan kendi arzularını kontrol ve disipline etmeyi öğrenerek doğuştan sahip olduğu güdüler üzerinde bir denetim mekanizması kurmaktadır. Bu sayede kişilik gelişimini, dengeli bir ruh sağlığına sahip olarak devam ettirmektedir.²²³

D. AHLÂK VE DİN ANLAYIŞINA DAİR BULGULAR

Dünya üzerindeki inanç sistemleri yalnızca iman ve ibadet ile ilgili ilkelere ibaret değildir. Bu sistemlerin temel prensiplerinden biri de insanların yaşam düzenlerini ve davranış biçimlerini disipline etmeyi amaçlayan ahlâk meselesidir. Dinlerin ortaya koyduğu ilkelere göre yaratıcıya iman etmekten sonra gelen en mühim şey, hayatını inandığı şeye göre tanzim etmektir. Mevcut bütün dinler mensuplarına yapmaları gereken davranışları kazandırmayı, sakınmaları gereken davranışlardan ise uzak durmalarını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle dini inanç ve dini düşüncenin yaşanış biçimi ahlâktan bağımsız bir şey değildir.

Bu doğrultuda mülakatta katılımcılara, din ve ahlâk kavramları arasında bir ilişki kurup kurmadıkları, kuruyorlarsa eğer bu ilişkiyi nasıl temellendirdiklerini tespit etmeye yönelik sorular sorulmuş, verilen cevaplara göre bulgular değerlendirilmiştir.

1. AHLÂK TASAVVURU

Katılımcıların ahlâk tanımlarını öğrenmek üzere öncelikle onlara “Ahlâk nedir?” sorusu yöneltilmiştir. Ancak sorunun bu kalıpta yöneltilmiş olması kavramı açıklamak bakımından katılımcıları epeyce zorlamıştır. Bu güçlüğü ortadan kaldırmak ve daha net cevaplar almak üzere soru kalıbı değiştirilmiş, katılımcılara bu defa iyi insan ve kötü insan tasavvurları, doğru davranışın ne olduğu hakkındaki görüşleri, din ve ahlâk ilişkisine dair fikirleri ile ilgili sorular yöneltilmiştir.

²²³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 249.

a. Katılımcıların İyi İnsan / Kötü İnsan Tasavvurları ile İlgili Bulgular

Mülakatta yöneltilen “Sana göre iyi insan / kötü insan kimdir? Bana açıklar mısın?” sorusuna çocukların verdikleri cevapların dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 40: İyi İnsan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Güzel ahlâklı	6	16.21
Dürüst ve güvenilir	9	24.32
Merhametli, adaletli ve yardımsever	6	16.21
Büyüklerine saygılı, küçüklerini seven	3	8.10
Allah’a inanan	1	2.70
İbadetlerini yerine getiren	7	18.91
Kalbi temiz	1	2.70
Sözlerine dikkat eden	3	8.10
Hz. Muhammed	1	2.70
Toplam	37	100

Tablo 40’ta görüldüğü üzere çocukların iyi insan tasavvurları ile ilgili ifadelerinin toplamı 37’dir. Çocukların verdikleri cevaplardaki ifadeler esas alınarak oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarına göre en çok öne çıkan ifade “dürüst ve güvenilir” kategorisidir. Alt birim sayısı 9’dur. “ibadetlerini yerine getiren” kategorisinin alt birim sayısı 7; “güzel ahlâklı”, “merhametli, adaletli ve yardımsever” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 6; “büyüklerine saygılı, küçüklerini seven”, “sözlerine dikkat eden” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 3; “Allah’a inanan”, “kalbi temiz” ve “Hz. Muhammed” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 1’dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %75.67’si iyi insan tarifini ahlâkî vasıflara ve davranışlara göre, %21.62’si iman etmesi ve ibadetleri yerine getirmesine göre yapmıştır.

Tablo 41: Kötü İnsan Tasavvurlarına İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İnsanlar hakkında kötülük düşünen ve yapan	6	13.95
İbadet etmeyen	5	11.62
Hırsızlık yapan	6	13.95
Küfür eden, saygısızlık yapan	11	25.58
Bencil ve kavgacı	6	13.95
Zina yapan, içki içen ve kumar oynayan	4	9.30
Allah'a karşı gelen	1	2.32
İnsanlarla alay eden ve onları küçük düşüren	1	2.32
Haram yiyen	2	4.65
Kabil	1	2.32
Toplam	43	100

Tablo 41'e göre katılımcıların kötü insan tasavvurlarına dair ifadelerinin toplamı ise 43'tür. Çocukların verdikleri cevaplardaki ifadeler esas alınarak oluşturulan kategoriler ve alt birim sayılarına göre en çok öne çıkan ifade "küfür eden, saygısızlık yapan" kategorisidir, alt birim sayısı 11'dir. "insanlar hakkında kötülük düşünen ve yapan", "hırsızlık yapan", "bencil ve kavgacı" kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 6; "ibadet etmeyen" kategorisinin alt birim sayısı 5; "zina yapan, içki içen ve kumar oynayan" kategorisinin alt birim sayısı 4; "haram yiyen" kategorisinin alt birim sayısı 2; "Allah'a karşı gelen", "insanlarla alay eden ve onları küçük düşüren", "Kabil" kategorilerinin her birinin alt birim sayıları ise 1'dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %79.06'sı kötü insan tarifini ahlâkî vasıflara ve davranışlara göre, %16.27'si iman etmesi ve ibadetleri yerine getirmesine göre yapmıştır.

Bulgulara göre çocukların iyi insan ve kötü insan tasavvurları ağırlıklı olarak ahlâkî davranışlara göre şekillenmiştir. Ayrıca bazı çocuklar, güzel ahlâkla birlikte ibadet etme davranışını da iyi veya kötü insan olmanın bir koşulu olarak görmektedirler.

Bir toplumda iyi insan olmanın ölçüsü, toplumun benimsediği değerlere uygun tutumlar geliştirmektir. Bu değerlere aksi şekilde davrananlar, kötü insan olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla araştırmaya katılan çocukların Müslüman bir toplumda yaşamaları, iyi insan/kötü insan tarifi yaparken İslâm'ın ahlâk normlarını referans almaları neticesini doğurmaktadır. Her ne kadar dünyadaki ahlâk ile ilgili çalışmalar evrensel ahlâk ilkeleri çerçevesinde yürütülse de, bir davranışın ahlâkîliğini yaşanan toplumun değerleri belirlemektedir.

b. Katılımcıların Doğru Davranışın Ne Olduğuna İlişkin Görüşleri ile İlgili Bulgular

Katılımcılara öncelikle “İnsanların her yaptığı davranışı doğru buluyor musun?” sorusu yöneltilmiş, bütün katılımcılar soruya “hayır” cevabını vermiştir. Kendilerine yöneltilen “Sana göre doğru davranış nedir?” sorusuna verilen cevaplarının dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 42: Doğru Davranışın Ne olduğuna İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Güvenilir olmak	6	30
Kul hakkı yememek	6	30
İnsanlarla iyi geçinmek	2	10
Namaz kılmak	2	10
Yoksullara yardım etmek	4	20
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü gibi katılımcılardan 6 çocuk doğru davranışı güvenilir olmak; 6 çocuk kul hakkı yememek; 2 çocuk insanlarla iyi geçinmek; 2 çocuk namaz kılmak, 4 çocuk da yoksullara yardım etmek diye şeklinde tarif etmiştir.

Bulgulara göre çocukların %90'ının doğru davranış tanımları ahlâkî bir mahiyet taşımaktadır. Bu davranışların güvenilir olmak, kul hakkı yememek, yoksullara yardım etmek gibi insanların birbirleri ile ilişkilerini düzenleyen davranışlar olması

dikkat çekmektedir. Toplumsal yaşamın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilirliği için çocuklar bu davranışların yerine getirilmesi gerektiğine inanmaktadırlar.

İnsanın kendisinin veya bir başkasının davranışı hakkında düşünme, bu davranışı doğru veya yanlış olarak yargılama kabiliyeti ahlâkî gelişim olarak tanımlanmaktadır.²²⁴ Ayrıca bireyin toplumsallaşma, kişisel ve toplumsal değerleri özümseyebilme becerisi de bu gelişim türü içinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bireyin doğru ve yanlış yargılarını, neyin ahlâklı neyin ahlâksız bir davranış olduğunu yaşadığı toplumun kültürel unsurları ve inandığı dinin referansları belirlemektedir.²²⁵ Araştırmaya konu olan çocukların iyi/kötü insan tasavvurlarında olduğu gibi doğru davranış tariflerinde de dikkat çeken nokta, referanslarının yine yaşadıkları toplumun dini inançları olmasıdır. Namaz kılma, kul hakkı gibi dini kavramlar ve ifadeler kullanmaları, çocukların ahlâkî gelişimlerinde dini inançlarının etkili olduğunu ispat etmektedir.

2. DİN VE AHLÂK İLİŞKİSİ

Katılımcıların ahlâk tasavvurlarının tespitinden sonra onlara, ahlâk ve din arasında kurdukları irtibatın mahiyetine dair sorular da yöneltilmiştir.

a. Katılımcıların Ahlâkî Kurallar ve Din Arasındaki İlişkiye Dair Görüşleri ile İlgili Bulgular

Katılımcılara sorulan “Dinimiz bizim davranışlarımız ile ilgili kurallar koyar mı? Sence dinimiz davranışlarımıza müdahale eder mi?” sorusuna verilen cevapların dağılımı tabloda görüldüğü gibidir:

²²⁴ Mary J. Gander ve Harry J. Gardiner, **Çocuk ve Ergen Gelişimi**, (drl. Bekir Onur), Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s. 436-437.

²²⁵ Ahlâkî gelişimde kültürün etkisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Nermi Uygur, **Kültür Kuramı**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s. 87-102.

Tablo 43: Ahlâkî Kuralların Dindeki Bağlayıcılığına Dair Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Yapmamız / sakınmamız gereken davranışları bildirir	18	90
Sadece davranışlarımız kötü ise müdahale eder	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 18 çocuk soruya evet cevabını verirken 2 çocuk dinin sadece kötü davranışlar yapıldığı takdirde müdahale ettiğini ifade etmiştir.

Bulgulara göre çocuklar ahlâkî kuralların dini açıdan da bağlayıcı olduğuna, dini inançların insanı yapılması veya sakınılması gereken ahlâkî davranışlar bakımından sorumlu tuttuğuna inanmaktadırlar.

b. Katılımcıların Dini Kuralların Toplum Yaşamındaki Önemine Dair Görüşleri ile İlgili Bulgular

Tablo 44: Dini Kuralların Toplum Yaşamındaki Önemine Dair Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Dünyada haksızlıklar azalırdı	13	65
Kimse günah işlemezdi	1	5
Cehenneme gerek kalmazdı	1	5
Dünya daha güzel bir yer olurdu	5	25
Toplam	20	100

Katılımcılardan 13 çocuk dini kuralların tam olarak uygulandığı bir toplumda insanların birbirine kaşı daha dikkatli olacağını ve haksızlıkların azalacağını; 1 çocuk kimsenin günah işlememiş olacağını; 1 çocuk cehenneme artık gerek kalmayacağını; 5 çocuk ise dünyanın daha güzel, daha yaşanılır bir yer olacağını ifade etmiştir.

Bulgulardan elde ettiğimiz verilere göre çocukların tamamı (%100) dini kuralların toplumsal yaşamın düzeni ve bu düzenin sürdürülebilirliği için gerekli olduğunu düşünmektedir. Dini kuralların eksiksiz bir şekilde uygulanması hâlinde dünyanın daha güzel ve daha yaşanılır bir yer hâline geleceğine inanmaktadır. Çocukların bu görüşlerinde dinlerin kendi mensuplarını iman ve ibadet ile birlikte ahlâkî kurallardan da sorumlu tutmaları, dindeki kul hakkı kavramının toplumsal yaşamın düzenlenmesindeki hayatiliği etkili olmuştur.

c. Katılımcıların Dini İnançların Ahlâkî Kaidelere Uymada Belirleyiciliğine Dair Görüşleri ile İlgili Bulgular

Mülakatta yöneltilen “Dini inançları olmayan insanların da ahlâklı bir hayat sürdürebileceklerine inanıyor musun?” sorusuna katılımcıların verdikleri cevapların dağılımı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 45: Dini İnançların Ahlâkî Kaidelere Uymada Belirleyiciliğine İlişkin Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Evet, sürdürebilirler	9	45
Hayır, sürdüremezler	11	55
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılardan 9 çocuk dini inancı olmayan insanların da ahlâklı bir hayat sürdürebileceklerini ifade ederken 11 çocuk Allah’a inanmayan kimsenin ahlâklı olmayacağını savunmuştur. 11 yaşında bir kız çocuğu inançsız kimsenin ahlâklı olabileceğini, ancak bu kimsenin hem iyi hem de kötü bir insan olacağını söylemiştir.

Verilen cevaplardan elde edilen bulgulara göre çocukların %45’i insanın dini inanca sahip olmasını ahlâkî yaşamın bir teminatı olarak görürken %55’i inançsız insanların da ahlâklı olabileceğini düşünmektedir. Çocukların bu konuda iki farklı yaklaşım sergilemeleri, din ve ahlâk arasında kurulan sıkı münasebet nedeniyledir.

Her din hitap ettiği toplumun ve o toplumu meydana getiren fertlerin davranışlarını kendi koyduğu ilkelere ve hakikatlere uygun biçimde şekillendirmek üzere ahlâkî kurallar koyar. Dine inanan ve bağlanan kişi, iman ve ahlâkını bir bütün olarak yaşar. Hem düşüncelerini hem de davranışlarını bu bütünlüğe uygun şekilde düzenler. Ancak ahlâk yalnızca din ile var olan bir hakikat değildir. Dinden ayrı, müstakil bir mevcudiyete sahiptir. Dinin amacı mensuplarının ahlâklı bir yaşam kurmasıdır, ama diğer taraftan toplumda herhangi bir dini inanca sahip olmayan insanların da bir ahlâk anlayışlarının olduğunu görmek mümkündür. Bu açıdan tamamen bir bağlayıcılığı olmasa da dini inançların, ahlâkî olarak iyinin tercih edilmesi ve yapılması için teşvik edici bir unsur olduğu söylenebilir. Böylelikle insan iyi/kötü ayrımının yanına sevap/günah kavramlarını da eklemiş olur ve artık davranışlarını değerlendirirken bu kavramları da gözetir. Dini inanç ahlâkî bir yaşam için güdülenme sebebi olur.²²⁶

E. DİNİ İNANÇLARIN GÜNDELİK YAŞAMA ETKİSİNE DAİR BULGULAR

Dini inanca sahip olmak yalnızca bir dinin mensubu olmaktan ibaret değildir. İnsan, inandığı dinin gereklerini yerine getirmekle ve yaşam tarzını ona göre tanzim etmekle de mükelleftir. Ayrıca insanlar gündelik yaşamlarında herhangi bir konuda karar verirken ve planlama yaparken dini öğretileri dikkate alabilmekte, hatta günlük yaşamda karşılaştıkları sıradan problemlerin ve kendilerine sıkıntı veren durumların nedenlerini açıklarken ve bu sorunlarla baş ederken de, içinde yaşadıkları toplumun kültürel ve dini değerlerine başvurabilmekte, dua ve ibadetlere yönelebilmektedirler.²²⁷ Buradan yola çıkarak araştırmada yer alan katılımcıların sahip oldukları dini inançların yaşamlarına ne şekilde yansıdığı ve hayatı anlamlandırmada dini inançlarının rolünü tespit etmek üzere üç soru yöneltilmiştir. Verilen cevaplar insanın yaratılış sebebi, gündelik yaşamda dini kuralların gözetilme durumu, Allah inancı ile yaşamın anlamı arasındaki ilişki başlıkları altında incelenmiştir.

²²⁶ Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s. 103.

²²⁷ Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 16.

1. İNSANIN YARATILIŞ SEBEBİ

Katılımcılara ilk olarak Allah'ın insanı neden yaratmış olabileceğine dair bir soru yöneltilmiş, katılımcıların verdikleri cevapların dağılımı Tablo 46'da gösterilmiştir.

Tablo 46: İnsanın Yaratılış Sebebi ile İlgili Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
İmtihan için	3	15
Allah'ın emirlerini yerine getirmemiz için	2	10
Allah'a kulluk etmemiz için	4	20
Allah'ı tanımamız için	3	15
İbadet etmek için	3	15
Dünyayı güzelleştirmemiz için	2	10
Peygamberimiz için	1	5
Bilmiyorum	2	10
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere 20 katılımcıya yöneltilen aynı soruya 8 farklı cevap verilmiş, bu cevapların içeriği kategoriler hâlinde gösterilmiştir. Buna göre en fazla öne çıkan kategori “Allah'a kulluk etmemiz için” ifadesidir ve alt birim sayısı 4'tür. “Allah'ı tanımamız için”, “İmtihan için”, “İbadet için” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 3; “Allah'ın emirlerini yerine getirmemiz için”, “dünyayı güzelleştirmemiz için”, “bilmiyorum” kategorilerinin her birinin alt birim sayıları 2; “Peygamberimiz için” kategorisinin alt birim sayısı ise 1'dir.

Verilen cevaplardan oluşturulan kategoriler ve bu kategorilerin alt birim sayılarıyla saptanan anlamsal içeriğe göre çocukların %90'ı, insanın bir amaç doğrultusunda yaratıldığını düşünmektedir. %10'u ise bu meseleyi henüz zihninde bir açıklığa kavuşturmuş değildir. Araştırmaya katılan çocukların bir yaratıcının varlığına iman etmeleri, yaratılış sebebini de O'nun isteği ve iradesi ile izah etmeleri neticesini doğurmuştur.

Neden yaratıldığı ve dünyaya neden gönderildiği sorusu her insanı meşgul etmektedir. İnsanlar hayatları boyunca bu meseleyi zihinlerinde açıklığa kavuşturmaya çalışmakta, hatta hayatlarını bu sorunun cevabına göre anlamlandırmaktadır. Çünkü insan inanma temayülü ile yaratılmıştır. Bu temayül, bilişsel gelişimin de etkisiyle insanın dünyayı ve varlıkları var oluş sebepleri ile sorgulamasına neden olmaktadır. Dini arayış denilen bu süreç, sorgulama neticesinde sahip olunacak dini inancın da motivasyon kaynağıdır. Araştırmaya katılan çocuklar, neden yaratıldıkları sorusuna dini gerekçelerle cevap vermişlerdir. Bunda ailelerinden aldıkları dini eğitimin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

2. GÜNDELİK YAŞAMDA DİNİ KURALLARIN GÖZETİLME DURUMU

Araştırmada katılımcıların gündelik hayatlarında dini inançlarının etkisi ve belirleyiciliği ile ilgili tek soru hazırlanmış, ancak daha güvenilir ve geçerli veriler elde etmek üzere aynı soru katılımcılara iki farklı şekilde yöneltilmiştir. Böylece soruyu anlayamayan ya da söylemek istediğini tam olarak ifade edemeyen katılımcılar için bu bir sağlama yöntemi gibi kullanılmıştır. Buradaki amaç doğru ve en güvenilir cevabı elde etmek, böylelikle katılımcıların gündelik yaşamlarında dini kuralları ne kadar gözettiklerine dair veri elde edebilmektir.

Tablo 47: Gündelik Yaşamlarında Dini Kuralların Gözetilme Durumuna Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Evet, düşünüyorum	10	50
Bazen düşünüyorum	9	45
Hayır, düşünmüyorum	1	5
Toplam	20	100

Tabloda görüldüğü üzere katılımcılardan 10 çocuk gündelik yaşamlarında yapacakları işlerde dini kuralları gözetmekte, aldığı kararlarda bu kurallara uygun davranması gerektiğini düşünmektedir. 9 çocuk dini kurallara uyması gerektiğini

bildiğini ancak her zaman bunlara uygun davranmadığını belirtmiş, 1 çocuk ise bu kuralların kendisi için kıstas olmadığını ifade etmiştir.

Bir dini inanca sahip olan insanlar, günlük yaşamlarını mensubu oldukları dine göre düzenlemeleri gerektiğinin farkındadır; hatta çoğunlukla bu kuralları gözeterek davranmaktadır. Bu da insanın dini inancının davranışlarına, az veya çok, muhakkak yansıdığını göstermektedir. Bu tutum, insanın ahlâkî gelişimiyle de ilgilidir. Dini inancının gereklerini sosyal yaşamındaki davranışlarına uyarlamayı öğrenen insan, ahlâkî olarak da olgunlaşmış demektir. Zira din, insana neyin ahlâkî olup neyin olmadığı konusunda referanslar vermektedir ve buna uyan insan, dinin insan hayatındaki mahiyetini de kavramış demektir. Araştırmaya katılan çocukların verdikleri cevapların oranına bakıldığında tam anlamıyla olgunlaşmış bir ahlâk yapısının sözcüğü olmadığı görülmektedir. Büyük ölçüde formel işlemlerle ilgili olan ahlâkî değer ve kabullerin çocuk tarafından kavranıp benimsenmesi, zihinsel gelişimine bağlıdır. Bu nedenle ahlâkî tekâmül, ancak soyut düşünme kabiliyetinin gelişmesi ile mümkündür. İnsanın ahlâkî gelişimi, dini gelişimi ile paralel ilerlemektedir ve her iki gelişim süreci birbirini tamamlamaktadır. Bireyin kişisel bir ahlâkî değer sisteminin varlığını fark etmesi ise bilişsel gelişimi ile ilgilidir. Bu da ancak ergenlik dönemi ile birlikte görülmektedir.²²⁸

3. ALLAH İNANCI İLE YAŞAMIN ANLAMINI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Mülakatta katılımcılara yöneltilen sorulardan biri de “İnsan Allah’a inanmadan yaşayabilir mi?” sorusu olmuştur. Katılımcıların verdikleri cevapların dağılımı ise Tablo 48’te gösterilmiştir:

²²⁸Abdulkerim Bahadır, “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlâk Gelişimi”, **Mehir Aile Dergisi**, Sayı 1, Konya, 2001. s. 49.

Tablo 48: Allah İnancı ile Yaşamın Anlamı Arasındaki İlişkiye Dair Görüşlerine Göre Dağılım

Kategoriler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Evet, yaşayabilir	4	20
Hayır yaşayamaz	15	75
Yaşayabilir ama mutsuz olur	1	5
Toplam	20	100

Tabloda da görüldüğü üzere katılımcılardan 4 çocuk insanın Allah'a inanmadan da yaşayabileceğini düşünürken, 15 çocuk bunun mümkün olmadığını savunmuştur. 14 yaşındaki bir erkek çocuk, insan yaşamı ile Allah inancı arasında anlamsal bir ilişki olduğunu fark etmiş, insanın Allah'a inanmadan da yaşayabileceğini ancak yaşamının anlamını kaybedeceğinden mutsuz olacağını ifade etmiştir.

Benzer şekilde Yavuz ve Yıldız da, daha evvel çocuklar ile yaptıkları araştırmalarda, ister bilinçli, ister bilinçsiz bir inanma olsun, inanmadan yaşanılmayacağı sonucuna ulaşmışlardır.²²⁹

Konu ile ilgili yapılan araştırmalar birlikte değerlendirildiğinde insan için inanmanın ciddi bir ihtiyaç olduğu, dini inancın, insanı ruhî belirsizlikten kurtardığı görülmektedir. Zira insan, hayatının anlamını ancak bir dini inanca sahip olduğunda bulabilmektedir. Aynı toplumda yaşayan insanların inançları birbirinden farklı olabilir. Ancak bu farklı inançların her birinin psikolojik işlevi insanı belirsizlikten kurtararak fiillerini kararlaştırmasını ve hayatını inşa etmesini sağlamaktır.²³⁰

²²⁹ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, s. 98.

²³⁰ Yılmaz Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 18.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknolojik imkânların gün geçtikçe daha geniş ve ulaşılabilir olduğu modern dünyada, bir tarafta insanlara hayatlarını kolaylaştıracak yenilikler ve fırsatlar sunulmakta, diğer tarafta ise maalesef yaşam koşulları bakımından diğerleriyle bir türlü eşitlenemeyen insanlar, zorlu bir hayat mücadelesi vermektedir. Temel ihtiyaçlarına yeterince erişemeyen ve erişebilmeleri için toplumsal koruma ve hizmete ihtiyaç duyan böyle dezavantajlı gruplardan biri de sokakta çalışan çocuklardır.

Çocukların kişilik gelişiminin en önemli ve hassas döneminde sokakta olmaları, onların gelişimlerini tüm boyutları ile etkilemektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, bu şartların çocukların dini duygu ve düşünce gelişimleri üzerindeki etkisini tespit etmek olmuştur.

İlk olarak araştırmanın örneklemini belirleyen 20 katılımcının demografik özellikleri belirlenmiştir. Bulgulara göre sokakta çalışan çocukların yaşı çoğunlukla 11-14 yaş aralığında toplanmaktadır. Katılımcıların aileleri çok çocuklu ve kalabalık bir yapıya sahiptir. Büyük bir çoğunluğu Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki küçük şehirlerden göç etmiştir. Büyük şehre uyum sağlamaya ve geçimini temin etmeye çalışan bu aileler daha çok yoksul kenar mahallelerinde ikamet etmektedir. Ailelerin ekonomik koşulları son derece kötü durumdadır. Bu durum çocukları sokakta çalışmaya iten sebepler arasında görülebilir. Çocuklar iş çeşidi olarak çoğunlukla su, mendil ve çekirdek satmayı tercih etmekte ya da tartıda durarak para kazanmaya çalışmaktadır. Çocukların tamamının anne ve babaları hayattadır ve büyük çoğunluğunun anne babası birlikte yaşamaktadır. Çocuklar sokaklarda çalışmalarına ve vakitlerinin büyük kısmını dışarıda geçirmelerine rağmen akşamları evlerine dönmektedir. Eğitimlerine devam eden bu çocukların vakitlerinin büyük kısmını sokakta geçiriyor olmaları okul başarılarını olumsuz etkilemektedir. (Tablo: 1-10)

Bu araştırmanın esas meselesi sokakta çalışan çocukların dini duygu ve düşünce gelişimlerini tespit etmektir. Bu hususlar ile ilgili elde edilen nitel verilerin analizi, bulgular ile ilgili değerlendirme ve yorumlar ise aşağıda sıralandığı gibidir:

Bulgulara göre çocukların tamamı Allah inancına sahiptir ve Allah inancı çok erken yaşlardan itibaren yerleşmeye başlamıştır. Çocukların dini uyanışında en etkili faktörün aileleri olduğu görülmüştür. Çocuklar, bir peygamber olan Hz. Muhammed'i ise daha çok ahlâkî yönü ile tasvir etmektedir. Ahiret inancı ile ilgili bulgular değerlendirildiğinde çocukların tamamının ahiret hayatına inandığı, cennet ve cehennemi bir ödül veya ceza yeri olarak tarif ettikleri görülmektedir. Kader inancına dair bulgulara göre çocukların büyük çoğunluğu kendilerine verilen iradenin farkındadır ve eylemlerinin sorumluluğunu kavramış durumdadır. (Tablo: 11-24)

Araştırmada çocukların dini tasavvurlarına dair de bulgular tespit edilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre katılımcıların Allah tasavvurları, ilk çocukluk dönemi ve şimdiki Allah tasavvurları diye iki farklı dönem olarak incelenmiştir. Bilişsel gelişim ile paralel olarak çocukların muhakeme ve soyut düşünme kabiliyetleri gelişmiş, Allah tasavvurları da bu gelişim nispetinde değişerek antropomorfizmden uzaklaşmış ve mücerret bir mahiyet kazanmıştır. Çocuklar melek, cin, şeytan gibi soyut kavramları görünmeyen varlıklar kategorisinde değerlendirmekte, yaratılış bakımından insandan farklı olduklarını idrak etmiş durumdadırlar. Çocuklardaki melek imajı olumlu iken cin ve şeytan imajları olumsuzdur. (Tablo: 25-34)

Dua ve ibadet, çocukların günlük yaşamlarının bir parçasıdır. Kendilerini Allah'a yakın hissettikleri anlar çoğunlukla ibadet ettikleri vakitlerdir. Bunun yanı sıra ibadetlerinin karşılığında sevap kazanmak, cennete girmek, işlerinin yolunda gitmesi, dileklerinin gerçekleşmesi gibi faydalar da beklemektedirler. Bu beklentiler, çocuğun dini konulara ilgi ve merakını artırmakla birlikte ibadete etmesi için de bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Ancak diğer taraftan çocuğun böylesi maddi arzuları, dini duygunun henüz bir derinlik kazanmadığına, dini davranışların henüz taklit evresinde olduğuna da bir işarettir. (Tablo: 35-39)

İnsanın ahlâkî gelişimi, gelişimin diğer boyutları ve bilhassa dini gelişim ile paralel ilerlemektedir. Dolayısıyla gelişim süreçlerinin tamamı aslında birbirini tamamlamaktadır. Ahlâkî değerlerin ve dolayısıyla dini değerlerin çocuk tarafından kavranıp benimsenmesi, hayatında pratik kazanması zihinsel gelişimi ile mümkün

olmaktadır. Araştırma neticesinde çocukların ahlâkî gelişimlerinin de tam olarak olgunlaşmadığı görülmektedir. (Tablo: 40-48)

Araştırma sürecini bütünüyle değerlendirebilmek için bulgularla birlikte araştırmacının gözlemlerine de yer vermek gerekecektir. Bu gözlemler neticesinde proje aracılığıyla kurumdaki etkinliklere katılan çocukların fiziksel gelişim bakımından yaşlılarının gerisinde kaldıkları ve çok iyi beslenemedikleri görülmektedir. Bazı çocuklar ilerleyen yaşlarına rağmen bilişsel gelişimin hâlâ somut işlem evresindedir. Kavramsallaştırma ve soyutlama kabiliyetleri zayıftır. Çok boyutlu ve karmaşık düşünme konusunda yetersizlerdir. Araştırmaya katılan çocuklar, akranlarına nispetle kendilerini ifade etmekte yetersiz kalmışlardır. Bazen kısa cümlelerden, tek kelimeden ibaret cevaplar vermekle yetinmişler, bazen de soruları anlamakta, onları yanıtlamakta güçlükler yaşamışlardır. Sosyal iletişim ve toplumsal kurallara uyum sağlamak bakımından çocukların oldukça zayıf oldukları, birlikte etkinliklere katıldıkları arkadaşlarına karşı zaman zaman uygunsuz sözler söyleyip şiddet uyguladıkları görülmektedir. Çocuklar bir taraftan konuşmaya çok açıkken bir taraftan da kendilerine dair bir bilgiyi, duyguyu veya düşünceyi paylaşma konusunda çok çekingen ve mesafelidir. Bunun nedeni olarak insanlara ve topluma hissettikleri güven duygusunun karşılaştıkları hadiseler neticesinde zedelendiği düşünülmektedir. Çocukların sözcük dağarcığı yeterince gelişmemiştir. Yaşları itibariyle ergenlik öncesi dönemin içinde bulunmaları, çalkantılı duygular yaşamalarına, duygusal anlamda bir takım çelişkiler yaşamalarına neden olmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde yer verilen bulgular ve yapılan tartışmaların nihayetinde şu hususun altını bir kez daha çizmek gerekir: çocukların dini duygu ve düşünce gelişimleri, içinde buldukları koşulların etkisinden ayrı değerlendirilmemelidir. Çocukların sokakta çalışmaları, onların eğitim hayatlarına devam etmelerine ve sağlıklı bir şekilde sosyalleşmelerine engel olmuş, üstelik bu durum yalnız bilişsel, psiko-sosyal, dil gelişimlerini değil, dini duygu ve düşünce gelişimlerini de olumsuz etkilemiştir. Çocukların aile bütünlüğünün devam etmesi ve aileleri ile bağlarının kopmaması, çocuğun ilk rol modelleri olan anne babalarının, dini yaşayış ve bilgilerini çocuklarına aktarabilmelerini sağlamıştır. Bu durum çocuk

gelişimi ve eğitiminde ailenin ne kadar önemli olduğunu bir kere daha ispat etmektedir. Ancak daha evvel söylendiği üzere çocukların formel işlem kabiliyetlerini tam olarak kazanamamış olmaları, dini inançlarının daha çok taklit düzeyinde kalmasına sebep olmaktadır.

Bu araştırmada tüm bu sonuçlar, örneklem grubunun ve kullanılan ölçme araçlarının temsil sınırlılığı içerisinde tespit edilmiştir. Türkiye’de sokakta çalışan çocuklar ile ilgili az sayıdaki çalışmadan biri olan bu araştırma, söz konusu çocukların gelişim şartlarını ve düzeylerini anlamada elbette ki tek başına yeterli değildir. Bu konuda başka araştırmaların yapılması ve araştırmalarda şu hususların gözetilmesi, bu çalışmayı eksik kaldığı noktalarda destekleyecek ve tamamlayacaktır:

Bu araştırma, Üsküdar ilçesi ile sınırlı olup resmi bir kurum tarafından yürütülen projeye katılan çocukları kapsamaktadır. Araştırmaya diğer ilçeler ve proje dışında kalan çocuklar dahil edildiğinde daha farklı sonuçlara ulaşılabilecektir.

Araştırmaya katılan çocuklar, devam ettikleri kurumun etkinlikleri dahilinde dini eğitim almaktadır. Dini eğitim almayan çocuklar ile benzer bir araştırma yapıp sonuçlar kıyaslanabilir.

Sokakta çalışan çocuklar olgusu, bu çocuklar sokakta yaşama boyutuna gelmeden toplumdaki yüksek risk gruplarından biri olarak sosyal hizmetlerin koruyucu ve önleyici işlevi içinde ele alındığı takdirde sokak çocukları sorununu önlemede önemli bir yere sahip olacaktır. Böylelikle çalışmak zorunda olan bu çocuklara sokaklara bağımlı hâle gelmeden ve herhangi bir zarar görmeden önce yardım etmek, onları koruyup kollamak daha kolay olacaktır.

Sokakta çalışan çocukların ailelerine ve bizzat çocuklara Diyanet İşleri Başkanlığı’nın öncülüğünde manevi danışmanlık ve psikolojik destek hizmeti verilmesi, çocukların bu ihtiyaçlarının karşılanması bakımından anlamlı bir hizmet olacaktır.

EKLER

EK 1: Çocuk Bilgi Formu

Mülakat tarihi:

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı:

Doğum yeri:

Doğum tarihi:

Okulu:

Sınıfı:

İkâmet ettiği semt:

Sokakta çalıştığı iş türü:

Aile bilgileri

Anne:

Baba:

Anne ve babanın birliktelik durumu:

Kardeş sayısı:

Ailenin ekonomik durumu:

EK 2: Derinlemesine Mülakat (Görüşme) Formu

1. Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyor musun?
2. Bir yaratıcının olduğunu ilk ne zaman fark ettin?
3. Bir yaratıcının olduğunu nasıl fark ettin?
4. Allah'ın varlığından bahsedilmeseydi, peygamberler/ilahi kitaplar olmasaydı, dünyaya neden/nasıl geldiğini düşünür müydün?
5. Allah'a karşı ne hissettiğini duyguların ile ifade etmek istesen bunlar neler olurdu? (sevgi, merak, saygı, korku, öfke, kırgınlık, bağlılık, sorumluluk vs.)
6. Kendini Allah'a yakın hissediyor musun?
7. Ne yaptığında kendini Allah'a yakın hissediyorsun?
8. Peygamber kimdir?
9. Peygambere ihtiyaç var mıdır?
10. Bana Hz. Muhammed'den bahseder misin? Onunla ilgili ne düşünüyorsun?
11. Sence öldükten sonra bize ne olacak?
12. Dünyada yaptıklarımız için bir ödül veya cezanın gerekli olduğuna inanıyor musun?
13. Bu sistemin olmaması durumunda yaşanabilecek problemler neler olurdu?
14. Hayatında seni çok üzen, korkutan veya çaresiz bırakan bir olay yaşasaydın, başına gelen bu olay nedeniyle Allah'ı sorumlu tutar mıydın?
15. Allah'ın bizim hayatımıza ve kararlarımıza müdahale ettiğini düşünüyor musun?
16. Allah'ın bizi her yerde ve her zaman bizi tehlikelere karşı koruyacağına inanıyor musun?
17. Dünyada zaman zaman savaşlar, doğal felaketler ya da kazalar meydana geliyor. Bu olaylarda insanlar hayatını kaybediyor. Bunların arasında masum insanlar ve çocuklar da var. Sen bu konuyla ilgili ne düşünüyorsun? Dünyada böyle kötülüklerin olmasını ve hiç suçu olmayan insanların bundan zarar görmesini nasıl açıklarsın?
18. Çocukluğunda Allah'ı nasıl hayal ederdin?
19. Allah'ı bana tarif eder misin?
20. Melekler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?
21. Cinler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?

22. Şeytan nasıl bir varlıktır? Bana tarif eder misin?
23. Şeytan yaratılmasaydı dünya nasıl bir yer olurdu?
24. Bana cenneti tarif eder misin?
25. Bana cehennemi tarif eder misin?
26. Günah nedir? Bana açıklar mısın?
27. Sevap nedir? Bana açıklar mısın?
28. Sence ibadet etmeli miyiz? Bu gerekli midir?
29. Neden ibadet etmemiz gerekir?
30. İbadet ederken ne hissediyorsun?
31. Dua eder misin?
32. Hangi durumlarda dua etmeye ihtiyaç duyuyorsun?
33. Duana karşılık verildiğine inanıyor musun?
34. Bir insanın ibadet/dua etmesi onun davranışları üzerinde etkili olur mu?
35. Ne gibi değişikliklere sebep olur?
36. Sana göre iyi insan / kötü insan kimdir? Bana açıklar mısın?
37. İnsanların her yaptığı davranışı doğru buluyor musun?
38. Sana göre doğru davranış nedir?
39. Dinimiz bizim davranışlarımız ile ilgili kurallar koyar mı? Sence dinimiz davranışlarımıza müdahale eder mi?
40. Dini kurallar tam olarak uygulansaydı dünya nasıl bir yer olurdu?
41. Dini inançları olmayan insanların da ahlâklı bir hayat sürdürebileceklerine inanıyor musun?
42. Sence Allah insanı neden yaratmış olabilir?
43. Günlük hayatında yapacağın işlerde Allah'ın senin nasıl davranmanı istediğini düşünerek karar veriyor musun?
44. İnsan Allah'a inanmadan yaşayabilir mi?

EK 3: Mülakat Cevapları

(erkek, 11 yaş, ilkokul üçüncü sınıf)

1. Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyor musun?

Evet.

2. Bir yaratıcının olduğunu ilk ne zaman fark ettin?

Küçüklüğümde.

3. Bir yaratıcının olduğunu nasıl fark ettin?

Annem dua ederken duydum. Annem “Allahım! Sen herkese şifa ver.” diyordu. Annem namazını kıldıktan sonra “Anne Allah kim?” dedim. O da “Allah bizim en iyiliğimizi isteyen birisi.” dedi.

4. Allah'ın varlığından bahsedilmeseydi, peygamberler/ilahi kitaplar olmasaydı, dünyaya neden/nasıl geldiğini düşünür müydün?

Evet, merak ederdim.

5. Allah'a karşı ne hissettiğini duyguların ile ifade etmek istesen bunlar neler olurdu?

(sevgi, merak, saygı, korku, öfke, kırgınlık, bağlılık, sorumluluk vs.)

Sevgi.

6. Kendini Allah'a yakın hissediyor musun?

Evet. Kalbimde yakın hissediyorum.

7. Ne yaptığında kendini Allah'a yakın hissediyorsun?

Mesela bir kere parkta oyun oynuyordum. Az kalsın düşüyordum. Böyle kendimi kurtardım sonuçta yine. Mesela o zaman. Korktuğumda.

8. Peygamber kimdir?

Peygamber, Hz. Muhammed. Ama ondan başka peygamberler de var.

9. Peygambere ihtiyaç var mıdır?

Olmayabilir aslında.

10. Bana Hz. Muhammed'den bahseder misin? Onunla ilgili ne düşünüyorsun?

O da peygamberdir. İyi bir insan.

11. Sence öldükten sonra bize ne olacak?

Öyle yok olacağız diye bir şey yok. Gerçek dünya gibi bir yere gideceğiz. Tabi aileni, arkadaşını falan görüyorsun orada.

- 12.** Dünyada yaptıklarımız için bir ödül veya cezanın gerekli olduğuna inanıyor musun?
Olmalı. Ödül işte var: cennete gitmek. Ceza da cehenneme gitmek.
- 13.** Bu sistemin olmaması durumunda yaşanabilecek problemler neler olurdu?
Biz böyle iyi şeyler yapıyoruz ya. Oraya gidince iyi yerde oluyoruz ya. İyi olduğumuz ispatlanıyor.
- 14.** Hayatında seni çok üzen, korkutan veya çaresiz bırakan bir olay yaşasaydın, başına gelen bu olay nedeniyle Allah'ı sorumlu tutar mıydın?
Bir kere ben eve geliyordum. Doğum günümdü. Abim maske almış, şeytan maskesi. Eve gelirken hemen lambayı yakıp beni korkuttu. Çok fena korktum. Ama hayır, sorumlu tutmadım.
- 15.** Allah'ın bizim hayatımıza ve kararlarımıza müdahale ettiğini düşünüyor musun?
Eh.
- 16.** Allah'ın bizi her yerde ve her zaman bizi tehlikelere karşı koruyacağına inanıyor musun?
Evet.
- 17.** Dünyada zaman zaman savaşlar, doğal felaketler ya da kazalar meydana geliyor. Bu olaylarda insanlar hayatını kaybediyor. Bunların arasında masum insanlar ve çocuklar da var. Sen bu konuyla ilgili ne düşünüyorsun? Dünyada böyle kötülüklerin olmasını ve hiç suçu olmayan insanların bundan zarar görmesini nasıl açıklarsın?
Onlar hak etmiyor. Ama onlar da belki daha önce kötü bir şey yapmışlardır. Ondan olmuştur.
- 18.** Çocukluğunda Allah'ı nasıl hayal ederdin?
Çocukluğumda Allah'ın olduğunu bile bilmiyordum. Anneme sordum nasıl biri diye. O da "Biz de bilmiyoruz ki oğlum." dedi.
- 19.** Allah'ı bana tarif eder misin?
Allah hepimizin iyiliğini isteyen birisi. Yani böyle hiçbirimizin kötülüğünü istemez. Kötülere kötülük yapar, iyilere çok iyi davranır. Allah'ı hiçbir şeye benzetemem çünkü Allah'ı hiç görmedim.
- 20.** Melekler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?

Melekler böyle şey... Hani sen yemek yiyorsun ya. Sofrada yemek bırakınca o yemeğin etrafında dönüyorlar. Günah oluyor. Melekeleri göremeyiz ama hep dönüyorlar.

21. Cinler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?

Cini duydum ama onlar gerçek birileri değil. Şişelerin içinde olurlar. Çıkınca insanlardan üç tane dilek isterler. O dilekleri gerçekleştirirler.

22. Şeytan nasıl bir varlıktır? Bana tarif eder misin?

Şeytan Allah'ın en büyük düşmanı. Kötü biri.

23. Şeytan yaratılmasaydı dünya nasıl bir yer olurdu?

Daha güzel olurdu.

24. Bana cenneti tarif eder misin?

Cennet böyle kuşların olduğu yer. Kelebekler falan... Çok güzel bir yer. Girmek için sabretmelisin.

25. Bana cehennemi tarif eder misin?

Ben cehenneme hiç gitmek istemiyorum. Hep ateşlerin olduğu yer. Ölürsek oraya gideriz. Kötü insanlar...

26. Günah nedir? Bana açıklar mısın?

Günahı nasıl anlatacağım ki. Kötü bir şey yaparsam günah olur. Mesela hırsızlık yaparsam.

27. Sevap nedir? Bana açıklar mısın?

Sevap yani mesela ben kaç kere abilere, yaşlı amcalara falan elinde ağır poşet taşıyorlardı. Onları getirdim evlerine kadar. Yani iyi bir şey sevap.

28. Sence ibadet etmeli miyiz? Bu gerekli midir?

Evet.

29. Neden ibadet etmemiz gerekir?

Sevap kazanmak için. Allah'a şükretmek için.

30. İbadet ederken ne hissediyorsun?

Kendimi iyi hissediyorum.

31. Dua eder misin?

Evet. Haftada üç dört kere.

32. Hangi durumlarda dua etmeye ihtiyaç duyuyorsun?

- Üzüldüğümde. Mutlu olduğumda da dua ediyorum. Mutlu olduğumda Allah'a şükrediyorum.
- 33.** Duana karşılık verildiğine inanıyor musun?
Evet. Onun sayesinde para yaptık.
- 34.** Bir insanın ibadet/dua etmesi onun davranışları üzerinde etkili olur mu?
Evet.
- 35.** Ne gibi değişikliklere sebep olur?
Daha iyi bir insan olur.
- 36.** Sana göre iyi insan / kötü insan kimdir? Bana açıklar mısın?
İyi insan kalbi açık biri olmalı. Yani kalbinin temiz olması.
Kötü insan da kalbinin kötü olması. İnsanın dışı güzel olmasına gerek yok. İçi güzel olmalı.
- 37.** İnsanların her yaptığı davranışı doğru buluyor musun?
Her yaptığı doğru davranış değildir. Bazıları kötü davranışlar yapar.
- 38.** Sana göre doğru davranış nedir?
Allah'ın kuralları. Hiç kimseyle dalga geçmeyecek, hiç kimsenin hakkını yememeli, haramlık yapmamalı.
- 39.** Dinimiz bizim davranışlarımız ile ilgili kurallar koyar mı? Sence dinimiz davranışlarımıza müdahale eder mi?
Evet.
- 40.** Dini kurallar tam olarak uygulansaydı dünya nasıl bir yer olurdu?
Çok güzel bir yer olurdu. Haksızlıklar azalırdı.
- 41.** Dini inançları olmayan insanların da ahlâklı bir hayat sürdürebileceklerine inanıyor musun?
Evet.
- 42.** Sence Allah insanı neden yaratmış olabilir?
Dünyamızı güzelleştirmek için.
- 43.** Günlük hayatında yapacağın işlerde Allah'ın senin nasıl davranmanı istediğini düşünerek karar veriyor musun?
Düşünüyorum. İyi bir şey yaparsak Allah da bizi iyi zanneder.
- 44.** İnsan Allah'a inanmadan yaşayabilir mi?
Hayır.

(kız, 11 yaş, ilkokul ikinci sınıf)

1. Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyor musun?
Evet.
2. Bir yaratıcının olduğunu ilk ne zaman fark ettin?
Yeni fark ettim.
3. Bir yaratıcının olduğunu nasıl fark ettin?
Düşünerek. Kendi kendime.
4. Allah'ın varlığından bahsedilmeseydi, peygamberler/ilahi kitaplar olmasaydı, dünyaya neden/nasıl geldiğini düşünür müydün?
Hı hı. Evet.
5. Allah'a karşı ne hissettiğini duyguların ile ifade etmek istesen bunlar neler olurdu?
(sevgi, merak, saygı, korku, öfke, kırgınlık, bağlılık, sorumluluk vs.)
Sevgi.
6. Kendini Allah'a yakın hissediyor musun?
Evet.
7. Ne yaptığında kendini Allah'a yakın hissediyorsun?
Dua ederek, sevap kazanarak, iyilik yaparak.
8. Peygamber kimdir?
Hz. Muhammed.
9. Peygambere ihtiyaç var mıdır?
Evet.
10. Bana Hz. Muhammed'den bahseder misin? Onunla ilgili ne düşünüyorsun?
Son peygamber. İyi bir insan.
11. Sence öldükten sonra bize ne olacak?
Yok oluruz. Ruhumuz yukarı Allah'a gidiyor. Babam dedi ki "Orada Allahımız var. Orada sizin anneniz babanız olacak."
12. Dünyada yaptıklarımız için bir ödül veya cezanın gerekli olduğuna inanıyor musun?
Evet. Cennet ödül, cehennem de ceza.
13. Bu sistemin olmaması durumunda yaşanabilecek problemler neler olurdu?

Olmasa da olurdu. Şeytan olmasaydı tüm dünya iyi olurdu. Cehennem olmazdı. Sadece cennet olurdu.

14. Hayatında seni çok üzen, korkutan veya çaresiz bırakan bir olay yaşasaydın, başına gelen bu olay nedeniyle Allah'ı sorumlu tutar mıydın?

Hayır tutmazdım. Mesela yengem var benim bir tane. Geceleri bakkala gönderiyor ama ben korkuyorum. Dua ediyorum. Beş dakikada evde oluyorum.

15. Allah'ın bizim hayatımıza ve kararlarımıza müdahale ettiğini düşünüyor musun?

Yoo.

16. Allah'ın bizi her yerde ve her zaman bizi tehlikelere karşı koruyacağına inanıyor musun?

Evet.

17. Dünyada zaman zaman savaşlar, doğal felaketler ya da kazalar meydana geliyor. Bu olaylarda insanlar hayatını kaybediyor. Bunların arasında masum insanlar ve çocuklar da var. Sen bu konuyla ilgili ne düşünüyorsun? Dünyada böyle kötülüklerin olmasını ve hiç suçu olmayan insanların bundan zarar görmesini nasıl açıklarsın?

Haksızlık. Kötü bir şey. Olmasaydı daha iyi olurdu.

18. Çocukluğunda Allah'ı nasıl hayal ederdin?

Hayal etmezdim.

19. Allah'ı bana tarif eder misin?

Allah bizi yaratandır. Gören o, duyan o. Allah'a inanmalıyız. Bence iyi bir varlık.

20. Melekler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?

Melekleri Allah yarattı. Bizim yanımızda şuan. Bizi koruyorlar. Ama biz göremeyiz.

21. Cinler nasıl varlıklardır? Bana tarif eder misin?

Cinin ne olduğunu bilmiyorum.

22. Şeytan nasıl bir varlıktır? Bana tarif eder misin?

Şeytan dünyanın en kötü varlığı. Mesela o eskiden bir melekti. Kötülük yapmış Allah'a. Sonra Allah da ona "Cezanı vereyim de gör." demiş. Ceza ile Allah onu şeytan yaratmış. Sonra onu cehennem atmış. Orada kalıp insanları yakıyor, kötülük yapanları.

- 23.** Şeytan yaratılmasaydı dünya nasıl bir yer olurdu?
İyi olurdu.
- 24.** Bana cenneti tarif eder misin?
Mesela insanlar iyi bir şeyler yaptığında, namaz kıldığında, dua ettiğinde cennete gidiyorlar. Cennette ağaçlar, çiçekler var. Mutlu bir yer.
- 25.** Bana cehennemi tarif eder misin?
Cehennem ateşli bir yer. Kötülük yaparsak, dedi kodu yaparsak cehenneme gideriz.
- 26.** Günah nedir? Bana açıklar mısın?
Mesela kul hakkı, dedikodu yapmak. Zararlı şeyler.
- 27.** Sevap nedir? Bana açıklar mısın?
Sevap bir şeyler dağıtmak gibi, dua etmek gibi. Mesela yerdeki ekmeği gördüğünde kaldırmak gibi. İyi şeyler yani.
- 28.** Sence ibadet etmeli miyiz? Bu gerekli midir?
Evet.
- 29.** Neden ibadet etmemiz gerekir?
Allah'a inandığım için, dilediğim şeyler gerçek olsun diye.
- 30.** İbadet ederken ne hissediyorsun?
İyi hissediyorum. Mesela namaz kıldıktan sonra kendimi çok rahat hissediyorum.
- 31.** Dua eder misin?
Evet. Ara sıra.
- 32.** Hangi durumlarda dua etmeye ihtiyaç duyuyorsun?
Korktuğumda, üzüldüğümde, bir şey isteyeceğim zaman... Mesela dileğim bisikletti ama olmuyor.
- 33.** Duana karşılık verildiğine inanıyor musun?
Bilmiyorum ama istediğimde hiç gelmedi.
- 34.** Bir insanın ibadet/dua etmesi onun davranışları üzerinde etkili olur mu?
Evet.
- 35.** Ne gibi değişikliklere sebep olur?
İyi bir insan olur.
- 36.** Sana göre iyi insan / kötü insan kimdir? Bana açıklar mısın?

Mesela eziyet ektirirse kötü biridir. İyilik yaparsa iyi olur. Mesele kapına bir tane kedi geliyor. Miyavlıyor, senden yemek istiyor. Mesela biz koyuyoruz önüne yiyor. Öyle bir Şey işte.

37. İnsanların her yaptığı davranışı doğru buluyor musun?

Hatasız kul olmaz ki.

38. Sana göre doğru davranış nedir?

Doğru iyilik gibi yani. Yanlış kötülük demek. İnsanın iyi yaptığı doğru olur ama kötü yaptığı olmaz. Mesela oruç tutmuyorlar. Ama tutmaları gerekir.

39. Dinimiz bizim davranışlarımız ile ilgili kurallar koyar mı? Sence dinimiz davranışlarımıza müdahale eder mi?

Evet.

40. Dini kurallar tam olarak uygulansaydı dünya nasıl bir yer olurdu?

İyi olurdu.

41. Dini inançları olmayan insanların da ahlkl bir hayat sürdürebileceklerine inanıyor musun?

Sürdürebilir ama hem iyi hem de kötü bir insan olur.

42. Sence Allah insanı neden yaratmış olabilir?

Bilmem.

43. Günlük hayatında yapacağın işlerde Allah'ın senin nasıl davranmanı istediğini düşünerek karar veriyor musun?

Evet. Kuralları düŐünürüm, bizim için koymuŐ.

44. İnsan Allah'a inanmadan yaşayabilir mi?

Hayır.

EK 4: Kurum İzin Dilekçesi

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ ÇOCUK EĞİTİM MERKEZİ

İlgili Makama,

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi alanında yüksek lisans talebesi olan Hatice Dülgeroğlu'nun yürüttüğü "Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği" başlıklı tez çalışması dolayısıyla, Üsküdar Belediyesi'nin Çocuk Eğitim Merkezi projesi kapsamındaki çocuklar ile kurumumuzda mülakatlar yapılması uygun görülmüştür.

Bilgilerinize arz ederim.

Muhammet Ali TERYAKİ
Çocuk Eğitim Merkezi Müdürü

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akseki, Ahmet Hamdi. **İslam Dini**. Ankara: Nur Yayınları, 1983.
- Allport, Gordon W. **Birey ve Dini**. Bilal Sambur (çev.). Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Altıntaş, Betül. **Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Anık, Filiz. “Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Çalışmaları”. Sevgi Usta Sayıta ve Mustafa Ruhi Şirin (hızl.). **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı** içinde. İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000, ss. 349-377.
- Armaner, Neda. **Din Psikolojisine Giriş I**. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Arslantürk, Zeki. **Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri**. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Atauz, Sevil. **Ankara’da ve Şanlıurfa’da Sokak Çocukları**, UNICEF Yay., 1990.
- Aydın, Ayhan. **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Zeki. **Ailede Çocuğun Ahlâk Eğitimi**. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2005.
- Ayten, Ali. **Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Ayten, Ali. **Tanrı’ya Sığınmak**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Bacanlı, Hasan. **Gelişim ve Öğrenme**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.
- Cirhinlioğlu, Fatma Gül. **Çocuk Ruh Sağlığı ve Gelişimi Okul Öncesi Dönem**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001.
- Cüceloğlu, Doğan. **İnsan ve Davranışı**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Çağdaş, Aysel. “Sosyal Gelişim”. Ramazan Arı (ed.). **Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi** içinde. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2002, ss. 1-91.
- Çapcıoğlu, İhsan ve Fatma Zeynep Bilen (Ed.). **Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım**. Ankara: Grafiker Yay., 2016.

- Çeker, Orhan. **İslam Hukukunda Çocuk**. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Çileli, Meral. **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**. Ankara: V Yayınları, 1986.
- Dam, Hasan. “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, Mustafa Köylü (Ed.). **Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi** içinde. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- Dwelshauvers, Georges. **Psikoloji**. M. Şekip Tunç (çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.
- Ekiz, Durmuş. **Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metodlarına Giriş**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.
- Fromm, Erich. **Psikanaliz ve Din**. Şükrü Alpagut (çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990.
- Gander, Mary J. ve Harry J. Gardiner. **Çocuk ve Ergen Gelişimi**. (drl. Bekir Onur). Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Guillaume, Paul. **Psikoloji**. Refia Şemin (çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Güngör, Abide. “Toplumsal ve Duygusal Gelişim”. Ayten Ulusoy (Ed.). **Gelişim ve Öğrenme** içinde. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006, ss. 93-124.
- Güngör, Erol. **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1995.
- Güngör, Mehmet. **Mersin’de Sokakta Yaşayan ve Çalışan Çocuklar Sorunlar ve Çözümler**. Mersin: Mersin Valiliği, 2009.
- Gündüz, Mustafa. **Ahlâk Sosyolojisi**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2005.
- Hökelekli, Hayati. **Din Psikolojisi**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. **İnsan ve İnsanlar**. İstanbul: Beta Basım ve Dağıtım, 1985.
- Karaca, Faruk. **Dinî Gelişim Teorileri**. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.
- Karasar, Niyazi. **Bilimsel Araştırma Yöntemi**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Karatay, Abdullah. “Beyoğlu Bölgesinde Sokakta Çalışan Çocuklar ve Aileleri”. Sevgi Usta Sayita ve Mustafa Ruhi Şirin (hızl.). **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı** içinde. İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000, ss. 425-451.
- . “İstanbul’un Sokakları ve Çalışan Çocuklar”. Sevgi Usta Sayita ve Mustafa Ruhi Şirin (hızl.), **1. İstanbul Çocuk Kurultayı Araştırmalar Kitabı** içinde. İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000, ss. 453-542.

- Konuk, Yurdağül. **Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Köse, Ali ve Ali Ayten. **Din Psikolojisi**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Kulaksızoğlu, Adnan. **Ergenlik Psikolojisi**. İstanbul, 1998.
- Kuş, Elif. **Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2003.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. **Kişilik ve Din**. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004.
- . **İnanç Psikolojisine Giriş**. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- . **Tanrıyı Tasavvur Etmek**. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Onur, Bekir. **Gelişim Psikolojisi**. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Özarpınar, Yılmaz. **İnsan İnanan Bir Varlık**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Özbaydar, Belma. **Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Özeri, Zeynep Nezahat. **Okul Öncesi Din ve Ahlâk Eğitimi**. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2004.
- Özgü, Halis. **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul : Özgü Yayınevi, 1968.
- Özlem, Doğan. **Etik ve Ahlâk Felsefesi**. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2004.
- Pakdemirli, M. Nur. **Genç Dindarlığı ve Din Eğitimi**. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Pazarlı, Osman. **Din Psikolojisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.
- . **İslâm'da Ahlâk**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Peker, Hüseyin. **Din Psikolojisi**. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- . **Din ve Ahlak Eğitimi**. Samsun: Aksi Seda Matbaası, 1998.
- Sayıta, Sevgi ve M. Ruhi Şirin (Haz.). **1. İstanbul Çocuk Kurultayı İstanbul Çocuk Raporu**. İstanbul: İstanbul Çocukları Vakfı Yay., 2000.
- Seçer, Zariife. "Ahlak Gelişimi", Ramazan Arı (ed.). **Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi** içinde. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2002, ss. 93-145.
- Selçuk, Ziya. **Gelişim ve Öğrenme**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Senemoğlu, Nuray. **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**. Ankara: Pegem Akademi, 2010.

Şemin, Refia. **Çocukta Ahlâkî Davranış ve Ahlâkî Hüküm**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1954.

-----**. Karakter Formasyonu**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

Taplamacıoğlu, Mehmet. **Din Sosyolojisine Giriş**. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

“Türkiye’de Sokak Çocukları Durum Analizi”. **İstanbul Sokak Çocukları Rehabilitasyon Modeli Teorik Bilgilerle Zenginleştirilmiş Sempozyum Kitabı**. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007.

Uygur, Nermi. **Kültür Kuramı**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Uysal, Veysel. **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1996.

Ünver, Gülşen. “Gelişimle İlgili Temel Kavramlar”. Ayten Ulusoy (Ed.), **Gelişim ve Öğrenme** içinde. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006, ss. 1-17.

Vergote, Antoine. **Din İnanç ve İnançsızlık**. Veysel Uysal (çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999.

Yapıcı, Şenay ve Mehmet. **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2005.

Yavuz, Kerim. **Çocuğun Dünyası ve Gelişme**. İstanbul: Çocuk Vakfı Yay., 1992.

-----**. Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)**. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

-----**. Günümüzde İnançın Psikolojisi**. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013.

Yavuzer, Haluk. **Çocuk Psikolojisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2003.

Sözlük ve Ansiklopediler

Ayverdi, İlhan. **Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Cilt. I ve Cilt. III)**. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.

- Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1989.
- Hökelekli, Hayati. “Çocuk”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001.

Sürelî Yayınlar

- Atauz, Sevil. “Dünya Kentlerinin Yeni Olgusu: Sokak Çocukları”. **Birikim Dergisi**. Sayı 116 (Aralık 1998), ss.68-78.
- Bahadır, Abdülkerim. “Ergenlik Döneminde Din ve Ahlâk Gelişimi”. **Mehir Aile Dergisi**. Sayı 1. Konya, 2001. ss. 45-54.
- Fowler, James W. “İman Bilincinin Evreleri”. Ali Ulvi Mehmedoğlu (çev.). **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:19 (2000), ss. 85-104.
- Goldman, Ronald. “Düşünce ve Dine Tatbiki”. Süleyman Akyürek (çev.). **EÜSBED S.11** (2011), ss. 419-448.
- Köylü, Mustafa. “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”. **AÜİFD** sayı 11, Ankara, 2004, ss.137-154.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi ve Adem Aygün. “James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.6, 2006, ss. 118-140.
- Oruç, Cemil. “Erken Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”. **Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. Cilt. 8 (2013), ss. 971-987.
- Şener, Sami ve Meryem Serdar. “Sokak Çocukları Problemi ve Bu Probleme Yönelik Uygulanan Politikalar (Hindistan-Türkiye Örneği)”. **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. sayı 45 (Nisan 2015), ss.104-117.
- Tekin, Hasan Hüseyin. “Nitel Araştırma Yönteminin Bir veri Toplama Tekniği olarak Derinlemesine Görüşme”. **Sosyoloji Dergisi**. Cilt. 3, Sayı 13 (2006), ss. 101-116.

Diğer Yayınlar

Yıldız, Ayşegül. “Sokakta Çalışan Çocuklarda Ahlâkî ve Dini Duyguların Gelişimi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi SBE, 2007.

İnternet

Çiftçi, Durdu Baran. “Çalışan Çocuğun Ruh Sağlığı”. **Ayrıntı Dergi**. 2004. Sayı 5. <http://ayrintidergi.com.tr/calisan-cocuk-ve-ruh-sagligi/> (16 Ağustos 2016).

Çocuk Hakları Sözleşmesi. **Resmi Gazete**. 27 Ocak 1995. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf> (14 Ağustos, 2016).

Fişek, A. Gürhan. “Türkiye’de Çocuk Emegi Çalışmalarına Genel Bir Bakış”. 1998, <http://gurhan.fisek.net/turkiye-de-cocuk-emegi-calismalarina-genel-bakis/> (17 Ağustos 2016).

TBMM. **Sokak Çocukları Meclis Araştırma Komisyonu Raporu**. 2005 <http://www.sck.gov.tr/Tbmm/Sokak%20%C3%87ocuklar%C4%B1%20Meclis%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1%20Komisyonu.pdf> (16 Ağustos 2016).

Türkiye İstatistik Kurumu. Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları 2012. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659> (10 Ağustos 2016).

UNICEF Sokak Çocukları Projesi 1990, https://www.unicef.org/turkey/dn_2006/cp43.html, (14 Ağustos, 2016).